

ЗАПИСКИ

НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

НАУКОВА ЧАСОПИСЬ,

ПРИСВЯЧЕНА ПЕРЕД УСІМ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІЇ, ФІЛЬБОЛІОПІ І ЕТНОГРАФІЇ,

виходить у Львові що два місяці під редакцією

МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.

MITTEILUNGEN

DER ŠEVČENKO-GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG.

WISSENSCHAFTLICHE ZEITSCHRIFT, GEWIDMET VORZUGSWEISE

DER UKRAINISCHEN GESCHICHTE, PHILOLOGIE UND ETHNOGRAPHIE,

BEDIGERT VON

MICHAEL HRUŠEVŠKYJ.

CIV.

1911, IV B.

XX Jahrgang.

Накладом Наукового Товариства імени Шевченка

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка.

Закінчено 30/VIII с. с. 1911.

Зміст CIV тому.

---

1. Зміст тому . . . . . с. 3—4
2. Полемічне письменство в р. 1608, студія Кирила Студинського (докінченне слідує) . . . . с. 5—37
3. Студії над українськими народніми піснями, подає Іван Франко: Хмельницький, Чаплінський і Барабаш . . . . . с. 38—72
4. Уггоруські літописні записки, подав Я. Біленький с. 73—82
5. До біографії й характеристики Миколи Устияновича, подав Ярослав Гординський . . . . с. 83—122
6. Спірні і неясні питання в життю Осипа Юрія Федьковича, написав Денис Лукіянович . . . . с. 123—173
7. Miscellanea: а) Дзвін Сави Чалого, под. К. Широцький; б) Замітки Ів. Могильницького до видання Руської Правди Раковецького; в) Віршові проби Юліана Величковського, под. М. Возняк . с. 174—191
8. Наукова Хроніка: Українознавство в російській показчику самоосвіти, под. В. Дорошенко . . с. 192—200
9. Бібліографія: преісторія, археологія, історія штуки, історія політична і культурна, етнографія, жите суспільне і культурне (реєстр ширших обговорень дав. с. 236) . . . . . с. 201—237
10. Оголошення . . . . . с. 238—240

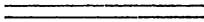

Inhalt des CIV Bandes.

---

1. Inhalt des Bandes . . . . . S. 3—4
2. Die polemische Literatur des J. 1608, Studie von Cyrill Studynskýj (Schluss folgt) . . . . S. 5—37

3. Studien über die ukrainischen Volkslieder, von Ivan Franko: Chmelnyčkyj, Čapliński und Barabaš . . . S. 38—72
4. Ungarisch-ruthenische annalistische Notizen, mitgeteilt von J. Biłeńkyj . . . . . S. 73—82
5. Zur Biographie und Charakteristik des Mykola Ustyanovyč, mitgeteilt von J. Hordynskýj . . . . . S. 83—122
6. Streitige und dunkle Punkte im Leben des Ossyp Jurij Fedjkovyč, von Denys Łukijanovyč . . . S. 123—173
7. Miscellanea: a) Die Glocke des Sava Čalyj, mitget. von K. Šyročkyj; b) Bemerkungen des Ivan Mohylnyčkyj zur Ausgabe der „Ruška Pravda“ von Rakowiecki; c) Dichterische Versuche des Julian Velyčkovskýj, mitget. von M. Woznjak . . . . . S. 174—191
8. Wissenschaftliche Chronik: Ukrainica in einer russischen Anleitung zur Selbstbildung, mitg. von V. Dorošenko . . . . . S. 192—199
9. Bibliographie: Vorgeschichte, Archäologie, Kunstgeschichte, politische u. Kulturgeschichte, Ethnographie, soziales und kulturelles Leben (Register größerer Besprechungen s. S. 236) . . . . . S. 200—237
10. Annoncen . . . . . S. 238—240

Полемічне письменство в р. 1608.

Студія Кирила Студинського.

В році 1608 видано друком у Вільні з уніятського табору дві брошури, звернені против православних. Одна з них вийшла в польській мові п. з. *Heresiae, Ignoranciae y Polityka porow y mieszczan bractwa Wileńskiego*“, друга в русько-польськiм тексті п. з. „Гармонія, альбо согласіє вѣры, сакраментовъ и церемоней святое восточное церкви съ костеломъ Рымьскимъ“.

Против обох згаданих, полемічних брошур видав на борві („w roguwce“) того самого року Максим (Мелетій) Смотрицький в Вільні під анонімом „jednego brata bractwa cerkiewnego Wileńskiego“ свою відповідь п. з. „*Антирора*“ в польській мові.

Перша брошура до наших часів не дійшла, дві останні передруковано у виданнях петербурської, археографічної комісії п. з. „Памятники полемической литературы“ Т. II. стр. 169—222 і Т. III. стр. 1149—1300. З окрема видано польський текст „Гармонії“ в Кракові 1883 року.

Невеличку характеристику всіх трьох творів подав проф. Завитневич у своїй студії про „Палинодію“¹⁾, однак предмету не вичерпав, бо не ввійшов в глiб самих творів, не провірив історичних фактів, відмічених у згаданих брошурах, не привадумував ся над ієнезою богословських трактатів, не звернув уваги ще на деякі питання, тісно звязані з літературою пред-

---

¹⁾ В. З. Завитневичъ: „Палинодія Захарія Коныстенскаго“ Варшава 1883. стр. 196—208.

мета, як прим. про вплив „Heresij“ на дальше полемічне письменство і т. п.

Все те не входило впрочім в тему, зачеркнену проф. Завитневичем, який має велику заслугу, що працюючи над „Палінодією“ Захарії Копистенського, подав нам дуже влучний перегляд цілої полемічної літератури від поч. XVI в. аж до часів Копистенського, через що улєкшив роботу всім дальшим дослідникам. Не брав ся рівнож рїшати піднесених мною питань проф. Брікнер у своїм гарнім творі п. з. „Spory o unię w dawnej literaturze“¹⁾, в якім обмежив ся лише на згадку про заголовок „Heresij“, та подав короткий, але влучний зміст „Гарьмоні“.

Годї однак не завважати, що всі три брошури заслугоють вповні на те, щоби їм присвятити окрему монографію, бо писані вони з нечуваною живостію, подекуди задрливостію, бо подають нам чимало історичного матеріялу, через що в історії полемічного письменства займають вони видне місце. Хоть перша з них, як ми вже се зазначили, до наших часів не доходила ся, то всеж таки, бодай в приближеню, можна буде сконструувати її текст на основі полемічних екскурзів М. Смотрицького в „*Антиграфі*“, до чого дав вже був почин проф. Завитневич, хоть обговорював се питанє доволі побіжно, так що точного понятя про „Heresiae“ з праці згаданого ученого мати не можемо. Зачнемо від першої брошури.

I.

Завитневич думав, що автором „Heresij“, сеї „необдуманной и безтактной выходки“ був „какойнибудь шалопай, задумавший потѣшить себя въ издѣвательствѣ надъ своими врагами“²⁾. Брікнер не входив цілком в питанє про особу автора згаданої брошури. Я мав вже нагоду зазначити на иншій місци, що вона вийшла з під пера Потія³⁾, а мій здогад буду старати ся уаргументувати будьто змістом самої брошури і її спорідненєм з вчаснішими та пізнїйшими творами Потія, будьто вка-

¹⁾ Kwartalnik historyczny за рік 1896 зошит III. стр. 602—3.

²⁾ Завитневичъ: „Палинодія“ стр. 199.

³⁾ К. Студинський: „Памятки полемічного письменства“ Т. I. стр. LI. — Порівнай також мою розвідку „Pierwszy występ literacki Hieracyusza Pocięja“ Lwów 1902 стр. 24.

зівками сучасної полеміки, будьто актами, чи листами. На вступі однак хочу пояснити питане, що могло склонити Потія до уложєня і виданя в світ сеї брошури, зверненої против віленського братства, їдкої та задириливої супротив цілого православного табору?

Розвязку сего питання найдемо в першім ряді в листах Потія до канцлера Льва Сапіги. В однім з них, писанім Потієм дня 9 грудня 1604 р. читаємо: „Wmć pan m. m. piszesz do mnie, abym dał instrukcyą z strony ślubów i szafowania z uczciwością i chowania sakramentów świętych, w których Wmć wielki błąd widzieć raczysz“¹⁾. Ща з иншого листу Потія, писаного в кілька днів пізнійше (18 грудня 1604 р.) дізнаємо ся, що князь Сапіга вказував Потієви „na grubiaństwo porów naszych Ruskich“ та взивав щоби він з титулу свого обовязку, „naprawił ich błędy“. Потій відповів князеви, що радби се вчинити, однак годі йому викоринити се, що є „inveteratum cum innata malitia w sercach ich“, тим більше, що він не має в руках такої власти, на яку православне духовенство було би зневолене оглядати ся. При сій нагоді жалував ся Потій, що коли би він читав навіть текст евангелія, то православним все те видає ся чимсь новим, так що годі йому думати про се, щоби він міг „jaką formę rytuału porządneho im wydać“, або „mniejszą ceremonią odnowić“, хотьби вона була описана в святім письмі, або церковних канонах. Так прим. надармо старає ся він, щоби православні клякали при „Свят, свят!“ або при „Прийміте!“, хоть він велів для прикладу падати на коліна своїм свіченосцям. Навіть проповіді після евангелія вважають православні „powinami i herezyą papieską“ та плюють і утікають з церкви, хоть він до них про се проповіді говорив та вказував на премір Христа, який на колінах на Оливній горі молив ся. Все те робив він надармо, „jakoby przez świnie perły miotał“. І найшло би ся багато такого, кінчив Потій лист до кн. Сапіги, що годило би ся православним подати на письмі, „ale cóż mam czynić, kiedy moja autoritas u nich jest tak ważna, jak trzewik bez podeszwy“²⁾.

Та хiba приклякуване при „Свят, свят“, що й по нинішний день не удержало ся в уніятській церкві, не було есен-

¹⁾ Archiwum Domu Sapiehów T. I. ч. 538 стр. 440.

²⁾ Там же T. I ч. 541 стр. 442.

ціональним замітом, який Потій міг піднести у своїх листах та брошурах. Свіжо, в р. 1606 видані требники в Стратині (Балабана)¹⁾, та в Острові (Наливайка) свідчили наглядно, що й до друкованих, літургічних книжок внесено чимало невідповідних обрядів, або й апокрифічних молитов. Так прим. в требнику Наливайка, велить автор передмови вдруге хрестити латинників, коли переходять до православної церкви. В стратинським требнику Балабана читаємо апокрифічну молитву до баби повитухи, яка будьто би повивала Христа („Млтва бабѣ по пріятію младенца“ к. 2). Рівнож там читаємо, що людей, які тяжко прогрішили ся, не яло ся причащати тайною евхаристії, лише свяченою, богоявленською водою, званою „Атіязма“²⁾. Тут поміщена також молитва, якою заклинано хрущів, комарів, мухи та всякі інші насікомі³⁾.

Річ зрозуміла, що всі ті промахи не могли уйти уваги увіянів й католиків, які їх п'ятували та доходили до висновку, що се діє ся з недбалства грецьких патріархів та що се кара божа за погорду правдивим пастирем церкви, папою. В тім дусі писали Потій⁴⁾ Ілия Мороховський⁵⁾ і Касіян Сакович⁶⁾. Сам Мо-

¹⁾ Млтвавникъ ѿ ли Требникъ. Изъ греческаго языка на словенскій переведеный и изслѣдованый. Изъ друкарнѣ Ѳедора Юрьевича Балабана Стратин'ское издаваный. Року 1606. Собор в Берестю литовскій (1580) поручив був еп. Балабанови справити требник. В тій ціли зібрав він, як дізнаємо ся з „предисловія“, деякі требники „Ѡ влѣшнихъ предѣлъ“, деякі „Ѡ земля волоское, моултап'ское ѿ сербское, въ нихъже егда великое разногласіе видяхъ, о семъ зъло скорбахъ“. Про все те доніс Балабан тодішньому вступникови царгородського патріарха, Мелетієви Пігасови, який прислав йому грецький требник, справлений після требників св. Гори і підписав його власним іменем. Сей требник переклав еп. Балабан при помочи свого брата, Теодора, який однак видана в світ книжки не діждав ся († 24 мая 1606 р.). До перекладу грецького требника велів еп. Балабан додати те, що находить ся в „нашихъ требникахъ старыхъ словенскихъ, сирѣчь како пріймати отъ различныхъ ересей приходящихъ къ стѣи каѡоличестѣи и апостольстѣи церкви, ошщєніе великаго мира и прочая, даже не достаточна и въ семъ книга боудеть, повелѣхомъ и сіє приложити“.

²⁾ Там же к. 620 і 621.

³⁾ Там же к. 542—6.

⁴⁾ Порівнай хотьби „Гарьмовію“ в „Памяти. полемич. литер.“ Т. II. стр. 193—198.

⁵⁾ Morochowski: *Παρηγορεΐα*, albo utolenie uszczypliwego lamentu mniemaney cerkwie wschodniey zmyślonego Theophila Orthologa. Wilno 1612, стр. 20—1.

⁶⁾ Kasyan Sakowicz: *Επαγορευσις* або *Perspectiva...* Kraków 1642 стр. 2—3 і 26, гляди також його „przedmowę“ до цитованої книжки.

гила, великий реформатор церковного життя на Україні, не міг перейти мимо сих промахів і зазначив в передмові свого требника під адресою „загнѣваныхъ противниковъ“, які схочуть вказувати на „несогласіє“ требників, друкованих у Львові, Стратині, Острої і Вільні, що у них є „погрѣшенія, албо помылки“, які однак спасеню православних не шкодять, бо не зносять ані числа, ані сили, ані матерії, ані форми, ані наслідків святих тайн, а не годять ся часами мабуть тому, бо держать ся своїх старих звичаїв. Помилки, по гадці Петра Могили, могли повстати „съ простоты и нерозсудку Корректоровъ“, або з необережности писарів, а спеціально „подъ небытность Пастыровъ Православныхъ въ церкви Руской“, коли то такі книжки цензуровано та в світ видавано, а видавці більше дбали про свій пожиток, чим про вагу канонічних книжок і „длятого много речій, потребныхъ опустили, а не потребныхъ придали“. „Припомню тылко — кінчить Могила — придатки нѣкоторые барзо непотребныи, межи которыми неменьшій с погоршеніемъ вѣрныхъ правдѣ Єв(ангел)ской спротивляючій ся єсть въ Молитвѣ, которая бывааетъ по пороженю читаная Бабѣ и тымъ которыми при пороженю послуговали, ѡвыи слова (и бабою повитый), ідыжъ сп(ас)итель нашъ народивши ся нѣ ѡ кого иного повитый былъ, тылко ѡ самой Пречистой Панны, а баба тамъ що мѣла чиняти; поневажъ о ней жадной змѣнки Євангелисты святыи не чинятъ, вписуючи Ржство Христа Пана: где тылко споминають ѡ Ісусѣѣ Обручницѣ, Преплагословенной Паниѣ, Отрочати Іис. Христѣ, Ангелахъ и Пастырехъ, а баба ѡдкулбы въ Требники влѣзла, не знаю; Не мѣншій и ѡвый єсть непотребный придатокъ въ Требнику Стратинскомъ, албо рачей недѣлая церемонія ѡ причащеніи Агіязмоу, або святою Вѣдою Богоявленскою, щирый то єсть забобонъ, ѡ которомъ въ грецкихъ Требникахъ жадной змѣнки нѣмашь“¹⁾.

Всеж таки нема сумніву, що таких забобонів, „помылок“, чи „погрѣшеній“ в тодішнім, церковнім житю було значно більше, хотьби з огляду на темноту серед низшого, а деморалізацію серед висшого духовенства, яке з малими виїмками, церквою і церковним житєм мало піклувало ся. Не диво отже, що звертали на се увагу люди світські, як князь Сапіга, та що не могли над ними не пригадумати ся такі поважні владики як

¹⁾ Евхологію ѡлбо Молитвословъ или Требникъ. Київ 1646, передмова.

Потій з уніятської, а в кілька десятків літ пізніше Петро Могла з православної сторони.

Та не лише накликування канцлера князя Сапіги могли спричинити, що Потій рішився кинути під адресою православних цілий ряд замітків на тему непорядків в церковних обрядах. Зложився на те ще й факт, що Потій церковними обрядами живо інтересувався, що він сам при помочі ученого Грека, Петра Аркудія молитви, уживані при посвяченню великого мира з грецької мови переклав та ввів їх до уніятської церкви, про що свідчить сам Аркудій, зовучи Потія „*vir singulari prudentia pietateque praeditus*“¹⁾, та що також ствердили пізніші полемісти.

Так повставав завязок брошури Потія „*Heresiae, Ignorantiae et Politika popow u mieszczan braetwa Wileńskiego*“. Однак Потій не обмежився на замітках про церковні обряди. Рівночасно рішився він напаятувати „*grubiaństwo porobów naszych ruskich*“, та сі хитання у вірі, які серед православних при кінці XVI і в початку XVII віку легко можна було замітити. Так явилася у світ згадана брошура, якої видане може й приспінити неповідження уніятів на сеймі в р. 1607., що раз сильніші виступи з боку православних против унії, які вимагали полемічного твору, що мав на цілі, придержати уніятів при їх вірі, та рівночасно виказати похибки противної сторони. Чи і о скільки справедливими були сі заміти Потія, викаже наша студія. Після цих загальних заміток на тему причин, що викликали брошуру „*Heresiae...*“, можемо перейти до сконструованя її змісту, та до виказання, що автором її був Іпатій Потій.

II.

Максим (Мелетій) Смотрицький, полемізуючи против „*Heresij*“ у своїм „*Αντιγραφη*“, зазначив, що автор подвійно несправедливо виступає против православних, бо з одної сторони закидає їм „*rzeczy nie tylko nieprawdziwe, ale u iawnego pełne kłamstwa*“, з другої „*w swoją własną suknią innych vbiera*“, та приписує православним ті „*vitia u defecty*“, які „*v iednakiey z nim sekty ludzi nauđuia się*“²⁾.

¹⁾ Petri Arcudii Corcyraei: De concordia Ecclesiae Occidentalis et Orientalis in septem Sacramentorum administratione. Lvvetiae Parisiorum 1626. стр. 79—80).

²⁾ Памятники полемич. литературы. Т. III (Αντιγραφη) стр. 1164.

Почав М. Смотрицький полеміку від сих останних замітів, отже від „romowisk i zlorzeczestw“, які будьто би нарочно автор „Heresij“ видумав против православних, почім переходить до „artykułow, ktore on (автор „Heresij“) błędamia haeretyckimi nazywa“¹⁾.

В тим самим порядку будемо старати ся, уложити зміст „Heresij“, тому й починаємо від „romowisk i zlorzeczestw“, а де вони на основі „*Ἀντιγραφῆ*“ не були би ясно спрецизовані, будемо старати ся доповнити їх головню на основі „Perspectiv“ Касіяна Саковича, яка без сумніву виросла на „Heresiach“ Потія, або й на раньших його творах.

Сих „romowisk i zlorzeczestw“ вичислив Смотрицький 12. Подаємо їх в тим самим порядку:

1) „iakoby popowi brackiemu z cudzą żoną wciec rzkomo do monastyra wolno bydź miało“²⁾;

2) „iakoby popowi brackiemu trucizną episkopa swego zgladzić y człowieka nożem skłóć wolno bydź miało“³⁾;

3) o zwierzchności rzkomo świeckich w bractwie osób nad duchownymi;

4) o władaniu cerkwiами y ich aparatami;

5) o stryżeniu wąsów; Же Мороховський в „*Παρηγορεία*“ (стр. 24) говорив на тему бороди священника і Тайни Євхаристії, а Касян Сакович у своїй „Perspectiv-i“ (стр. 22—3) радить: „...Brodatym y wąsatym kazać nad vstami wąsów przystrzygać, lecz v drugich y Popow y Władyków wąsami gęby pozarastały, a przystrzyć ich nad gębą rozumieią, że Papieżka Heresis, y wołą wąsy we Krwi Bożej płokać, aniżeli ich przystrzyć...“;

6) o odprawieniu niesłusznym popow y diakonow;

7) o przysięgach przy spowiedzi“; На сю тему писав Сакович (op. cit. стр. 10): „Na spowiedziach nowotni Schismaticy Popi requiruią od Spowiednika przysięgi, aby nigdy od Schismy do Kościoła Rzymskiego, albo do Vniey nie przystawał“;

8) o śpiewaniu біаłychгłów w cerkwi;

9) „o nieczynieniu rewerenciey sakramentowi naświetsze mu“. Мороховський дорікав православним „nieprzystojnem odprawowaniem Sacramentow“ (*Παρηγορεία* стр. 25), а Сакович

¹⁾ Там же. Т. III. стр. 1163.

²⁾ Там же. Т. III. стр. 1164

³⁾ Там же. Т. III. стр. 1166—7.

(op. cit. str. 15) писав: „Weneratiewy żadney Naś: Sakramentowi ani sami Popi, ani Chłopi, gdy do Ołtarza wchodzą, nie czynią, y owszem niedoświadczona rzecz, aby się kiedy Pop przed Sakramentem pokłonił y pokłęknał, a że Popi sami Weneratiewy Ciału Bożemu nie czynią, pogotowiu prości ludzie“, a za te, коли священик впеche на Великдень артос, дякон несе його понад головою а на дзвінниці бють той у час в дзвони. „Ja nie wiem, кінчить Сакович, со то за mysteryum dzwonic y na głowie iak Sakrament, prosty chleb nosić“. (Op. cit. str. 44—5);

10) „o tym — na ostatek — iakoby za to, ieśliby ktory prezbiter ślubu komu dać z cudzą żoną nie chciał, odłączać go od ołtarza Bożego ludzie świętscy mieli“¹⁾;

11) „Boga się nie bać, króla za nic nie mieć, zwierzchności y vrzędu swego mieyskiego nie słuhać, będąc mieszczaninem, wolno to, freyher braciszek?“²⁾;

12) iż pastyrza swego, to iest metropolita Kiiowskiego posłusznymi w sprawach duchownych nie iesteśmy y o iego iako kłatwę, tak y rozgrzeszanie namniey nie dbamy“³⁾.

З черги приходимо до „błędów heretyckich“, які автор „Heresij“ закинув православним;

1) „o krzyźmie wielkim“⁴⁾;

2) „że popowie bratscy nie wiedzą — wiele iest sakramentow w cerkwi Pana Chrystusowey, a ludzie świętscy — pogotowiu“⁵⁾;

3) iakobyśmy Łacinnikow, albo Rzymian znowu krzeić roskazowali“⁶⁾;

4) „nie wierzą, aby ofiara służby Bożey modlitwy y iakmużny miały być pomocne ludziom zmarłym, a przedsię modlą się za nimi“⁷⁾;

5) „cząstki chleba, które podkładaiają na prosformidiey, y z tą cząstką, co ią zowią Ahncem, nie wierzą, żeby się stawały ciałem Pańskim, tylko samey Ahniec, chocia nad wszystkimi, żadnego nie wymuiąc, mowią słowa Pańskie, a insze cząstki prosty chleb, bo imi ani komunikuiają ludzie, a cóż tam po nich“⁸⁾;

¹⁾ Там же. Т. III. стр. 1168—9.

³⁾ Там же. Т. III. стр. 1181.

⁵⁾ Там же. Т. III. стр. 1227.

⁷⁾ Там же. Т. III. стр. 1233.

²⁾ Там же. Т. III. стр. 1171.

⁴⁾ Там же. Т. III. стр. 1223.

⁶⁾ Там же. Т. III. стр. 1222.

⁸⁾ Там же. Т. III. стр. 1252.

6) „iż o duszach sprawiedliwych ludzi y grzesznych taką trzymamy sententią, że doskonałej za vczynki swe zapłaty, to iest, iako niebieskiego krolestwa, tak y piekielnych mąk jeszcze nie przyięli; ale sprawiedliwych na mieyscach wesolych (ktore „ziemią żywiących“, „roskoszami rayskimi“ y „odpoczywaniem na łonie Abrahamowym“ pismo mianuie), ku wiecznemu zaśie potępieniu zgotowanych — na mieyscach ciemnych y mizernych oczekiwaią onego generalnego w dzień sądny dekretu sprawiedliwego sędziego, ktory (podług nieodmiennych słow swoich) słuszną y doskonałą zapłatę dając, iednych do niebieskiego, od początku świata wiernym zgotowanego, krolewstwa, a drugich od ognia wiecznego, diabłu y aniołom iego zgotowanego, odeśle“¹⁾;

7) „że nie wierzymy y nie wyznawamy, aby był czyściec, to iest ogień materialny, w ktorymby się dusze po śmierci czyścić miały“²⁾;

8) „To tedy za pierwszą y główniejszą v nas haeresią być powiada, iż Duch ś. od Oyca Samego pochodzącego (nie przydając onego iuż po siódmym, iako się pokaże, powszechnym zborze od Łacinnikow do wyznania wiary przydanego słowka „y od Syna“ być wyznawamy“³⁾;

9) „iakobyśmy synodow więcey nad siedm nie przyznawali“⁴⁾;

10) „o obraziech“⁵⁾.

Отсе зміст брошури „Heresiae, Ignoranciae y polityka popow y Mieszczan bractwa Wileńskiego“.

Коли-б хто мав сумніви, чя автором сеї брошури був Потій, то я буду старати ся, розвіяти їх моїми помічаннями.

Передовсім впадає в очи друга точка „romowisk i zło-rzeczestw“: „iakoby popowi brackiemu trucizną episkopa swego zgładzić y człowieka nożem skłóć wolno być miało“.

Сї заміти підносиw Потій вже давнїйше i то приватно в листі до канцлера, кн. Сапіги. В однім з них, пис. дня 26 падолиста 1602 р., читаємо: „Słyszałem też i to, iż pop Piński Mikolski był snać u Wmci, starając się o władctwo Pińskie i jakoby snać wszetecznie gębą szyrmuiać, mało

1) Там же. Т. III. стр. 1254—5.

2) Там же. Т. III. стр. 1269.

3) Там же. Т. III. стр. 1185.

4) Там же. Т. III. стр. 1228.

5) Там же. Т. III. стр. 1228.

u Wmci w łańcuchu nie siedział czego ja serdecznie żałuję, że go to nie potkało i pewnie byś Wmć był contra conscientiam nic nie wykroczył, bo nie kapłana, ale wierutnego łotra buntownika i mężo-boycsa miałbyś Wmć w więzieniu. Pierwsza, iż władykę Pińskiego, wtorego przed tym zmarłym toxico z świata zgładził, który y za żywota nań narzekał y przy śmierci tegoż potwierdzał, że z rąk jego idzie. I teraz wszystkich buntow, rebelliey y nieposłuszeństwa innych popow on iest najgłówniejszym autorem“¹⁾. В три роки пізнійше (28 червня 1605 р.) писав знов Потій до кн. Сапіги: on to Piński wyklęty Nikolski pop, со człowieka zabił“, а вставляючись у канцлера за Грековичем, осудженням на смерть, зглядно баніцію, додавав: „Potemu tego diakona (Грековича) trzej poprzysięgli, między którymi był pop jeden, miernota wierutny, i ten na krew poprzysięgł, który dawno iest wyklęty i zrzucony od swego biskupa w Pińsku, że człowieka skłół nożem“²⁾.

Коли порівнаємо заміти, піднесені в другій точці „Heresij“ з тим, що писав Потій раніше майже дословно в листах до кн. Сапіги, то хіба годі прийти до иншого висновку, як до сего, що автором „Heresij“ мiр бути лише Потій.

Трета точка „pomowisk i zlorzeczeństw“: „o zwierzchności świeckich w bractwie osób nad duchowymi“ велить нам знова бачити автора „Heresij“ в Потієви, що

¹⁾ Archiwum Domu Sapiehów T. I. Ч. 420 стр. 352. Під отроєним, піньським владикою треба розуміти Леонтия Пельчицького, який підписав акт переходу на унію в літах 1590, 1594 і 12 червня 1595, а умер в серпні 1595 року. З листу Потія виходило би, що він був першою жертвою унії. Порівнай мою студию: „Pierwszy występ literacki Hieracyusza Rosieja“ (стр. 38). Наслідником Пельчицького був Йона Гоголь, що умер 26 листопада 1602 року, бо в цитованим нами листі просив Потій князя Сапігу о піньський, владичий престол для Пагізія Оникевича Саховського, якого в дійсности небавом іменовано єпископом. (Pelesch: „Geschichte der Union“ II. стр. 72).

²⁾ Archiwum Domu Sapiehów. T. I. Ч. 561. стр. 458—9. Слова Потія про попа, який „człowieka skłół nożem“, можуть відноситися до святихеників віленського православного братства Йосифа Яцковича, або Івана Семеновича, які обжаловували Ант. Грековича перед судом, а яких Потій екскомуніковав а король засудив на баніцію за те, що кинули клевету на Грековича і що зв'єргали ся з жалобою до світського суду зі шкодою для митрополичої власти. Жуковичъ: „Сеймовая борьба православнаго западно-русскаго дворянства съ церковной уніей до 1609 г. СПб. 1901. стр. 465 і 70.

не на однім місци у своїх творах против неї боров ся. В „Уніи“ (1595 р) виступав Потій против руських брацтв, против „люду посполитого, простого, ремесного, который покинувши ремесло свое (дратву, ножицы и шило) а привлащивши собѣ врадѣ пастырскій... пастырей своихъ власныхъ соромотять, безчестятъ и потваряють“¹⁾. Против сеї зверхности братчиків над духовенством застерігав ся рівнож Потій майже дословно так само в „*Ἀντιρρησις-ι*“ (1599 р.)²⁾, а коли Філялет у своїм „*Apokrisis-ι*“ впевняв, „že tego duchownym ruskim nie potrzeba, aby w takiej uczciwości y pod takąsz wolnością, iako Rzymscy, byдź mieli, бо у Pan Krystus Sam był pokorny y Sam za Siebie y za Piotra pobor dawać kazał“, Потій відповів в „*Ἀντιρρησις ι*“, що православним не розходить ся о Христову покору, якою вони самі гордять, але о Юліянову неволю, „же хочете надъ духовъными своими не только въ речахъ свецъкихъ (чого вамъ не забраняють) панувати, але и въ духовъныхъ, до которыхъ ничего не маєте, але яко овечьки пастыромъ своимъ послушни бы быти мелите“³⁾. Ту саму гадку висказав Потій в „*Obronie św. Synodu Florenskiego powszechnego* (1603 р.), де писав: *Jako z dawna w Grecyey, a teraz u nas u Rusi (musi się prawda rzec) y u wszystkich heretikow wobec widzimy. Gdzie nie to со duchowni chcą, ale со panowie świetscy roskażą, tak być musi*“⁴⁾. А коли в р. 1605 видав Потій друком „*Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta IV... w r. 1476*“, то і тоді схарактеризував залежність руського духовенства від брацтв таким віршом:

Ale nie dziw, bo takich y Regentow macie,
Ktorych czasem słuchacie, czasem ich siodłacie,
Gdzie członki głową rządzą, nie głowa członkami,
Ogon wzgorę, łęb na doł, kierwider nogami“⁵⁾.

Ще досаднійше висловлював ся Потій про залежність священників від братчиків в листах до князя Сашиги. В однім з них, з дати 26 падолиста 1602 р. писав Потій, що буде зневолений

¹⁾ Памятники полемич. литер. Т. II. стр. 116—117.

²⁾ Тамже. Т. III. стр. 830 і 938.   ³⁾ Тамже. Т. III. стр. 682.

⁴⁾ Piotr Fiedorowicz: „*Obrona s. Synodu Flor. Pow.*“ Wilno 1603. стр. 16—17. Є се брошура Потія, видана під чужим іменем. Порівнай: *Archiwum Domu Sapiehów* Т. I. стр. 368.

⁵⁾ Гляди в цитованій брошурі: „*Parentica Jednego do swey Rusi*“ картка 6.

явити ся на соїмї „chocia tam potrzeby żadney nie mam, ale aduersarii, ktorzy instinctu fraterculorum Vilenſium ex hisce partibus armantur przeciwko mnie, zadadzą mi przyczynę bycia na sejmie“¹⁾. Братчиків називав Потій: „Наливайками“, „Наливайковою ордою“²⁾ та приписував їм не лише заговори в обороні православія, але й стремління до зверхности навіть над владиками: „Na koniec i to tej niesnottliwej Naliwajkowskiej hałastrze (брацтву) członkowie świeckiego trybunału przyznali, że im wolno mitropolita zrzucić a inszego, kogo chceć, postawić, na co ukazowali przywilej Jeremiasza patriarchy, ale podstępny, bo nie był tak sprośnym, żeby miał duchowne stany sub iugum tale prostym chłopom podawać i wiele inszych listow pokazowali, ktore nie tylko mojej jurisdicyiej, ale y zwierzchności J. kr. Mości bardzo przeciwne“³⁾.

За авторством Потія промавляє також 11 точка „złorzeczeństw i pomowisk“, поміщена в „Heresiach“: Boga się nie bać, króla za nic mieć, zwierzchności y wrzędu swego mieyskiego nie słuchać, będąc mieczczaninem, wolno to, freyher braciszek?“.

Вже раніше нарікав Потій в „*Αντιρρησις*-ї, що братчики не лише свого єпископа слухати не хотіли „але и помазаньцови Божому, за то, же той єдиности былъ причиною, злоречили; противъ Богу и благодаги Его великой и противъ вольности хрестияньской, которое заживають, блюзнили, просечи Пана Бога, абы ихъ радшей подъ Турецькую неволю подьдалъ, анижъ бы ся зъ Рымляны соединити мели“⁴⁾. В листах до канцлера Саїги жалував ся Потій на вилєнських братчиків, що „słów szkaradnych i nieprzystojnych, klątwy, złorzeczenia dostaje się i komu starszemu (королеви)⁵⁾. В иншій листі читаємо: „Z strony

1) Archiwum Domu Sapiehów T. I. Ч. 420. стр. 352.

2) Там же Т. I. Ч. 408 стр. 339. Ч. 538 стр. 438. Ч. 561 стр. 448 - 9. Порівнай мое виданє „Памятників полемічного письменства кінця XVI і поч. XVII в. Львів 1906. Т. I. стр. LIV (передмова).

3) Archiwum Domu Sapiehów. T. I. Ч. 561 стр. 458 (лист з дати 28 червня 1605). Подібно писав Потій в „*Αντιρρησις*-ї“ Памятн. полемич. лит. Т. III. стр. 830.

4) Там же. Т. III. стр. 939.

5) Archiwum Domu Sapiehów. T. I. Ч. 192 (лист з дати 26. VIII. 1597).

sublacyi popom bratskim, darmo jej od WMCJ potrzebują, a prawie jakoby śmieszki z pomazańca Bożego czynią, bo i teraz w Wilnie po ulicach chodzą, tego im tylko nie dostaje, żeby po staremu i Bogu i zwierzchności łajali jawnie w cerkwi¹⁾. Ще в иншій листі доносив Потій канцлерови Сапізі: „А bacząc, iż popi bratscy nie o banicyą nie dbają, w Wilnie mieszkają, publice z ludźmi obcują, procesye jawnie cum aliorum scandalo odprawują, na kolacyach i biesiadach bywają i w głos szczekają: „a cóż nam król swoją bannicyą uczynił?“. Co słyszac katolikowie i żałością pobudzeni tak wielkiej wzgardy majestatu pańskiego i mandatow jego, pobudzili moich, iż pozwali jednego hersta z Naliwajkow o obcowanie z bannitami przed urząd miejski... A tu się pokazała prawda owego pana dobrego Sołtana, co przed Wmcią śmiał twierdzić, że popow bannitow nie masz w Wilnie. Oto są; Oto Naliwajkowska Orda ich jawnie chowa, broni, z nimi obcuje, a tu już nie moja, ani o mnie gra idzie, ale agitur de autoritate et dignitate regiae majestatis, jako to ci swowolni ludzie w poważeniu mają i jako jawnie na urządzie przed sądem kontradikują i sprawu pańskie sztrofują²⁾. Річ природна, що вслід за опором против королівської влади йшов опір против мійського уряду, який виконував в часта супротив православних королівські порученя.

Остання точка „pomowisk i złorzeczeństw“: „iż pastyrza swego, to iest metropolita Kiiowskiego posłusznymi w sprawach duchownych nie iesteśmy u o iego iako kłątwe, tak u rozgrzeszanie namniey nie dbamy“, є рівнож доказом, що в першій ряді міг підносити сей заміт чоловік найбільше інтересований, с. е. сам митрополит Потій.

Впрочім на непослух братчиків супротив него самого жалував ся вже Потій в „*Ἀντιφθουσις*“³⁾, коли був ще на становищі берестейського владки і коли тамошнє братство його зарядження легковажило³⁾. Специяльно однак уоружував ся Потій против виленського брацтва, коли писав до князя Сапіги дня

¹⁾ Там же. Т. I. Ч. 409 стр. 340. (Лист пис. 9. IX. 1602 р.).

²⁾ Archiwum Domu Sapiehów Т. I. Ч. 583 стр. 475 (лист з дати: 2. XII. 1605).

³⁾ Памяти. полемич. лит. Т. III. стр. 936—40.

26 серпня 1597 р.: „I teraz nasłuchuywam się po stronach od nich słów szkaradnych y nieprzystojnych, kłątwy złorzeczenia“¹⁾, або коли признавав ся, що його „*autoritas* u nich jest tak ważna, jak trzewik bez podeszwy“²⁾. Сей непослух був вкінці цілком природним вислідом боротьби православних против унії.

Як „*romowiska* i złorzeczeństwa“ з одної сторони, так могли рівнож „*błędy heretyckie*“ у вірі, закинені православним, вийти знов лише з під пера Потія, бо як побачимо при огляді „Гарьмонія“ точки: 1) про велике міро- (*μεγαλοχρυσια*), 3) про поновне хрещене, 4) про служби за померших, 6) про нагороди померших душ, 7) про чистилище, 8) про походжене св. Духа, 10) про образи підносили вже Потій у своїх давніших творах, або в „Гарьмонія“. До сих тем любив Потій часто вертати. Коли отже возьмемо під розвагу всі доси наведені помічання, то хиба не тяжко буде прийти до висновку, що автором „*Heresij*“ був Потій.

Що „*Heresiae*“ мусіли викликати поміж православними велике огірчене, — се вповні зрозуміле. Коли поминемо догматичні, чи обрядові заміти, над якими православні могли перейти до дневного порядку і які їх, певно, менше дражили, то сам факт, що автор „*Heresij*“ кинув православному таборови в очи докорами на тему деморалізації, неутства, а навіть злочинів, мусів довести до заворушення умів та до негодованя на автора, який видав свою брошуру безіменно, хоть як побачимо, православні догадували ся, кого мають розукіти під автором брошури. Можна підозрівати, що сам Потій хотів заглушити се прикре вражінє, яке „*Heresiae*“ викликували, і видав вслід за ними брошуру „Гарьмонію“, писану в тоні значно спокійнішим, яка всеж таки стояла в „*Heresia-mi*“ в певній звязи і яка мала на ціли, по словам М. Смотрицького, поперти і пояснити раньші заміти під оглядом віри. Вже в заголовку „*Ἀντιρροφή*“ вазначив Смотрицький, що „Гарьмонія“ „*wydana rychło potom ku objaśnieniu „Heresij*“³⁾, а в передмові до читача завважав доволі ясно, що автором обох брошур був один чоловік, і то Потій.

Так прим. в „*Ἀντιρροφή*“ читаємо, що після „*Heresij*“ „*wydana iest rychło potem z tegoż podobno warstatu*

¹⁾ Archiwum Domu Sapiehow. T. I. Ч. 192. стр. 161.

²⁾ Там же. T. I. Ч. 541 стр. 442 (лист пис 18. XII. 1604 р.).

³⁾ Памятв. полемич. литер. T. III. стр. 1149.

książka Rusko polska nazwiskiem „Harmonia“¹⁾). Автором обох брошур вважав Смотрицький чоловіка, що взяв визначну участь в підготованях берестейської унії: „ chocia bowiem y w teraznieyszych przeciwko nam scriptach (author bezimien-ny, ale iako się zdaie znać, z liczby tych, którzy odstąpiwszy cerkwie ś. Wschodniey, unią albo zgodę z Kościołem Rzymskim przyięli,... rzeczy niektore, do artykułów wiary należące... na oczu nam wyrzuc-са“²⁾). Смотрицький замітив, що автор обох брошур вже й дав-нійше пробував пера, хоть православний табір не відповідав на „ pierwsze tegoż snać authora przeciwko staro-żytney religiey naszej scripta“³⁾). Що автором обох брошур був священик, якому залежало на приєднанню як най-більшого числа сторонників для унії, се виходить зі слів Смотрицького: „ Ale teraz iawnie się ten wilk, owczym odzieniem pokryty, tak że go namnieyszy sna-ownie poznać może odkrył y okazał to światu, prawie wszystkiemu, iż nie dla tego graeckiey religiey nazwiska pła-szczykiem się przyodział, aby mu się prawdziwie wiara y obrzę-dy iey podobać miały, ale żeby ieszcze więcey ludzi w wierze nieutwierdzonych tym zmyślonym wiary graeckiey nazwiskiem do tey swoiey prze-świędley uniey przyłudzić mógł“⁴⁾). Годі хіба при-пускати, щоби чоловіком так дуже дбалим про розріст унії міг бути хто инший, а не митрополит Потій, що одинокий з по-серед уніятів аж по рік 1612 (до виступу Мороховського) ви-давав твори в обороні унії, для якої трудив ся і пером і сло-вом і ділами.

Навіть в самій грі слів ми бачимо певні натяки на особу Потія. Так прим. називав Смотрицький автора „Heresij“ і „Гарь-монія“ „wilkiem, owczym odzieniem przykrytym“⁵⁾ а в сих словах бачимо виразний натяк на Потія, який в „*Αντιθήσις*“ і, пишучи про Філялета, уживав сего звороту: „diabeł się w anioła swiatłości, a wilk w owieczą skórę przy-odział“⁶⁾).

Крім сего любив Потій уживати зворотів: „zrzucić, zdjąć z siebie“ або „wdzierać na się, kłaść na się, przy-

1) Там же. Т. III. стр. 1163.

3) Там же. Т. III. стр. 1156.

4) Там же. Т. III. стр. 1225.

6) Там же. Т. III. стр. 484.

2) Там же. Т. III. стр. 1160.

5) Там же. Т. III. стр. 1225.

krywać się maskarą“ як прим. против Філялета: „by on nie wiem iaką maskarę kładł na się, poznać wilka w owczéy skorze“¹⁾, або: Będzie li tak cnotliwy, że się okaże, kto iest, zrzuci tę maskarę z siebie y stawi mi się na placu“²⁾, або: „bo iako sam iaśnie postępuję y nie wstydam się imienia swego przed żadnym na swiecie, takiesz y ty, ieśli się tego godnym bydź czujesz, odkryy oblicze swoje, zdeymi tę maskarę“ i т. п.³⁾.

Після моєї гадки, Смотрицький хотів нам дати вказівку, що Потія вважає автором обох, інкримінованих брошур, коли ужив його улюбленого звороту та писав: „I owszem wszyscy tobie w oczu, byś był nie zakrył maskarą twarzy, mówić by to śmieli, że w tey mierze krzywdę... czynisz“⁴⁾, або на иншій місці: „Gdyż, ieślibyś sobie ty, niewstydlivy ożuwco, nie zakrywaiąc maskarą twarzy, oznaymi“...⁵⁾. Годі навіть подумати, щоби Смотрицький уживав тих слів случайно, а єї дрібні натяки хіба тільки доповнюють та стверджують мої помічання і висновки про особу автора.

III.

Що автором вслід за „Heresia-ми“ виданої „Гарьмоніи“ був Іпатій Потій на се маємо цілком певні докази. Свідчить про се в першій ряді протест православних, внесений дня 19 (29) грудня 1608 року до виленського суду против Потія і Рутського за те, що вони хотіли здавити унію латиньством. В протесті читаємо, що недавно прибув до Вільна Потій і видав в мові польській та руській книжочку п. з. „Гарьмонія“, в якій вихвалив все те, що має римський костел, а зганив те, чим визначає ся грецька церква, а крім сего видрукував нову книжку, в якій жадав, щоби ввести до руських церков 12 нових артикулів, а то: 1) щоби прийняти походжене св. Духа від Отця і Сина, 2) щоби признати важність соборів флорентийського і тридентського, 3) щоби признавати за тайну, евхаристию на пріснім хлібі під одним видом і на кваснім під двома видами,

¹⁾ Там же. Т. III. стр. 490 і 520.   ²⁾ Там же. Т. III. стр. 1574.

³⁾ Там же. Т. III. стр. 1050. Порівнай мою студию при „Памятках полемічного письменства (вид. археогр. ком. Тов. ім. Шевченка Т. V.) стр. LXV.

⁴⁾ Памятн. полемич. письменства. Т. III. стр. 1176.

⁵⁾ Там же. Т. III. стр. 1172.

4) щоби прийняти огонь чистилища після смерти для душ грішних, 5) щоби признати папу намісником Христа і головою церкви, 6) щоби „писмо светое водлугъ выкладовъ папешскихъ держати и приповѣдати“, 7) щоби „церковныхъ Святостей семъ въ костелѣ Римскомъ, а не въ церкви соборной визнавати“, 8) щоби святкувати свята після постанов римської церкви, 9) щоби приймати всі зарядження римської церкви і все те, що прикаже папа, 10) щоби ставити на рівні церковну літургію і папське богослуження, 11) щоби прийняти індульгенції, уділювані папою для спасення від гріхів, 11) щоби признати римську церкву матерію і учителькою всіх церков, без якої ніхто не може бути спасеним¹⁾.

Впрочім, колиб ми навіть не знали сего протесту, то саме споріднене „Гармонія“ з вчаснішими творами Потія є так визначне, що ані на хвилину не може бути сумніву, що вона вийшла з під пера Потія.

Повний її загаловок: „Гармонія, альбо согласіє вѣры, сакраментовъ ѿ церемоней святое Восточное церквы съ костеломъ Римскимъ“ (Harmonia, albo concordantia, wiary, sakramentow u ceremoniey cerkwi ś. orientalney z kościołem ś. Rzymskim).

Вже в раньших своїх творах впевняв Потій, що як у вірі і тайнах, так і в обрядах майже у всім годить ся церква східна з західною¹⁾. Ту саму гадку підніс Потій в передмові до „читателя христіанского, такъ Русина, яко Римлянина“ в „Гармоніі“ та рішив ся її в самім творі розвинути і аргументувати. А підняв ся він сеї праці тому, бо головно з невідомости сторонить багато людей від унії, а деякі сміють навіть впевняти, що протестанти є ближші в вірі і обрядах до церкви східної, чим Римляни. Потій не думає писати ученого трактату, не гадає сягати „глибоких речей“, бо про се можна би уложити спору книгу, а хоче пригадати лише найважніші артикули, після яких кожний буде міг легко завважати, що в сім напрямі панує між обома церквами повна згода і що лише сї обі церкви є правдиві. Автор перестерігає читачів перед протестантами, які радо винищили би церкву східну і західну, а з якими Русь волишь

¹⁾ Археогр. виленск. сборникъ VI. ч. 62 (стр. 125—6) і Макарій: „Ист. русск. церкви“ Т. X. стр. 371.

²⁾ Порівнай: „Унію“ (Памяти. полем. литер.“ Т. II. стр. 146), „Листъ“ Іп. Потія до князя Острожського (Там же. Т. III. стр. 996—8) в „Αυτῶρητος-ἰ“ (Там же. Т. III. стр. 493—4, 666, 692).

братати ся, чим з Римлянами. Після сеї перестороги перед протестантами, яку Потій частійше висловлював¹⁾, зазначив він, що руський текст „Гарьмоніи“ не всюди буде годити ся з польським, і „чого хто не дочитається зъ рускомъ, того довѣдається зъ польскомъ писаню“²⁾.

Відповідно до заголовка поділив Потій брошуру на три часті. В першій з них говорить про віру, в другій про тайни, в третій про обряди.

В першій часті стверджує Потій, що як східна, так і західна церква ісповідуєть Бога в Тройці єдиного, Отця і Сина і св. Духа, три особи роздільні, а одно божество нероздільне. Протестанти вірять вправді в те саме, однак недавно викинули вони слово „Тройця“, кажучи, що не яло ся говорити сего, чого нема в святім писмі, а опісля знов сю назву прийняли. Як східна, так і західна церква придержують ся символів нікейського, царгородського і св. Атаназія, в яких висловлена віра в Бога Отця, Бога Сина і Бога Духа св., однак не у трех богів, а у одного в Тройці.

В звязи з тим подає Потій трактат про походжене св. Духа і зазначає, що майже всі отці східної церкви вірили, що св. Дух як від Отця, так від Сина походить, а коли деякі отці писали, що св. Дух від Отця через Сина походить, то так само се розуміли. Сими отцями були: Атаназій, Василій Великий, Хризостом, Кирило Александрийський і багато інших учителів Греції.

Цілий сей уступ читали ми вже в „Унію“³⁾ Потія, опісля найшов він відгомін в його „Obronie św. Synodu Floreńskiego powszechnego“⁴⁾, а в треце повторив його Потій в „Гарьмоніи“. Коли однак в двох попередних брошурах Потій наводив за твором Беллярміна „Disputationes de controuersiis fidei Christianae“ свідоцтва згаданих отців, то тут обмежив ся лише на вчисленю їх імен, бо як зазначив, „ихъ писма и доводи шыроко бы прышло прыпоминати“.

Свідоцтво Теофілякта, на яке покликували ся Греки, твердячи, що св. Дух походить від самого Отця, Потій відкидає, бо Теофілякт жив вже в часах схизми. Йде тут Потій за

¹⁾ „Унія“ (Там же. Т. III. стр. 146—7) в „Αυτοφύσις-ι“ (Там же. Т. III. стр. 976).

²⁾ Там же. Т. II. стр. 169—172.

³⁾ Там же. Т. III. стр. 122 і сл.

⁴⁾ Piotr Fiedorowicz: Op. cit. str. 42—5.

Белларміном, який писав: „schismatis tempore vixisse Theophylactum, ideoque non recipi eius auctoritatem“¹⁾. Всеж таки вияснює Потій, що Теофілакт тому писав: „Духа Светого отъ Сына не глаголемъ“, бо гадав, що латинники приписували св. Духови два початки. Тому й теперішні Греки та Русь, писав Потій, покликають ся на Теофілакта і беруть собі до помочи слова Христа в еванг. Йоана: „Духъ истинный, иже отъ Отца исходитъ“²⁾, причім не беруть під увагу дальших слів Христа, помічених в еванг. Йоана про св. Духа: „вся елика Отець имаеть, моя суть; сего ради рѣхъ вамъ, яко отъ мене прийметь и возвѣститъ вамъ“. Останними словами покористував ся Кирило Александрийський в спорі против Теодора Кипрського на доказ, що Дух св. походить від Отця і Сина „единимъ дыханіемъ“. Якби від Сина не походив, то Син не міг би Його посилати. Отця не посилає ані Син, ані Дух, не задля старшенства, бо всі особи божі є рівні, але то-жу, бо Отець не походить ані від Сина, ані від Духа. Отець посилає Сина і Духа, бо від Него походять: Син через уроджене, а св. Дух через походжене. Тому посилає також Син Духа, бо Дух походить як від Него, так і від Отця.

Колиж, додає Потій, противники кажуть, що і св. Дух послав Сина між народи, то треба розуміти „по чловѣченству, а не по божеству“, що ширше вияснює Кирило Александрийський³⁾.

На закінчене зазначив Потій, що й отці римської церкви признавали походжене св. Духа від Отця і Сина і було би божевілдем, їм не вірити; що на флорентийськiм соборі згодили ся Греки на сю догму з виїмкою Марка Єфезкого, який вправді двічі пристав на неї, однак жадав від Римлян, щоби сю формулку з символа усунули, а уложили який новий тропар; що навіть протестанти згодили ся в сiм напрямі з католиками, а на

¹⁾ Roberti Bellarmini: „Disputationes de controuersis fidei christianae“. Ingolstadii 1588. T. I. De Christo. lib. II. cap. XXVII стр. 440 і Там же cap. XXI. стр. 412.

²⁾ Аргументація зближена до тратату в „Obronie św. Synodu Floreńskiego“ стр. 54—5.

³⁾ Bellarmini: „Disputationes...“ T. I. De Christo. lib. II. cap. стр. XXII 417 писав: „Nec obstat, quod Isai. 48 et 61 dicitur, Filius a Spiritu mitti. a quo tamen non procedit, Nam filius mittitur a Spiritu, quatenus homo est“. Доказу св. Кирила Алекс., який наводить Потій, не находимо в тій самій аргументації у Белларміна (De Christo cap. XXV).

лист патріарха Єремії відповіли, що він в сій точці сильно блудить. Через те всі ті, що не признають походження св. Духа від Отця і Сина, стають еретиками „Арьянами и новокрещенцями“¹⁾. Що на флорентийським соборі сю догму ухвалено, кождий може пересвідчити ся з книжки Геннадія Схолярха²⁾. Шож, коли „наша Русь“ — додає Потій — „тотъ соборъ свѣтѣй листрыкейскимъ называютъ и якуюсь баламутню и небылицу о томъ соборѣ недавно въ друку выдали“³⁾, на що вже дістали відповідь⁴⁾, а небавом ще вийде опис самого собору⁵⁾.

1) Порівняй Скарги: „О Jedności“, де читаємо майже дословно те саме враз з приміткою: Przetoz-dziwuię się baczeniu Jeremiasza, patriarchy Carogrodzkiego, który od roku Pańskiego 1576 aż do roku 1581., wdawszy się z Niemieckimi heretyki Wirtemberskimi w pisania o artykułach wiary, gdy o Ducha św. pochodzeniu błędu swego wielkiego y ślepego broni, iakoby Duch ś. nie pochodził od Syna, tak nągrany y wysmiany iest w tym artykule od heretyków onych, iż się sam siebie słusznie wstydić ma. Gdy nań heretycy łacińskiego kościoła argumentami biał a w tym wyznaniu y prawdzie kościoła Rzymskiego bronia, wielkie ma pohąbienie swoje, gdy nieprzyiaciele kościoła Rzymskiego towarzyszowi teży nieprzyiaźni w tym nie folguia, a iawniemu heretyctwo heretyky zadaia, twierdząc, iż zle y fałszywie naucza, aby Duch ś. y od Syna nie pochodził! O czym bychmy byli nie wiedzieli, by była nie posłużyła nam pilność y wielka nauka Stanisława Sokołowskiego, kaznodzieie sławney pamięci krola Stephana, który we Lwowie będąc, od Greków Jeremiaszowe z heretyki pisania przyiał, y včenje z Greckiego przetłumaczył, y światu vказаł, iako heretykowie, papieżem wzgardziwszy, v Carogrodzkiego patriarchy pociechy szukali...“ (Памятники полемич. литер. Т. II. стр. 431—4). Під книжкою Соколовського треба розуміти його: „Censura Ecclesiae Orientalis“ Краків 1582 і „Sententia definitiva Jeremiae Patriarchae de doctrina et religione „Virtembergensium Theologum“. Augustae Trevirorum 1586. Подібно аргументував Потій про походження св. Духа в „Αυτιρρησις-ι“ (Памятники полем. лит. Т. III. стр. 715—17) а почасти в „Отис-і“ Клирикови Острожському. (Там же. Т. III. стр. 1064).

2) Gennadii Scholarchae: „Apologia quinque capitum Synodi Florentini“. Romae 1579. стр. 1—42., Dilingae 1581. стр. 1—76.

3) Передруковано сю брошуру в „Памяти. полемической литер.“ Т. III. стр. 433—76.

4) Тут Потій розумів свою брошуру: „Obrona ś. Synodu Floreńskiego Powszechnego“.

5) Сей опис Собору вийшов в Кракові 1609 р. заходом Gaspra Pętkowskiego п. в. „Święty a powszechny Sobor we Florenciey odprawiony: Abo z Grekami Vnia. Spisany ode trzech Kościoła Greckiego na to od nich samych wysadzonych Pisarzow, który po łacinie iest trochę skrocony. A tu się z greckiego na Polskie właśnie przekłada, na żądanie Jego M. X. Biskupa Kuiawskiego, Kanclerza Koronnego, y nakładem iego wydaie się“.

Та не лише в вірі про походжене св. Духа, каже Потій, годить ся церква східна з західною. Повну згоду добачуємо також у всіх питаннях, що відносять ся до Христа, а між иншим і в питаню, що Христос, по своїй людській природі є посередником між Богом і людьми, як се посвідчають евангелист Йоан і апостол Павло¹⁾. І не відомо лише, звідки се добув „новый теологъ а старый баламутъ Стефанко Зизанія“, який видав книжку, а в ній впевняє, що Христос, сидячи тепер по правій руці Отця вже перестав бути посередником і так „поблазнилъ“ Русь сею ересию, що „его книжкамъ баламутнымъ лѣпѣй, ніжъ евангелии вѣрятъ“²⁾.

Східна і західна церква вірають рівнож, читаємо в „Гарьмоніи“, що є лише одна свята, соборна апостольська церква. Свята, бо освячена Христом і вселенська, бо розсіяна по цілім світі. А в тій соборній церкві утверджена віра про „общоване“ не лише тих святих, що з Христом на небі царствують, але й тих, що ще на землі в правдивій вірі воюють, а які себе спільно підцмагають молитвами і заслугами, як одно тіло і одні члени. Але і тут, каже Потій, немало побаламутив Стефан Зизаній, який написав у своїх книжках, що святі не є ще в небі і що не мають заплати від Бога зглядом душ та одержать її доперва на суднім дни враз з тілом, а тепер є вони лише в божих руках³⁾. Щоби святі доси не мали заплати, пише Потій, се противить ся канонам, кондакам, стихирям і тропарам, які твердять, що святі є в небі, що бачать боже лице і молять ся за нами, воно суперечить також письмам отців церкви, пісням про Пресвяту Діву, в яких читаємо, що була взята з тілом до неба та словам апостола Павла про „храмину вѣчну неруковорную на небесѣхъ“. По словам апостола, душі святих мають вже заплату в небі, бо бачуть лице боже, а тіла одержать нагороду на останнім суді⁴⁾.

Так само держать обі церкви, східна і західна, в однако-

¹⁾ Порівнай: Bellarmini: „Disputationes...“ Т. I. De Christo Mediatore. lib. V. cap. 1. стр. 563.

²⁾ Майже дословно так само полемізував Потій против Зизанія в „Obronie ś. Synodu Floreńskiego Powszechnego“ стр. 5—6.

³⁾ Порівнай „Αντιρρησις“ (Памяти. полем. литер. Т. III. стр. 718).

⁴⁾ Замітне, що подібну „аргументацію“ стрічаємо в творі Мел. Смотрицького п. з. „Apologia“ (1628) стр. 28—35.

вім пошанованю мощі святих, ікони Христа, Матери Божої та Святих, за що протестанти зовуть їх „балвохвалцями и лижюобразками“, а мимо сего Русь з ними братає ся.

Греки і Русь вірять в „мытаретства“¹⁾ та образи малюють, з яких видно, що на них душі задержують ся і там очищують ся, а однак огня чистилища не признають. На фльорентийськїм соборі признавали вправді, ще є чистилище, однак не пристали на те, щоби там був огонь, хоть апостол Павло писав, що „огонь искусить дѣль кожного, а самъ спасетя, якоже огнемъ“. Якби не було чистилища, то злишними були би молитви за померших, бо за тих, що є в небі не треба молити ся, а осуженим молитви не допоможуть. Мусить отже бути третє місце, в якїм душі очищують ся²⁾. Немовби для заокругленя першої части додав ще Потїй розділ п. з. „О церкви“, опертий на творі Ієнадія Схолярха. Провідною гадкою сего розділу є те, що правдивої церкви годї шукати на Сходї, бо грецька церква знищена, бо засїяна ересями, бо адові ворота в особі Магомета її перемогли, бо всі патріярхи, єпіскопи і священники до нїг Магомета падати і за него молити ся зневолені, бо свобідно в нїй жертви приносити не можна. Правдива церква є на Заходї, де святить ся імя Христове, де находять ся украшені храми, де гомонить проповідь, куди зїздять ся земні царі і князі і віддають поклін найвисшому пастиреви, звідки вислають проповідників навіть між поган. Там бачить правдиву церкву Теодор Студит, а на його свідoctво Ієнадий Схолярх покликुвав ся. Слова Схолярха доповнив Потїй словами Хризостома і Григорія Великого, які твердили, що не може бути правдива церква там, де нема віри і згоди, причім накликував до єдности³⁾.

Цїлий сей розділ, а спеціально виїмки з Ієнадія Схолярха, хоть перекладені Потїєм з латинського виданя⁴⁾, є вже відгомоном твору Скарги „Synod brzeski i jego obrona“⁵⁾.

1) „Mytarstwo — gdzie to się dusze myślańskie purgatorium“. Так внясиював Сакович се слово в „Traktat o duszy“ (1625 p.) стр. 154 і 157. Порівнай мою студію: „Pierwszy występ literacki Hip. Rosieja“ стр. 60., де цитат поданий в точнійшій формі.

2) Подібно аргументовав раньше Потїй в „Уніи“ (Памят. полем. лит. Т. II. стр. 130—2).

3) Памятники полемич. литер. Т. II. стр. 174—192.

4) Gennadii Scholarchae: „Apologia quinque capitum Synodi Florentini“. Romae 1579 стр. 134 і 135., Dilingae стр. 237 і 238—9.

5) Памятники полемич. литературы Т. II. стр. 988—990 і Т. III. ст. 301—3.

В другій часті „Гарьмоніи“¹⁾ рішив ся Потій дати докази, що також в тайнах є повна згода між церквою східною і західною. Тому вичисляє він тайни, зазначає їх згідність в числі та переходить кожду тайну в окрема.

І так в тайні крещеня бачить Потій лише різниці в обрядах. В грецькій церкві занурюють тричі дитину в воді, в латинській церкві зливають її раз водою. В одній і другій церкві відбувають ся „запращенія и отрочанія“ („exorcismu у odrzekania“), причім помазує ся діти оливою оглашених. Західна церква уживає для певних причин солі і болота з слини і землі, через що вже давніше посуджували Греки Латинників о ересь: „iż sol chrzczonym w usta kładą у z śliny wczynione vszy mażą“²⁾. Грецька церква не має сего обряду, але уживає за те інших, як застриганя волося, закроплюваня уст евхаристією, ходження довкола хрестильниці з дитиною, чого не бачимо в римській церкві.

Всі ті обряди уважає Потій цілком легальними, виходячи з сего становища, на яким в полемічнім письменстві станув був вже Скарга в творі „O Jedności“, коли писав: „My żadnych ceremoniy Greckich nie ganim, ktore od starych ś. przodków maia, byle się prawdziw Bożey у pismu ś. nie sprzeciwiały. Może sobie kościół stanowić ceremonie, iakie być wedle czasu zbawieniu ludzkiemu ku pomocy rozumie“³⁾.

Не станув на тім самим становищу пізнійший полеміст XVII в., Касіян Сакович, хоть в неоднім взорував ся на „Heresi-ach“, „Гарьмоніи“ та інших творах Потія. Правильні і легальні обряди бачив він лише в латинській церкві, а значну часть церемоній та обрядів руської церкви називав він „nieprzystoynościami у zabobonami“. Так дорікав Сакович Русинам, що не мають хрестильниць по церквах, але поливають нагу дитину над землею, „a czasem у bardzo zimną wodą, że aż о chorobę а czasem у о śmierć dziatki takim zimnem на subtelne ciemę nie mało wody lejąc przyprawują, gdzie zaraz у sprofanowanie wody święconey, а ieszcze z olejem św. zmieszanej, у niebezpieczeństwo w zdrowiu dziecięciu się dzieie“⁴⁾. В сім заміті Сакович не був оригінальним. Пішов він слідом

1) Там же. Т. III. стр. 192—213.

2) Порівнай: Скарги: „O Jedności“. Там же: Т. II. стр. 390.

3) Там же. Т. II. стр. 397.

4) Kassian Sakowicz: „Επιγορευσις“, або „Perspectiva“ Краків 1642. стр. 1.

краківського крилошанина, Івана Сакрана, що ще в р. 1500 між иншим писав: „*puerum immersione ibidem mori frigore aut e manibus elabi et mergi attingat, ab angelo raptum dicunt in coelum, neque mundum eius praesentia fuisse dignum esse aiunt*“¹⁾). Висмівав також Сакович застригання волося, вліплення його у віск та вкладання в стіни церкви, або закопування в землю, та вважав сей звичай перенятим від поган. Глузував також Сакович з обряду трикратного окруження з дитиною довкола хрестильниці, пишучи: „*Nie wiedzieć, na iaką to pamiętkę czynią, u gdzie to wyczytali o takim kręceniu się*“²⁾).

Заміти Саковича не остали без відповіді. Автори „*Lithosa*“ стверджували, що і Латинники хрестять зимною водою; що застригане волося не є поганським, але християнським звичаєм, як се свідчать Бароній і Павло дякон і що сей звичай ествував ще в часі видання „*Lithosa*“ в Волощині, Молдаві і Сємигороді а то з двох причин: 1) що дитина повинна в будучині за св. Тройцю терпіти всякі муки і 2) що як перше стрижене, так і всі справи повинна дитина з Богом починати. Обряду вкладання волося в стіни церкви нема вправді в грецьких требниках, але найде їх в словянських, а захоче ся сей звичай на те, щобн елей оглашених і свячена вода, які ще на мокрім волосю дитини не висохли, не були спрофановані³⁾).

З тайною крещеня лучить Потій тайну миропомазаня і зазначає, що в грецькій церкві помазує ся дитину сейчас після хресту миром, яке посвячує єпископ раз в році, у великий четвер. Тимчасом руські єпископи мира не посвячують, бо в руських требниках на се припису не мають, хоть грецькі требники форму посвячення великого мира в собі містять. Є навіть такі недбалі священики, що Бог знає, звідки беруть миро, або помазують старим миром, хоть його що року треба палити, або уживають до сего всяких товщів, які „и въ руки взяти брыд-

¹⁾ I. Sacranus: „*Elucidarius errorum Ruthenorum*“. Картка 5. обор. Додати треба, що навіть дуже спокійний, учений богослов, Аркудій писав на сю тему: *Immo Graeci hac sua nimia copia aquae Baptismi aegros infantes suffocant et illis mortem accelerant. Unde et irregularitas oriri potest*“. Petri Arcudii Corcyraei „*De concordia Ecclesiae Occidentalis et Orientalis in septem Sacramentorum administratione*“. *Lytetiae Parisiorum 1626. De Baptismo. Cap. X pag. 24.* Коли отже Потій вважав занурюване природним, Аркудій — непрактичним.

²⁾ Sakowicz: „*Perspectiva*“ стр. 2—4.

³⁾ Архивъ юго-зап. Россіи. Ч. I. Т. IX. стр. 20—3.

ко". Доперва недавно вложив сю церемонію Балабан до свого требника, однак з грецьким требником не згодив ся та не описав, як треба миро приправляти і з якої матерії. Натомість римська церква має всі святі олії, має велике миро і елеї оглашених та елеї для хорих, які посвячують владики раз в рік, у великий четвер, причім старе миро палять.

Заміт про брак великого мира у православних підніс вже раньше Потій в „*Ἀντιρρησις-ἰ*“ та приписував його недбалости грецьких патріархів, що даючи Руси віру, не подали їй сего, що до спасеня потрібне¹⁾. Підносив сей заміт також Потій в листах до князя Сапиги, причім додавав, що від коли Русь стала християнською, ніколи не була помазана святим миром, бо „*biskupowie formy consecrationis chrismatis nigdy nie mieli, ani nie mają, chociaż in ritualibus graecis wszędzie najduje się i nazywają to megalochrisma, a przedsię tym krainam tego nie podali, a to dlatego, jeśliś Wmć słychał, przedtem przejeżdżając tu w te kraje Grekowie, drogo to panom przedawali, a iż to znaczy przyjęcie ducha świętego za włożeniem rąk na ochrzconych, nie dziw, że in caeteris błędzą, ponieważ ducha świętego nie mają, ale miasto krzyżma oleo infirmorum, a czasem drudzy sadłem, masłem krowiem pomazują, a u biskupów ani to znają, kiedy krzyżma brać. Jam na czwarty rok metropolitom, a nie wiem o żadnym, żeby do mnie po nie przyjeżdżał i za fraszkę to sobie mają*“.²⁾ В третє виступив Потій з сям замітом в „*Heresia-x*“ (1. „*błąd heretycki*“), а вкінци в „*Гарьмонія*“.

Дуже можлива річ, що вже згадка Потія в „*Ἀντιρρησις-ἰ*“ про брак великого мира спонукала Балабана, що він у своїм требнику приписи посвячуваня його помістив. Як ми вже висше в нашій студії замітили, то Потієви треба приписати в заслугу, що він при помочи Аркудія переклав з грецької мови форму посвяченя мира та звів її до уніятської церкви, а крок Потія міг також склонити Балабана до наслідованя. Твердили се поміж иншим Мороховський³⁾ та Сакович⁴⁾, а коли автори „*Lithosa*“ застерігали ся против сего та вказували на стрятинський

1) Памятники полемич. литерат. Т. III. стр. 972—4.

2) Archiwum Domu Sapiehow. T. I. Ч. 538. стр. 440—41. Лист писаний в Мінську, дня 4. XII. 1604 р.

3) Eliasz Morochowski: „*Παρηγορησις*“, стр. 20.

4) Sakowicz: „*Perspectiva*“, стр. 4.

требник Балабана, де на картці 623 і 4 поміщені приписи посвячування мпра, то Сакович обставив при своїм, пишучи: „Okazyuя u dowóđ do święcenia Mira, Chrysmu, dał K. Pocięу Rusi, skąd u Trebник Stratinski wziął“¹⁾.

Після своїх екскурсів про велике миро Потій вертає ще раз до тайни крещеня та додає, що анї в грецькій, анї в латинській церкві хресту повтаряти не вільно, причім покликає ся на примір святого Атаназія, який будучи дитиною, хрестив діти, а алекс. патріарх, святий Александер признав сей хрест важним. Тимчасом невідомо „откуль Балабанъ овую спросную и проклятую баламутню выдралъ, которую въ своемъ „Требнику“ нововыданомъ уписалъ, то-єсть: яко прыймати отъ Латынъ прыходящихъ до церкви Восточное, кгдажь того въ Греческомъ „Евхологію“ не найдеть“, а там жадає, щоби вирік ся „вѣры Латинское и суботства ихъ, еже Петръ Гугнивий въ Римѣ уставилъ єсть“²⁾, причім поновню крещеного велить омивати двічі водою і помазувати миром та промавляти слова „крестился ієси, просвѣтился ієси, омылся ієси, осветился ієси, во имя Отца и Сына и светого Духа“. Потій не вірить, щоби з одної сторони найшов ся священник, який би такої зневаги тайни крещеня допустив ся, а з другої такий „дурный Латинникъ, жебы допустилъ надъ собою таковое спросное куклярство строити“. В сім поновнім крещеню добачує Потій святотатство, яким Балван (місто: Балабан) відновлює давню ненависть еретиків против церкви, а яку осуджено на соборі в Лятерані р. 1235, де явили ся також патріархи єрусалимський і царгородський.

Замітне, що вже раньше в „*Ἀντιρρησις*“³⁾ наводив Потій четверту главу ухвал собору в Лятерані п. з. „*De Superbia Graecorum*“, якою пятаував звичай грецької церкви перекрещування Латинників⁴⁾, а не надіяв ся хйба тоді, що мимо сего введе Бабабан сей обряд до свого требника.

¹⁾ Архивъ юго-зап. Росіи. Ч. I. Т. IX. стр. 34.

²⁾ Порівнай: „Гаръмонію“ (Памяти. полемич. литер. Т. II. стр. 197 і 220).

³⁾ Там же. Т. III. стр. 507—11.

⁴⁾ Беллярмін у своїх: „*Disputationes*“ Т. II. *De Sacramento Baptismi lib. 1. cap. III.* стр. 289 каже, що Греки хрестили вдруге Латинників тому, бо формулку крещеня Латинників уважали „*minus veram et legitimam*“, причім додає, що собор в Лятерані cap. 4. се заборонив. А ркудий у своїм творі „*De concordia*“ (*De Baptismo cap. VIII.* стр. 17.) покликавав ся на Беллярміна та на ухвалу лятер. собору і зазначив:

Слідом Потія п'ятував сей звичай також Сакович, причім виступав не лише против стрятинського требника (картка 49 і 50), але й против Наливайка, що у своїм требнику в передмові велів перехрещувати Латинників, забуваючи на слова символу: „Confiteor unum Baptisma“¹⁾.

Як ціла брошура Саковича, так і сей заміт не остав у „Lithos-i“ без відповіді, яка однак ледви чи кого небудь вдоволити могла. Автори „Lithosa“ покликували ся на слова стрятинського требника: „у ро molitwi daiet iemu (латинникови) wodu swiaszczennuju y omywaiet y po licu, y po rukama“ та додавали від себе: „Widzisz fałszerzu, że nie krzści, ale godą z mywa. Ażeby umywanie twarzy y rąk za krzest poczytano było? Y to bez należney formy, nie dowiedziesz“²⁾.

В тайні Євхаристії, инше Потій, вірають рівнож обі церкви, східна і західна, що в часі служби божої переміняє ся хліб в тіло, а вино в кров Христа, хоть би ніхто не причащав ся. А евангелики, хоть споживають частинці, то вважають їх лише знаком тіла Христа, а що остане ся на дискосі, то почитують за простий хліб. З сего може пересвідчити ся Русь, хто ближший для неї, чи евангельки, чи римська церква. Коли Русь і Греція уважають тайну Євхаристії жертвою за живих і померших, то евангелики з сего сміють ся. Для хорих переходують у східній і західній церкві частинці, посвячені у великий четвер, чого у евангеликів нема. Обі церкви долнають рівнож до вина води.

Лише на дві ріжниці звертає Потій спеціальну увагу. Церква східна уживає в сій тайні хліба квасного, на знак, що Христос приняв на себе чоловіка, се є тіло з душею, а західна церква хліба прісного, на знак, що тіло Христа є чисте і без гріха. Так писав Григорій Двоєслов і його сві-

---

„Mihі olim non videbatur verisimile, Graecos iterasse Baptismum, quod formam Latinam invalidam opinarentur. Neque enim existimabam tam stupidos fuisse, ut non animaduertent actuum verbum par esse passivo et idem valens. Verum, postquam incidi in nugas Simeonis, de forma baptismatis, minime mihi absurdum visum est, sensisse ita Bellarminum. Fieri enim potest, ut ob eam causam rebaptizarint“.

¹⁾ Sako wicz: „Perspectiva“, стр. 2 і 3. Останнє реченє взяте дословно з „Αυτιόφρησις-α“ (Памятн. полемич. литер. Т. III. стр. 512).

²⁾ Архивъ юго-западной Россіи. Ч. I. Т. IX. Київ 1893. стр. 25.

доцтво Потій наводить¹⁾. Оба звичаї уживання хліба є добрі, однак Потій виступає в обороні хліба прісного, бо „многіє зъ нашеє Руси брыдятся сакраментами церкви Римское, для того, же они прѣсного хлѣба въ сакраментѣ уживають“. Оборона прісного хліба не є оригінальна. Потій подає виїмки з твору Тенадія Схолярха, що вкінци сам зазначає²⁾.

Друга ріжниця полягає в тім, що церква східна причащає своїх вірних під двома видами, церква західна під одним. Потій звертає однак увагу на се, що і в східній церкві причащають ся хорі під одним видом, бо з частиць, переходуваних для хорих, висихає вино і лишає ся сам хліб. Мимо сего, що латинники причащають ся під одним видом, то все таки вірять, що споживають цілого Христа, а євангелики, хоть споживають хліб і вино, однак не бачуть в них тіла і крови Христа, та не переходують частиць для хорих. Східна і західна церква віддають однакову почесть тайні Євхаристії, що євангелики називають „балвохвальством“.

Таку саму оборону причастия під одним видом помістив вже раніше Потій в „*Αντιόθης*“³⁾.

Не багато місця присвячує Потій тайнам покаяннн і елеопомазанн. Обі церкви домагають ся в тайні покаяннн трех частий: жалю за грїхи, сповїди і „досить учинєнь“ а оливу до тайни елеопомазаннн може у східній церкві освятити кождий священник, а в латинській лише єпископ у великий четвер.

В тайні священнства східна церква має тепер лише 5

¹⁾ Взяв їх Потій в твору Gennadii Scholarchae: „Apolo-
logia quinque capitum Sinodi Florentini“ Romae 1579. Cap. II. стр.
62 і Dilingae 1581. стр. 111.

²⁾ Там же. Romae 1579 cap. II. sect. 5 стр. 54—5 (свідощтво
Хризостома homil 81. in Math.) 59—60, (Лука 24. і Exod. 12), 61
(Марка 2) і Dilingae 1581. стр. 96—8, 106—8, 108—9.

³⁾ Памятники полемич. литературы. Т. III. стр. 750—2.
Годить ся зазначити, що в подібний спосіб, хоть більше науковий, бо-
ронив причастия під одним видом Петро Аркудій в творі „De con-
cordia in septem sacramentorum administratione“ стр. 331 (De Sacra-
mento Eucharistiae lib. III. cap. LI „Necessaria ne sit utraque species,
an sufficiat una, де читаємо: „Praeterea olim ad aegrotos defere-
bant Eucharistiam longo tempore antea consecratam, et propterea sub
unica specie, ut patet ex epistola Dionysii ad Fabium Antiochenum,
quam refert Eusebius in libro 6. historiae ecclesiasticae c. 36. Hoc
idem in hanc usque diem observant Graeci. Et quoniam
durescunt species panis, aqua pura et simplici, vel vino mini-
me consecrato madefaciunt, atque ita porrigunt aegrotis“.

степенів: свічоносець, чтець, субдіякон, діякон, презвітер, в західній церкві 7 степенів: (ostiarus, lector, exorcista (zaklincacz, co diabły wygania), akolith (co świece nosi i posługuię w kościele), subdiakon, diakon, prezbiter.

З висших свячень і достоїнств має східна церква протопопа, архимандрита, єпископа, архієпископа, митрополита і чотирох патріархів, що мають свої окремі єпархії, а латинська церква: офіціала, опата, єпископа, архієпископа, митрополита і папу, Христового намісника, що має власть над всіма єпископами і патріархами.

Всі низші свячення аж до єпископа уділяє в обох церквах єпископ, лише єпископа мусить посвячувати трох владик. Потій дивує ся, як у православних лише один єпископ міг висвятити владика¹⁾. „Але не дивь, — прышло до того, же вже и попы, поповъ и діяконовъ ставять“.

Дуже цікавим для характеристики сучасних відносин є останній розділ сеї частини „Гармонія“, присвячений тайні супружя, якої не заборонено у східній церкві ані діяконам, ані презвітерам, однак перед висвяченням. Доперва тепер, жалує ся Потій, прийшло до такої сваволі, що навіть по висвяченю попи женять ся, а деякі є вже двое, або трое-женцями. Вкінці і черці побісили ся кинувши клубок, женять ся, в чім годять ся з євангеликами і своїм предтечою Лютром, що, хоть був монахом, взяв за жінку монахию. Нарікає також Потій на „розводи бѣсовскіє частые“ задля дрібниць, в чім латинники значно обережнійші, які „iż kapłanom swoim żon mieć dopuszczali, mądrze to wpatrzyli. Czego Ruś teraz doznawa u wielkiej trudności zażywa z strony żon u dzieci popowskich, ktorzy wszyscy prawem dziedzicznym garną się do małężności cerkiewnych. A successor, co cerkwi służy, niema czasem u chleba gdzie zarobić! A zatym, spodziewając się na dziedziczne cerkwi, mało się uczą, ponieważ nie po godności, ale po dziedzictwie cerkwi dostępują“. Взагалі стає Потій на сім становиску, що духовенство повинно бути безженне та що годі дивувати ся, що латинники „godnych kapłanów mają“, бо „Bóg rzymskiego kościoła vchował od tego kłopotu“ (жонатого духовенства), а через те після достоїн-

¹⁾ Є тут мова, як здає ся, про наслідника Гедсона Балабана, львівського владика, Бремю Тесаровського, який з порученя царгородського патріарха висвятив ся в Сучаві. P e l e s c h : Geschichte der Union II. str. 106.

ства, а не на основі наслідства священники одержують місця. „Nie wspominał czego większego, iaku kapłan ma być, y iaku lepszy, czy żonaty, czyli ten, który Panu Bogu w czystości służy, a niema zabawy takiej“.

О скільки вірно зобразив Потій сучасні відносини в рускій та латинській церкві, про се будемо мали нагоду поговорити при огляді „*Ἀντιρραφή*“. Тут хіба додамо, що вже раніше в подібний спосіб заявив ся Потій за целібатом духовенства в „*Ἀντιρρήσις-ī*“¹⁾. Заяви Потія в „*Ἀντιρρήσις-ī*“ і „Гармонія“ були рівночасно першими голосами в справі безженности духовенства, які піднесено з уніятсько-руського табору. Через те мають сі твори подекуди історичне значіне. За приміром Потія промовляли спісля за целібатом Мороховський (ор. cit. стр. 23 і 221).

Найскорше збуває Потій третю частину, про згоду в обрядах²⁾. В обсх церквах бачить він однакові відправи, молитви, церковні начиня і ризи. В римській церкві є виправді лише одна служба Божа, а в нас три літургії, Василя, Златоуста і преждеосвященних; однак латинське богослужене инакше відправляють в Римі, а инакше в Меднолянї. Коли є які ріжницї, то в справах неесенціональних. За те у євангеликів на дармо за всім тим шукавби. У них все те „плётками и вымыслами людскими“ називає ся. Вони раді би все те винищити, та „пугами, яко простаковъ, до своео шопы загнати, але не треба заганяти, сами въ пропасть лѣзете!“³⁾.

В другій части „Гармонія“ жалував ся Потій на требник Балабана, в яким містила ся формулка, як приймати до східної церкви латинників. Між иншим мусів латинник вирікати ся суботнього посту. Тому при кінци своєї брошури виступає Потій в обороні посту в суботу. На вступі зазначає Потій, що

¹⁾ Памятники полемич. литер. Т. III. стр. 740—746. До сего трактату про целібат давав Потієви вказівки Петро Аркудій. Вносимо се звідси, що майже всі свідоцтва отців церкви, на які Потій покликував ся в „*Ἀντιρρήσις-ī*“, отже Епіфанія: „*Contra hereses*“ і „*Heres.* 59“. Григорія Нисенського „*de virginitate car. ult.*“, Кирила Єрусалимського „*Catech.* 12“ і трульські канони находимо в значно розширенім виді в творі Аркудія: „*De concordia*“ розділ „*de Matrimonio*“ стр. 571 (сар. 35), 599 (сар. 42) і 566 та 574.

²⁾ Памятн. полемич. литер. Т. III. стр. 213—222.

³⁾ Майже дословно ті самі екскурзи против протестантів читали ми в инших творах Потія, як в „Упія“, „*Ἀντιρρήσις-ī*“. Порівнай мою працю: „*Pierwszy występ literacki Hip. Rosieja*“ стр. 63—4.

східна церква установила чотири пости: чотирдесятницю (перед Великоднем), Петрівку, Спасівку і Филипівку (перед Різдом). Церква приказала також постити в середи і п'ятниці на основі 68 апостольського канона, з виїмкою коли-б в середу, або п'ятницю припадало Різдво. Західна церква має два головні пости перед Великоднем і Різдом, велить рівнож постити в середи і п'ятниці, а крім сего в суботи, чим православні гіршать ся. Потій не перечить, що 65 канон зборонює пости в суботи, але й звертає увагу на те, що 68 канон приказує постити всі середи і п'ятниці на память жидівської ради против Христа та Його мук і смерти, а однак є цілий ряд серед і п'ятниць, в які Русь їсть мясо та молочні страви. Є також канон, який зборонює постити в неділю, а однак коли на сей день припадає навечере Йордану, Воздвиження, або Усікновеня главы Івана, тоді в неділю вірні постять. Одна і друга церква йдуть тут після традиції, а на доказ, що ні одна з них не блудить, Потій наводить свідоцтва св. Августина, а з грецьких отців, Ніля Касинського. При сій нагоді стверджує Потій, що не було ніякого папи, Петра Гугнивого¹⁾, який бубдьоби мав суботний піст уста-

¹⁾ Як вневняє А. Павловъ в рецензії на „Историко-литературный обзор древнорусскихъ полемическихъ сочиненій противъ Латинянъ“ А. Попова — імя „Петра Гугнивого“ взяте без сумніву з відомої історичної особи. Так називав ся александрийський патріарх V віка, хвилевий вожд египетських монофізитів, які описля відділили ся від него, розбили ся на кілька дрібнихъ груп, почім прозвано їх Безглавними (Ἀχέφαλοι). Перенесене імени Петра Гугнивого на мітичну особу папи IX—XI віка можна вяснити звичайнимъ способомъ візантійської полеміки (устної і письменної) — протиставити церковнимъ авторитетамъ звіснихъ стариннихъ еретиків такого самого імени. В такий спосібъ говорено: „се наука не Павла Апостола, але Павла Самосатського“. Латиняни у своїй полеміці з Греками, як відомо, найчастійше покликували ся на авторитет апостола Петра, а їмъ відповідали: „Ні! вашимъ учителемъ не апостол Петро, але Петро Гугнивий!“ Се іропозоване мало однак ту првкмету, що обезначило собі популярність а крім сего довело до розвою окремого оповіданя про римського папу, Петра Гугнивого. Богато причинив ся до сего сатиричний змістъ прізвиза, яке носив грецький еретик V віка ὁ Μογγός або Μόγγος=гугнивий, особливо, коли зважимо, що візантійці переіначували в се прізвизе латинський епітет Апостола Петра — Magnus, який через переставку букв (Mangus) звучав як Μόγγος. Відомо також річ, що Греки називали латинників безглавними і що патріарх Фотій в своїмъ полемічнімъ трактаті про походжене св. Духа на питане, звідки взяло ся у Римлян πνεύμα, відповідав: „не знаю, кого назвати першимъ учителемъ сеї нечести“ — вона безглавна (οὕτως ἐστὶν αὐτῶν ἀχέφαλον τὸ δισέβημα). А ся безглавність латинськихъ „ересій“

новити. Кінчить Потій свою брошуру знаком хреста, який є в однаковім пошанованю у східної та західної церкви, а з якого сміють ся протестанти та, коли хто крестить ся, то говорять, що „мухи отганяеть“.

Сама „Гарьмонія“ писана живо. Порівняня переведені зручно, хоть нового в ній, в порівнаню з давнішими творами Потія, не багато. Так само не нові жерела, на яких Потій опер свою полеміку. Беллярмін, Скарга, Ієнадій Схолярх та усні помічання Грека Аркудія були головними жередами полеміки Потія в його давніших творах і лишили ся ними також в „Гарьмоніі“. До православних відносить ся автор з легковаженем, але не з ненавистію, як в „Heresia-x“. Червоною ниткою вють ся кризь цілий твір перестерігання православних перед протестантами, яких помочію користували ся вони в боротьбі з унією та через те вводили ще більший розлад в понятях про правдиву церкву. Що гадку уложена „Гарьмоніі“ міг Потієви піддати Петро Аркудій, на се вказувала би подібність заголовків брошури Потія і твору Аркудія, а подекуди також схожість гадок, яка пробиває ся з „Гарьмоніі“ та інших брошур Потія в порівнаню з працею ученого Грека. Коли однак в „Гарьмоніі“, альбо согласію вѣры (concordantii wiary etc.) дав нам Потій публіцистичну статью, далеку від наукових претенсій, в тоні подекуди їдку і задирливу, то Аркудій у своїм знаменитім творі „De concordia Ecclesiae Occidentalis et Orientalis in septem Sacramentorum administratione“, виданім в 18 літ після „Гарьмоніі“, виставив нам строго наукову студію, писану в тоні незвичайно спокійнім, повнім пошанованя противника і його церкви. В тім де-

наводила в память імя загального їх виновника — Петра Гугнивого, звісного вождя грецької секети безглавних. І коли вже раз найдено схожість між Латинниками і Безглавними, то для народної фантазії не було нічого легшого, як перенести Петра Гугнивого з Александрії в Рим, з V віка у IX—XI (Отчетъ о XIX присужденіи наградъ гр. Уварова. СПб. 1878 стр. 209—11). Нема сумніву, що оповіданє про Петра Гугнивого витворило ся в грецькім письменстві, хоть грецьке жерело доси нам незвісне. З Греції перейшло оно до Палві та нашої літописи, почім повторювано його в ріжних кормчих і хронографах а в XVI віці відновив його в руськім письменстві Василь Суражський в книзі „О единой вѣрѣ“ (1588 р.), де видруковано, що Петро Гугнивий насіяв богато ересей по цілій Італії, дозволив священникам мати по сім жінок, а наложниць, кілько захочуть і т. п. (Памятн. полем. лит. II. стр. 795. Гляди Вгückner: „Sprogu o unie“ стр. 583, який думав, що оповіданє про Петра Гугнивого могло бути руською інвенцією).

жать головні різниці між згаданими творами, о скільки взагалі дрібну брошуру Потія з великим твором Аркудія порівнувати можна.

Зі змісту „Гарьмоніи“ видно, що вона є подекуди доповненням „Heresij“ та що її цілю було, заглушити се прикре вражінє, які „Heresiae“ викликали серед православних. А хоть деякі погляди автора „Гарьмоніи“ (як прим. про причастє під одним видом і оборона целібату) не віщували їй в руськїм таборі популярности, то всеж таки православні не злегковажили її, не поминули мовчки, та видали против „Heresij“ і против „Гарьмоніи“ твір „*Ἀντιγραφη*“, ¹⁾ якого творцем був один з найспосібнійших полемічних письменників, Максим Смотрицький.

(Кінець буде).

¹⁾ Повний його заголовок: „*Ἀντιγραφη*, albo odpowiedź na script vszczypliwy, przeciwko ludziom starożytney Religiey Graeckiey od Apostatow cerkwie Wschodniey wydany, ktoremu tytuł: Heresiae, Ignoranciae y polityka popow y mieszczan bractwa Wileńskiego“, tak też y na książkę, rychło potym ku objaśnieniu tegoż scriptu wydana, nazwiskiem „Harmonią“. Przez iednego brata bractwa cerkiewnego Wileńskiego religiey starożytney Graeckiey w porowczą dana. W Wilnie Roku 1608.

Студії над українськими народніми піснями.

Подає Іван Франко.

XXXIII. Хмельницина (думи, пісні та вірші).

2. Хмельницький, Чаплінський і Барабаш.

(Далі).

Після сих менше або більше романтичних версій історії про причини і початок повстання Хмельницького подаю те, що знав про се Веспазіян Коховський, якого праїматична історія Хмельнищини п. з. „*Annalium Poloniae ab obitu Vladislai IV. Sismacter primus*“ разом із дальшими клімактерами вийшла в Кракові 1683 р. Коховський силкуєть ся писати стилем класичних істориків, особливо Лівія й Тацїта, не цїтуючи, так само як і вони, своїх жерел. Подаю тут із деякими скороченнями переклад його оповіданя про Хмельницького до початку 1648 р., поміщений у його книзі на ст. 19—25.

„Перший автор і ініціатор безбожного бунту, Теодор, по людовому Богдан Хмельницький або Хмельниченко, син Михайла, про якого одні оповідають, що походив із Мазовії, а інші, що з українського місточка Лисянки. Сей зайшовши припадком чи судьбою до Жовкви, міста недалеко від Львова, жив між найнижшими слугами при дворі Жолкєвского. Коли-ж воевода руський, Іван Данилович, утворив чигиринське староство, він забрав ся туди і жив там як провентовий писар. Пильний у тім урядї він працював і для пана і для себе, оженивши ся з козачкою, а посвоячивши ся з козаками і бажаючи при дворі до-

робити ся чогось більше, приложив ся до воєнного ремесла. Коли гетьман королівського війська, Жолковський, заняв ся введенем Іраціяна на молдавський трон, Данилович, щоб вигодити тестеві, вибрав немалий відділ козаків уоружених рушницями з околиць Чигирина і вислав їх на сю війну; Михайло Хмельницький був у тім відділі сотником. Оттак від двірської послуги вийшовши на військового старшину при розбитю польського війська під Цецорою він був убитий, а його син Богдан дістав ся до неволі. По двох роках, для памяти його батька, козаки викупили його з Криму з неволі, обмінявши його за своїх полонянників. Вернувши, чи то ведений своїм нещастем, чи задля того, що бувши письменним умів зручно провадити різні діла, він почав набирати впливу між козаками. Хлопцем він учив ся в київській гімназії, а деякі оповідають, що відбув студії також у Ярославі у Єзуїтів. Певно в дозрілійшій віці він навчив ся обережності, навчив ся з практики оцінювати кожду нову річ, відкладати надію на будуще і виявляти раз лагідність, то знов жорстокість, промовчувати часто погрози, але ніколи не занедбувати пімсти. Мав дар короткої військової вимови, духа витревалого, лице усміхнене, яким мов блискучий лід гнилу воду покривав зворушеня своєї душі. Доки був вояком, визначав ся послухом для всякої коменди і ніколи не наражав себе на небезпеки не маючи надії чи то на заплату, чи то на певний вихід. Та годі чоловікови придусити в собі прикрий кашель, а огонь під соломою швидко крім диму видасть подумя. Отак і Хмельницький, коли тільки козаки зривали ся до бунтів, брав у них участь, як ось у бунті Тараса, а потім Острянина й Гуні, але коли проводирі тих бунтів накладали головами, він умів уйти заслуженої кари. Знаходжу в описі війни під Кумейками, що коли козаки для перепрошеня королівського маєстату змушені були вислати своїх післанців, він був у їх числі ⁴⁾ і при сьому придивив ся добре станови Річи Посполитої, немов би проникнувши в її нутро, в яке пізнійше мав нанести люті рани. Нотую також, що чув я поголоску, буцім то коронний гетьман

⁴⁾ Коховський покликаєть ся тут очевидно на один із Діаріїв Окольського, але о стілько хибно, що в Діарію з р. 1637 про війну під Кумейками та Боровицею імя Хмельницького фігурує лише як військового писаря під капітуляційним актом, а тільки в другім Діарію з р. 1638 Хмельницький являє ся одним із козацьких делегатів, висланих до короля. Із сього можна переконатися, як совісно користував ся Коховський своїми друкованими жерелами.

Конєцпольський мав його завсіди в підозріню за його бурливий ум і вдачу склонну до всього злого. І так, коли для спиненя неправильних козацьких нападів на Чорне море з розпорядженя власти збудовано кріпость Кодак, гетьман уважаючи відповідним показати се козакам як найкращу узду проти їх самоволі, позираючи на них косим оком, запитав присутного при тім Богдана, як йому подобає ся твердиня. Сей не видержав і відповів короткими словами: „Що руки зробили, руки й зруйнують“. Сі слова він справдив опісля, бо перший крок його бунту — се було зруйноване Кодака“.

Далі Коховський досить просторо малює політичну ситуацію в остатніх роках панованя короля Владислава IV і оповідає про його плян війни з Турками, якої початок мав вийти від козаків.

„Між козаками визначали ся тоді над инших воєнним досвідом і практичністю Ілько Барабашенко і Хмельницький. Отим то король іменував першого гетьманом Запорозжців, а другого військовим писарем (notarius). Оба вони були своєю вдачею і своїми обичаями зовсім не однакові. Бо Барабаш, постійний у послузі і готов до війни тільки легально виповідженої, де тільки бачив людвий рух і сімя розрухів, уговкував юрбу і відстрашував: „Заклинаю вас святою вірою і вашими дітьми, не забувайте про нашого непобідженого короля, для якого і під яким ви здобули собі у війнах так багато вічної оздоби, відкиньте всякі новини, що принесуть нещасте, а держіть ся старого та безпечного. Вдача се гадючого плоду роздирати матірню утробу. Радше вилийте свою силу на розбійничі ватаги Татар або наглим нападом пустіть ся на Чорне море! Поведу вас, як водив нераз, на ворогів королівства, коли се буде догідно Річи Посполитій. Коли-ж одначе думаете потоптати віру сужним бунтом, я не буду не то вашим учасником, але навіть безчинним свідком, але хоч би й смертю самою запобіжу страшному злочини“.

„Зовсім не так невинно поведив ся Хмельницький. Його неспокійна душа вагала ся; раз хилила ся до поспільства, похопного до розрухів, то знов пригадувала, що королівський двір образений (се було йому відомо) занеханою війною, легко прихилить ся до нього. Попихала його також фатально польська необачність, зроджена довшим супокоем. Міркував часто, чому війну розпочато і занехано, оруже піднято і відкинено? Чи має відважити ся робити на власну хвалу і користь? Він знав, що при королівськїм дворі було немало таких, які вважали вибух

війни великим лихом, а дозвіл козакам впливати на Чорне море легкомисною провокацією Турції, що може викликати велику небезпеку. Знали се козаки і для того юрба не лякала ся розрухів почувуючи свою безкарність, а се раз-у-раз заострювало відносини. Не жного бракувало, щоб для бунту повстав ініціатор, а для ініціатора збунтована маса.

„Дуже добре трафило ся як раз, що ворог людвої самоволі Барабаш погиб. О скільки вірний вітчизні, о стільки за свою добру вдачу ненависний голові бунту. Не треба було довгого часу, щоб його погубити, бо як військовий чоловік він чув себе безпечним і дбав більше про публичні діла, як про себе. Удаючи велику приязнь Богдан запросив його до себе в куми на хрещене дитини, трактував як гостя й кума. Швидко, коли звязок духової приязни усунув усякий страх перед підступом, і Барабаш, багато обдарований, сидів при веселій п'ятиці, ні з сего ні з того вивязала ся коротка сварка, в якій гетьман проти всякого права гостинности був убитий одним козаком. Деякі винуватили Хмельницького більше, як тих, що закровавили свої руки невинною кровю; бо-ж він очевидно побоював ся, що сей невідкуний і всею душею вітчизні відданий чоловік може стати перешкодою бунтові. В усякім разі дивно, що розлив крови убійцям пройшов зовсім безкарно. По усуненю Барабаша ширили ся поролюски, сходили ся бунтівничі наради, і потаємно кували ся убійчі пляни; юрба оплескувала їх і швидко розходила ся в різні сторони. Якийсь Он'яш, сотник відомий зі своєї вірности, писав до Шемберга, що огонь швидко розгорить ся в велику пожежу, коли не здусити його завчасу. Роман Песта, старий товариш Богданів, але вже тоді його супірник, отвертійше повідомив Александра Конєцпольського, королівського хорунжого, про початки і порядок змови. Сей негідний у бачности велить Іванови Кречовському наложити руки на Хмельницького і задержати його, доки сам, збираючи ся вирушити до табору, розслідить пороблені йому закиди. Трафило ся одначе, що многі козаки по старому козацькому звичаю зійшли ся до Бусина, який вернув із татарської неволі. Прийшов сюди також Хмельницький, криючи на час свою глибоку ненависть, намовлений товаришами, а в самій річи, щоб задля особливої небезпеки купити коня. Тут під закидом бунтованя юрби його зловлено і приведено до хорунжого. Хмельницький відпирає ся вини, називає свідків, кличе посередників, покликає ся на свою вірність і заслуги. Були при тім многі двораки Конєцпольського, яких Хмель-

ницький також просив уставити ся за ним до пана. Присутні козаки, хоч самі винуваті, запевняли, що Хмельницький невпнен, так що нарешті пан злагіднів супроти обвинуваченого за-служеного чоловіка. Особливо Кречовський предложив свою за-поруку, що Богдан лишить ся в панськім обовязку, і він з при-язни задержить його у себе в домашній сторожі. Він був із Хмельницьким давно знайомий і оба були собі кумами, а тепер забажав заопікувати ся ним. Конєцпольский приняв сю запоруку. Кречовський запровадивши Хмельницького до свого дому, дер-жав його там як гостя; вони напивали ся та цілували ся сер-дечно, а коли Кречовський п'яний від меду заснув твердим сном, Хмельницький покинувши його опіку швидкою втекою подав ся насамперед на острів Бучок, потім на Микитин Рів, де застав майже триста товаришів козаків, яких порозсилав у різні сто-рони ширити сімена бунту“.

Як бачимо, на клясичних звірцях оперта конструкція Ко-ховського не знає нічого про Чаплінського, а натомість із Бара-баша робить завзятого польського патріота. Викраденя королів-ських листів тут нема, бо Хмельницький сам має у себе і по-казує козакам королівські знаки гетьманської власти, а сцена підпоєня тут являє ся два рази, раз між Хмельницьким і Ба-рабашем, при чім Барабаш гине, другий раз між Хмельницьким і Кречовським, при чім Хмельницький утікає з домашнього аресту.

Про пригоду Хмельницького з Чаплінським Коховський опо-відає троха пізнійше, на ст. 27—28, полемізуючи зі словами Хмельницького, який збираючи ся тікати на Запорожжя, на таєм-ній козацькій раді буцім то предложив козакам реєстр кривд українського народа від Поляків, а також реєстр своїх власних кривд. Перший із тих реєстрів буде наведений далі, а тут на-воджу лише другий і полеміку з ним Коховського. Зазначу по-перед усього, що Коховський очевидно клав велику вагу на ту промову Хмельницького, надрукувавши її курсівним письмом і підкреслюючи у вступі до неї свою правдомовність словами, які для їх важного значіння наводжу тут дословно: *Neque cau- sas conquirere arduum; nunquam enim, ut luscinae cantio, rebellioni debuerit praetextus. Quas ego, ut vulgatae, ut com- pertae et patre veritatis tempore approbatae expedio*“. По на-шому се значить: „Не тяжко було знайти причини до жалів; бо як соловієви співу, так бунтови ніколи не забракне приток. Наводжу їх тут як загально відомі, дізнані мною і справджені

часом, батьком правди“. Се не перешкодило одначе Коховському подати в тій промові Хмельницького річи зовсім неправдиві. „Переходячи до себе самого — пише він по наведеню жалів Хмельницького на публичні тягарі українського народу — він мовив до зібраних козаків: „Гляньте на мене і майте милосерде! Я запорожський військовий писар, старий вояк наділений многими добрами, потерпів варварське увязнене і замість обдарованя, без жадної провини, окрім тиранської самоволі, попав у небезпеку житя. Сина мойого жорстоко замордовано, жінку уведено, масток вигерто, не лишивши мені навіть коня, а в остатнім часі за мною пошукують, щоб зробити мені смерть. І не лишає ся мені, заслуженому воякови, що проливав свою кров, і якого тіло покрите рубцями від ран, нічого більше, як тільки під фальшивим закидом бунту невинно згинуту від катівської руки. Поступлено зо мною так для прикладу иншим, а коли впаде моя голова, грозить загибель усім вам“¹).

Проти сих жалів, вясловлених буцім то Хмельницьким, Коховский на ст. 27—8 виставляє ось яке оповідане: „Переходячи до приватних причин розруху зазначаю, що чигиринський підстаростий Данило Чаплицкий (так передає Коховский назву Чаплінського) розпочав спір із Хмельницьким за фільварок Суботів, який посідав Хмельницький без ніякої законної основи і без автентичних документів, хвалячи ся ним як своєю власністю. Він покликував ся в дуже оживленім спорі на те, що пусте і нікому неприналежне поле було устною даровизною старости надане його батькови, а посідане утверджене довгим уживанем на основі ленного права за його військові заслуги для Річи Посполитої. Ізза сеї суперечки довгі літа тревала між ними ненависть. Не диво, що Чаплицкий готуючи ся вдарити на Татар, що пустошили чигиринську область, і повіривши Богданови військову хоругов, коли побачив, що хорунжий не спра-

¹) Подаю тут латинський текст, важний для характеристики сього польського історика: Tum ad semet digressus. „Aspicerent se et misererentur; Zaporoviensium Notarium, tot stipendiorum veteranum, barbaricam captivitate peressum, dum rude donari expectat, nullum ob scelus, nisi quod saevire tyrannis voluptas sit, periclitari: occisum sibi crudeliter filium, abductam vi uxorem, ereptum patrimonium, ne equo quidem quo mereret relicto, novissime destinata morti victimam quaeri. Nequae aliud merito militi, post profusum sanguinem et lacerum per vulnera corpus, restare amplius, nisi ut falso seditionis crimine, sub carnificis manu innocens moriatur. Praejudiciose agi secum, et postquam in uno capite successerit, exitium imminere universis“.

вуге ся відповідно до його волі, зранив його шаблею і вирвавши у нього хоругов зневажив його прилюдно. Відси пішла довголітня ненависть, у якій один погорджував другим як нездарою в воєннім ділі, а другий носив ся з плянами пімсти. Стало ся потім, що процес виточений за фільварок рішено в той спосіб, що ґрунти признано власністю чигиринського староства, але нещасливий фільварок із усім його загосподарованем присуджено Хмельницькому. Сей присуд Хмельницький уважав для себе кривдою, бо з властителя він зробив його тільки посідачем. Фільварок оцінено на суму, на яку згодили ся обі сторони, і Хмельницький узявши гроші уступив в фільварку, не покинувши одначе в душі почутя кривди і голосячи скрізь, що видерто йому батьківщину, за яку він одначе взяв грошеву заплату. Відомо на певно, що його недорослого сина, який хлопячим звичаєм викриказ по місті батькові погрози, Коморовский, зять Чаплицького, серед чигиринського ринку побив палицею, але не забив на смерть. Що до жінки, то жалоба Хмельницького зовсім фальшива, бо навпаки стало ся так, що коли в Україні вибухло повстанє, жінка Чаплицького втекла з Чигирина і була зловлена Хмельницьким, який з разу знасилував її, потім оженив ся з нею, а в кінці замордував жорстокою смертю“.

В отьому оповіданю Коховського зовсім несподівано виринає досить недорічна пригода між Чапліньским і Хмельницьким, буцім то Чапліньский у часі походу на Татар зневажив Хмельницького, вирвав йому з рук хоругов і зранив його шаблею. Се оповіданє являєть ся немов недоладним відгуком анонімного реєстру козацьких кривд, поданого буцім то Хмельницьким королеви Владиславови. Сей реєстр, надрукований у збірці Міхаловського „Księga pamiętnicza“ під ч. 3, ст. 4—6, без означеня місця й часу написаня, кружив мабуть у відписах у початкових місяцях повстаня Хмельницького, ще перед битвою на Жовтих Водах, і був уложений кимось із Поляків, що знали про пригиду Хмельницького з Чапліньским дещо з наслуху, але не дуже докладно, та ні в якім разі його не можна вважати складанем самого Хмельницького або якогось иншого автора з козацького стану. Подаю тут сей апокріфічний документ у перекладі на нашу мову для доповнення того традиціоністичного матеріалу, який уже тоді почав громадити ся довкола особи Богдана Хмельницького.

1. „Його милость пан Чапліцький, урядник чигиринський, випросив у небіщика Пана Краківського для себе власний ді-

дичний хутір Хмельницького і його предків та королівські даровизни, дані йому за потвердженням від теперішнього короля. Найхазши на заселені слободи з голодним людом пан Чапліцький гумно т. є чотириста кіп збіжа забрав і ограбив дім.

2. Той сам пан Чапліцький сердячи ся на Хмельницького, коли в нього правним способом допоминав ся своєї кривди, сина його, десятилітнього хлопця, канчуками серед ринку своїй челяди так збити велів, що занесено його ледви живого, і швидко потім умер.

3. П. Коморовський, зять того-ж п. Чапліцького, кілька разів присягав ся перед різними козаками та осавулами, що коли в Хмельницьким не впоравмо ся, то доконче велимо його збити.

4. Його милость п. хорунжий коронний ідучи тепер по погромі Татар із Запорожа, велів узяти того Хмельницького під сторожу і втяти йому шию. Коли за се Хмельницький хотів удати ся до п. Краківського, були засідки по гостинцях.

5. В р. 1646, коли Хмельницький діставши двох Татар відпровадив їх до його милости п. Краківського, в його неприсутности взято у нього поголовщину, а зі стайні його власного коня, на яким їздив у дикі поля.

6. Панам урядникам українним, що подобає ся в козацькім домі, взяти силою, чи жінку, чи дочку козакову, то мусять скакати, як їм заграють.

7. Про такі кривди писав його милость п. Краківський кілька разів до урядників і державців упізнення, але се не могло нічого.

Тепер Хмельницький, коли минулого року зі своїм полковником бік о бік їхав проти Татар, які напали були на Чигирин, якийсь пан Дашевський, як то вони називають Лях, з намови якоїсь там старшини заїхавши йому з заду, рубонув йому в лоб, і тільки залізна шапка (misiurka) дала опір, а то був би розтяв голову. Коли Хмельницький запитав його „З якої речі?“, сей відповів: „Здавало ся мені, братку, що ти Татарин“.

Сю кривду найбільшу собі Хмельницький признає, власне, що там якийсь козак Песта Хам лукаво оклеветав його перед паном хорунжим коронним, немов би то він думав вивести узброєну флоту на море. За се п. хорунжий при інших претенсіях ізза пана Чапліцького розсерджений велів наступати на здоровле Хмельницького, і вже Хмельницький не маючи до кого вдати ся, вдав ся на Низ до інших так само покривджених, котрих по тих

низових краях і по морських островах не мале число, і вони вибрали Хмельницького собі проводирем“.

Сам баламутний спосіб писаня сього документу і дуже неясні відомости автора навіть про топографію згадуваних ним околиць свідчать вправно, що се фальсіфікат. А назва Чапліцького замість Чаплінського, яку присвоїв собі Коховський, свідчить виразно про те, що він користувався сим фальсіфікатом для своєї історичної констукції, і zarazом показує, як мало обережним був сей історик у доборі та компонованю своїх матеріалів.

До сих різнородних оповідань із другої половини XVII в. про Хмельницького і причини його повстаня, варто додати, що сучасні акти, переважно протоколи, списані ріжними московськими урядниками з ріжними людьми, що в роках 1647—8. були в ріжних місцях польської держави, і яких ті урядники або самі висилали до Польщі на розвідн, або за їх добровільним зголошенем рознитували про польські новини, не дають ані одного сліду сеї романтичної історії. Можна з них виловити тільки два цікаві деталі. Вони тм цікавійші, що оба містять у собі досить вірно передані вислови самого Хмельницького про події, що попередили його повстанє. І так під днем 15 червня подана в т. III Актів „Отписка Брянскаго воеводи князя Мещерскаго съ вѣстью о войнѣ козацкой“ містить ось яку реляцію:

„Да товожь числа приѣхалъ изъ Почепа изъ Литовской стороны Полякъ Крыштофъ Силчъ за двѣма своими челядники... И въ роспросѣ... тотъ Крыштофъ сказался: Новагородка Сѣверскаго повѣту шляхтичъ помѣщикъ, а вѣстей за собою сказалъ: въ прошломъ де во 155-мъ году былъ у короля Владислава въ Польшѣ соймъ, что итить было войною на Турки совѣтowo съ инными землями христіянскими, и Рѣчь Посполитая не поизволила, черезъ вѣчное перемиръя войною итить не похотѣли, и король де Владиславъ далъ пану Хмельницкому передъ соймоумъ листъ, что ему итить на море, сколько челновъ на море оберется; и тотъ же Хмельницкой съ тѣмъ же листомъ западъ и молчалъ полгода, и потомъ де его Хмельницкого избидѣлъ Конецъ-Польской, молодой корунной хорунжей, взялъ его маетность; и осердяся же Хмельницкой, почалъ збирать войско Запороговъ“ (ст. 217—218).

Дальшим днем, 16 червня, датоване оповіданє Григорія

Климова про розмову з самим Хмельницьким, у яким читаємо ось що:

„Разсказъ Стародубца Григорія Климова о свиданіи съ Хмельницкимъ и о событіяхъ въ Украинѣ“.

„А на Москвѣ въ Посольскомъ приказѣ Стародубецъ Григорей Климовъ въ роспросѣ сказалъ (між иншим): „Да Хмельницкой же де ему приказываль: „Буде де тебя стануть роспрашивать государевы приказные люди, и ты де тайнымъ дѣломъ скажи, что королю смерть учинилася отъ Ляховъ: свѣдали то Ляхи, что у короля съ козаками ссылка, послалъ де отъ себя король грамоту въ Запороги къ прежнему гетману, чтобъ сами за вѣру хрестіянскую Греческого закону стояли, а онъ де король будетъ нѣмъ на Ляховъ помошникъ. И тотъ де королевской листъ отъ прежнему гетмана достался ему, Хмельницкому, и онъ де, надѣяся на то, войско собралъ и на Ляховъ стонѣ“¹⁾.

Обі сія актові записки цікаві тим, що передають слова Хмельницького, правда, не з його власних, але з других або третіх уст. На скільки вони відповідають історичній правді, нехай оцінюють історики; для моєї теми важне тільки те, що ані про Чаплінського, ані про Барабаша в них нема ніякої згадки. Своїм кривдником, який відобрав йому маєтність, Хмельницький називає не Чаплінського, а самого хорунжого Концепольського, а звістка про те, що король прислав своє письмо до запорожського гетьмана і Хмельницький у червні 1648 р. мав те письмо в своїх руках, може бути о стільки недокладна, що Хмельницький сам був іменованій тим гетьманом і в такім разі вона була би згідна з оповіданем Грондского; та можливо, що Хмельницький справді говорив про иншого гетьмана, але дуже неправдоподібно, щоб тим гетьманом був як раз Барабаш.

Для показу, як малотямучих і малссумлінних людей виспала тоді Москва до Польщі і якими нісенітницями вони годували московське правительство, наведу з того самого тому Актів (ст. 245—7) відомости, зібрані при кінці 1648 і з початку 1649 р. царським гонцем дяком Григорієм Кунаковим. Від нього прийшли до Москви дві реляції про козацьке повстанє, обі однаково баламутні.

„А съ Черкасы де, государь, зачалась у Поляковъ рознь“

¹⁾ Акты, относящіеся къ ист. Южной и Западной Россіи, собранные и изданные Археографическою Коммисіею. Томъ третій. 1638—1657. Санктпетербургъ. Въ типографіи П. А. Кулиша. 1861. Док. № 205, ст. 215—216.

и ссора за то: какъ короля Владислава не стало, и гетманъ де корунный Миколай Потоцкой черкасаго гетмана Богдана Хмелницкого учаль изгонять, и жену его и дѣтей взялъ къ себѣ и маетности его поималъ за себя, по прежней ссорѣ, будто не вѣря ему и опасаясь отъ него межъ королевствъ всякого дурна; и отъ того де, государь, гетманъ Богданъ Хмелницкій побѣждалъ въ Крымъ и наговорилъ мурзъ и Татаръ въ войну на Поляковъ; и воевали де государь, Черкасы и Татарова около Кіева города: Гомью, Чичерскъ, Шерековъ и иные многія мѣста, и около Кракова, а Пинескъ де, государь, и Брестъ Литовскую разорили до основанья, Поляковъ и Жидовъ и женъ ихъ и дѣтей побили безъ остатку, и хоромы де, государь, и стѣны каменные розломали и розметали, а деревянныя пожгли и учинили съ полемъ ровно: а Полскихъ де, государь, и Литовскихъ людей на боехъ и въ загонехъ побили многіе тысячи; и Нѣмецъ де, государь, которыхъ было Владиславъ король изготавилъ на бой противъ Турского, Черкасы на бою побили близко сорока тысячь, и гетмановъ де корунныхъ, Потоцкого и польного, и многихъ урядниковъ и знатныхъ людей на томъ бою поимали и свели въ Крымъ. А нынѣ де, государь, гетмановъ великимъ коруннымъ учинился князь Єремѣй Вишневецкой, а польного де, государь, гетмана ещо нѣтъ. А какъ де, государь, Казимера Королевича обрали на королевство, и Черкасы де будто, свѣдавъ то изъ Краковскихъ мѣстъ, поуступили и стоятъ обозомъ у Константинаова; а что де, государь, у нихъ впередъ съ Поляки будетъ, того невѣдомо, только де, государь, послѣ корунации королевской вскорѣ будетъ соймъ о войнѣ съ Черкасы, и поборы де, государь, хотять имать съ великого княжства Литовского, самыя большіе, чтобъ Черкасомъ такую великую войну и разоренье отомстить“.

Із зібраних ним відомостей нотую ось яку: „Обрали де на Полское королевство Казимера королевича, а олекция де, государь, была въ Варшавѣ по сю сторону рѣки Вислы у села Скорышова зъ обовѣ, и кончалась де, государь, олекция декабря въ 8 день по Римскому календару; а на олекциѣ де, государь, были паны рада корунные и Литовскіе, всѣ духовного чину и свѣцкіе, и послы повѣтныє“.

Шифрованый рапорт Кунакова із Смоленська до Москви в 9-го січня 1649 р., ст. 247—250 не менше баламутный, і тому вважаю зайвим передавати його тут.

Із козацьких літописців початку XVIII в. наведу поперед

усього в скороченю оповідане Грабянки, який в уступі „Сказаніе, чесо ради воста Хмелницькій на Поляковъ“ (ор. cit., ст. 31—34), хоч виразно покликає ся на свідощтво Коховского, проте подає про Хмельницького відомости значно відмінні, взяті переважно в цитованого висше „Достовірного козацького літописця“, доповняючи його правдоподібно своїми власними комбінаціями. І так на ст. 33—34 читаємо, що король Владислав мав велику прихильність до Хмельницького та „изваживши его разумъ допустилъ себѣ за совѣтника. Ибо когда умислилъ мстити на Турчину за перешкожонную войну московскую, будущую въ року 1635 подѣ Смоленскомъ, то мимо своихъ сенаторовъ зъ нимъ радился, и великій регіментъ морской всей арматы ему вручалъ. Чему (за пришествіемъ его отъ двору королевского на свою отчизную землю) завиствующи, якож и слободѣ поселенной, подстаростій Чаплинскій за неслушность разумѣлъ Хмелницкому быти богатимъ и въ мѣста фундовати ся; за что старостѣ чигиринскому Ивану Даниловичу обнесе завистно: „Не достоить (рече) просту человеку села и подданныхъ имѣти“. Иванъ же Даниловичъ повелѣ отяти село оно Чаплинскому. Хмелницькій же таково насиліе видѣвъ и отятіе села своего и услуги воспоминавъ полской коронѣ, за ня же мѣсто воздаяніа чести принялъ отъ Чаплинского обиду, изрече: „Ляхи насѣ козаковъ озлобляютъ, еще козацкая не умерла мати“. Сіе услиша Чаплинскій, повелѣ Хмелницкого яти и въ темницу воврещи, сина же его Хмелницкого Тимоша велѣ двома палицами посреди града Чигирина бити. Видѣвъ же Хмелницькій, яко ни откуда помощи не надеженъ, не вѣдаше, что творити. Богъ же преклони сердце на милость жени Чаплинского, да упроситъ мужа своего и поведить Хмелницкого зъ темници отпустити, и тако испущенъ живяше ожидая, что время впредѣ покажетъ“.

Далі автор наводить на ст. 35—39 простору „Супліку до всей Речи Посполитой полской отъ утѣшенного Ляхами народа Рускаго поданную“ будім то ще в р. 1632, по чім іде далі оповідане історика. Супліка не мала ніякого успіху. „Но сбаче-превозможе бѣда цѣлой Украины у милостивого Пана, написаль-бо кроль ко Барабашу, еще тогда козацкому асауду енеральному будущому, епістолію за своимъ знаменіемъ королевскимъ сице: „Аще есте козаки воины храбріе, мечъ и силу имате, и что вамъ по себѣ стати возбраняеть?“ Сію епістолію Барабашъ не яви никому о ней, ово яко Ляхомъ прихилень баше, ово яко своей-користи токмо искій, изволяше самъ во благихъ жити, а о вой-

ску не радяше ни же о обидѣ людской. Хмелницкій же о томъ королевскомъ писаніи увѣдавъ мисляше, якъ би у Барабаша сію епістолію взяти и войску козацкому явити. Таже женѣ Хмелницкого тогда отроча родившой, моли Хмелницкій Барабаша, да отрочати его восприемникъ отъ крещенія будетъ. На что изволи Барабашъ, и по крещеніи отрочати въ Суботовѣ у Хмелницкого, егда вси подвеселиша ся, Барабашъ уже за друга Хмелницкого себѣ имѣяй, сказалъ о томъ Хмелницкому о предпомянутомъ писаніи королевскомъ, и гдѣ сокровенно бяше. Тойже все то слагаше въ серци своемъ, и егда Барабашъ на крестинахъ упивъ ся уснулъ крѣпко, Хмелницкій взялъ шапку, поясъ и перстень Барабашовъ, вѣрного своего посла къ Черкасамъ до жени Барабашевой, о той хитрости не вѣдущой. Она же даде посланному тое королевское писаніе. Съ тымъ писаніемъ въ Черкасы до Суботова егда посланный возврати ся и писанію королевскому прочтену бывшу, и другому на робленіе суденъ воднихъ, данному королевскому зичливцу, козаку знатному Іляшу Переясловскому, и по вчитаню онихъ привиліевъ отвѣтъ вси взяше козаки согласенъ побѣгоша за пороги въ Хмелницкимъ. Року 1647, декаврія 7 бысть свѣдомо Хмелницкому, яко Николай Потоцкій, гетманъ коронный, повелѣ Кречовскому яти Хмелницкого и смерти предати; о чомъ извѣсти Хмелницкому Кречовскій, полковникъ переяславскій, пославши ему тайно писаніе о немъ гетманское. Отсюду разумѣвъ Хмелницкій, яко о немъ промисль лядскій погубити, не дожидая горшого, первіе въ островъ Бучки, таже убѣже въ Рогъ Микитинъ, вдеже обрѣте 300 козаковъ, имже все о себѣ сказалъ, и что о козакахъ Ляхи промышляють, и что творять за обиди не токмо козакамъ, но и церквамъ божіимъ. О чesомъ слышавъ народъ на Украинѣ отъ всѣхъ градовъ стѣкаше ся аки рѣки ко Хмелницкому въ дуги Днѣпровіе, понеже на Запорожю не могли войска собирати за залогою, которая въ полковниками лядскими и жолнѣрами посполу между Запорожцами оставала. И аще видѣлъ, яко добре промисль строятъ ся, еднакъ до коронного гетмана килка разовъ отписалъ отъ себе вимовляючи, на Чаплинского жалючи ся просилъ суда; но на то не токмо суду, но и отвѣту отъ гетмана не получилъ. Потомъ мусѣлъ удати ся до Татаръ, а перво на Запорожю будущихъ на задовѣ жолнѣровъ полскихъ и Нѣмцовъ викололъ, потомъ посла въ Кримъ ку Исламъ Герекю хану помощи прося. Ханъ же имѣяше гнѣвъ на кроля, яко урочную дань удержаша отъ себе ему Ляхове, но не хотяше меча на Ляхи понести, донелѣ

же не извѣститъ первѣе вини, чесо ради брань быти хочеть. Но въ то время предстояше хану мурза Тугай Бей, въ воинствѣ вѣло храбръ и славенъ, иже не всяко повиноваше ся къ хану, но аки самоудѣленъ въ своими Татари живяше. На того ханъ шутя указаль рукою, повелѣ просити козакомъ во помощь. Прежде бо сего, яко за едно лѣто, Тугая Бея козаки въ его ордами на нѣкоемъ мѣстѣ побѣдиша. Тое вспомянувъ Тугай Бей первѣе козаковъ злословяше, яко враговъ своихъ, послѣднѣи щастю то испоручивши обѣщаль ся козакамъ въ помощь. И мѣсто урочное показавши, где имуть брань свести козаки въ Ляхами, къ Хмельницкому отидоша поєси—въ добримѣ вѣстями“ (ор. cit., ст. 39—41).

Оповідане Грабянки рѣзницъ ся важними деталями від усіх інших. І так він одинокий подає, що той сам староста Іван Данилович, який надав батьковн Хмельницького маєтність Суботів, велів Чаплінському відібрати ту маєтність від його сина. Ся відомість історично невірна, бо коли не з інших жерел, то з признаня самого Хмельницького, наведеного висше, знаємо, що Хмельницький уже весною 1648 р. жалував ся на своє покривдженє з боку Конєцпольского, а не Даниловича. Грабянка так само, як і Самовидецъ, не добачує суперечности в тім оповіданю, де Суботів являє ся спершу відібраним у Хмельницького Чаплінським, а потім, у епізоді з Барабашем, знов місцем його пробутку. Епізод з Барабашем у Грабянки менше драматичний і ще менше природний, як у інших оповідачів, не говорячи вже про Коховського; за те епізод про козацьке посольство до кримського хана тут дуже драматичний, але тим відмінний від інших реляцій, що сам Хмельницький не бере в нім участи.

Пізнійший о десять літ від Грабянки козацький літописець Самійло Величко, якого оповідане про повстанє Хмельницького основане по його власній заяві в передмові на поємі Твардовского та на записках Зорки, бувшого секретаря Хмельницького, яких одначе він ніде не цитує виразно, в дійсности повне півнійших, може його власних видумок та сфінюванних ех post документів. Про пригуду Хмельницького з Чаплінським він згадує коротко, але з власними дєдатками, буцім то сам Богдан Хмельницький дістав за свої заслуги даровизну Суботів, яка була потверджена королем, і буцім то Чаплінський загарбавши сю маєтність забрав також королівський декрет. Хмельницький упоминав ся у Чаплінського звороту маєтности та королівського декрету, за се одначе був ним чинно знева-

жений і посаджений у тюрму разом із злодіями. Аж по чотирьох днях на просьбу своєї жінки Чаплінський дав себе перепросити і випустив Хмельницького, який від тоді жив на своїм сотництві в Чигирині. Тут відбуває ся зимою 1647 р. епізод з Барабашем, описаний Величком ось як: „Тим барвій Хмельницькій с пилністю зачал мислити о правах королевских у Барабаша хранимих, як би их собі одойскати. Того ради умислил на день св. Николая, скорого всім бідствующим помощника, декабрія 6. празнуємий, учинити в Чигирині заволааний обід, і на оний призвати з Черкас Барабаша полковника зо всею старшиною, также нищих і калік учредити і милостиною обдарити. Що коли учинил і Барабаша в старшиною затягн з Черкас до Чигирина в дом свой, тогда сам в трезвости заховавши ся, постарал ся старшину всю, а найбарвій Барабаша всім уконтентувати і як найлучше подпоіти. Старшина просто пяная розойшлась по господах, а Барабаш яко от всіх начальнійший, там же в дому Хмельницкаго получил отпочинок. Іди теди сморений кріпкими трунками от Хмельницкаго zostал і от сна натурі людской призвоітого уморен, тогда абіе Хмельницький от Барабаша спячого для знаку і віроатія взявши шапку его і хустку, послал з тим знаком у двуконь доброго і справного человека своего в Черкаси до Барабашихи, научивши его, аби при показаню знаков посилаємих, шапки і хустки Барабашевої, пильно і неотступно упоминал ся у Барабашки о виданє собі привилеов королевских, до Барабаша пильно потребуємих, а в її Барабашихи завідованю і схованю застающих. Чому Барабашиха латво повіривши, зараз тіє королевскіє привилеї зшукала і посланному Хмельницкаго вручила; которий жєлаємое получивши, праці своєї і коньской не пощадивши, станул з Черкас в Чигирині за кілко годин перед світом. А Хмельницький того ожидаючи не спал, но бодрствовал з кільконацятма другами своїми, добрими і поуфалими молодцями, шляхетне урожоними козаками, за часу к его Хмельницкаго мислі преклонившими ся і всего хотінія его допомогти ему под клятвою утвердившими. Скоро теди Хмельницький одобрал радостно от посланца своего з Черкас повернувшого, привилей королевский, натихміст зараз знаки Барабашеві, шлик і хустку при спячом Барабашу положивши, а сам з товариством предпомененним і челядю своею на готовіє коні всївши і світа не дожидаячи ся, рушил з Чигирина до Суботова. Где тож еще перед світом прибувши і потребніє вещи в путь предлежащий на ючние коні забравши, также і старшаго сина

свого Тимоша з собою узявши, рушив спішним кроком з Суботова на світаню зо всею компанією своєю в намірений путь свой на Низ ку Січи Запорожской. Куди благополучно і безпрепятственно 11 дня декаврія прибувши і всему войску королевській привилеї от Барабаша фортелне вятії, козакам і всему народу Малоросійському полезнії і волности їх давнії утврждаючії освідчивши і добре внушивши, бил на кошу Січовом от всего войска Низового Запорожского не яко товариш іли брат, но яко добрий і чадолюбивий отец пріят радостно і благодарно, з приреченем щирим от всего войска всякой собі зичливости і поволности і до того начинанія своего готовности. Где от нікоїх товаришов запорожских і гетьманом он Хмельницький уже наречен бил“¹⁾).

В сьому оповіданю Величка крім хронологічних дат, не основаних на жадних давнійших відомих нам жерелах, інтересне особливо те, що тут Суботів ще в грудні 1647 р. являє ся неоспореною і зовсім безпечною власністю Хмельницького, в якій пробуває його родина і містять ся запаси потрібні на досить далеку дорогу, а також правдоподібно й оруже. В противенстві до Грабянки Величко просторо описує побут Хмельницького в Криму і часті його конференції з ханом, а по описі битви під Корсуном подає відомість, що Хмельницький зараз вислав козаків до Чигирина, які заставши Чаплінського після вечері в постелі, побили його, звязали, і в лихий одежі привели до Хмельницького, який велів відтяти йому голову в полі далеко за табором. Жінку Чаплінського взяв Хмельницький собі — не згадано, чи по смерті першої своєї жінки, якою по словам Величка була Анна Сожківна.

Мабуть найдокладніше сконструовано оповіданє про Хмельницького, Барабаша й Чаплінського у Степана Лукомського в його доповненю до перекладу дневників Окольского²⁾, яке подаю тут у перекладі на нашу мову.

„Той Хмельницький учащав до латинської школи (в оріі латинскаго ученія былъ изобученъ), у военних ділах великий майстер, славний вірними своїми прислугами польській короні, задля політичних відносин мав значіне у королів польських

¹⁾ Подаю в захованєм мови, але в транскрипції на новочасний пра-вопис, із цїтата в виданю „Историческія пїсни Малор. народа“, т. II, 1, ст. 15—17.

²⁾ С. Величко, Лїтопись событій въ Юго-Западной Россіи въ XVII вѣкѣ, т. IV, Приложенія, ст. 305—309.

Жигмонта III і його сина Владислава IV і одержував від них відповідно до своїх заслуг великі милости. Так само від старшин і товаришів війська запорожського мав поважане і приємну прихильність. Хоча дуже добре знав польські воєнні непорядки і безправства, замаху на козаків і хитрі замисли та їх цілі, як також і те, що своїх многоразових договорів з козаками вони не додержували і віроломно ламали свої присяги, то все те він таїв у своїм серці не виявляючи нікому і Ляхам являв ся все таким, немов би й не думав і не бажав їм нічого злого. Коли-ж йому довело ся потерпіти біду і мало що голову не стратити від сутяги і брехуна, дозорця чи прикащика Чаплінського, то щоб увільнити Україну від польського ярма і відзискати козакам їх давні права та вольності, він задумав розпочати з Ляхами війну, і то не без відома й дозволу його королівського величества Владислава IV. В р. 1636 був він з Барабашем, полковником черкаським, і з іншими значними товаришами війська запорожського на королівській коронації. За прикладом давніших польських королів, своїх попередників, король Владислав затвердив новою своєю королівською привілеєю, писаною на пергамені з підписом своєї руки і при коронній печаті, привішеній у пушці, всі військові українські давні права й вільности з особливим затвердженням православної віри греко-руської, і значно обдарувавши козаків відпустив їх до своїх домів. При тій відпустці на тайній авдієнції король сказав їм устно, щоб вони по давньому самі собі вибрали гетьмана і сильно стояли при своїх правах і вільностях, не подаючи їх Ляхам на потоптане і боронячи себе його королівськими та іншими давнішими привілеями. Коли-ж би польські пани, їх дозорці або прикащики не послушали, то, сказав король, „маєте мушкет і шаблю при боці, якими можете боронити своїх прав і вільностей, нарушених Поляками“. По тім кілька літ, коли на Україні не переставали злобні напади та руйнованя від Ляхів, Хмельницький з тим же Барабашем і з іншими козаками жалували ся королеви через своїх умисних послів. Король відправляючи тих послів, як уперед устно, так тепер своїм приватним королівським письмом, писаним до Барабаша і до всіх козаків, потвердив те саме, що сказав їм у перед: „Для оборони своїх прав і вільностей маєте мушкет і шаблю“, повторив ті самі слова. Те королівське приватне письмо післанці привезли і віддали Барабашеві. Та що Барабаш не був прихильний до козацької справи і не бажав їй добра та й загалом був зовсім лінивий,

то сховавши королівське письмо і королівську привілетію, затаював також королівські милостиві слова без жадного ужитку для української справи, не стараючи ся ні про вибір козацького гетьмана, ні про увільнене українського народа від польських нападів. Тому то Хмельницький хитрим способом відібрав від Барабаша королівську привілетію і приватне королівське письмо, про що скажу зараз докладніше.

„В р. 1647 Ляхи в великім числі прийшли на лівобережну¹⁾ Україну і поставали кватирами в Чигирині, Черкасах та інших задніпрянських містах і своїм вродженим звичаєм не переставали що раз гірше озлоблювати українських людей. В тім же році трапила ся висше згадана біда Богданови Хмельницькому, сотникови чигиринському від згаданого Чаплінського, а то ось із якої причини. Батько його, Михайло Хмельницький, також сотник чигиринський, убитий Турками на Цедорі 1620 р. полишив своєму синові Богданови в спадку хутір, названий Суботів, положений недалеко Чигирина, до якого Богдан своїми заслугами придбав просторі ірунти, якими довгі літа володів спокійно, населив людьми слободу і задовольняючи ся нею оказав значні прислуги польському королівству. Коли-ж король Владислав IV. перемінив чигиринський повіт на староство, віддав се староство Іванови Жолкевському, хорунжому коронному. Сей староста поставив дозором того староства шляхтича Чаплінського, який міркуючи, що не годить ся хлопови Хмельницькому бути богатим і посідати села та міста, випросив сю слободу Хмельницького без його відома у того хорунжого коронного для себе. Сим зневажений до крайности Хмельницький почав правувати ся з Чаплінським, а бачучи насильство нанесене йому через зависть і злобу Чаплінського відібранем тої слободи, він згадав про свого вітця, вбитого в цедорській війні, а також свої многі вірні услуги для польської корони, за які замість надгороди зазнав такої зневаги від Чаплінського, розжалоблений сим сказав: „Ляхи знущають ся над нами, козаками, та ще-ж не вмерла й козацька мати“. Почувши се Чаплінський прийняв сі слова за бунт і спіймавши Хмельницького велів посадити в тюрму, а його сина Тимоша посеред міста Чигирина бити двома палицями. Се було й зроблено. Хмельницький сидючи в тюрмі ні відки не надіяс ся помочи і сидів у ній кілька день. Та доля навернула серце жінки Чаплінського на таке милосерде, що вона упросила свого мужа ви-

¹⁾ М. б. правобережну. Лукомський лівобережець; і для нього правобережні міста являють ся задніпрянськими.

пустити його з тюрми. Випущений із тюрми Хмельницький жив у своїм власнім добрі (мб. у Чигирині) зовсім спокійно, ждучи, що час покаже. Тим часом жінка Хмельницького родила дитину. Тоді Хмельницький від згаданого вже Барабаша, що був військовим асавудом, відібрав згадані привілетії короля Владислава IV. і його приватне письмо ось яким способом: запросив того Барабаша держати до хресту його дитину; на тих хрестинах у підпитого троха Барабаша вивідав, де і в яким сховку заховані королівські привілетії та письмо; потім упоїв Барабаша навмисно так, що той у домі Хмельницького в ночі повалив ся без памяти і заснув твердо. Тоді Хмельницький знявши з сонного шапку, пояс і перстень, післав усе те з вірним своїм слугою тої самої ночі до Черкас до жінки Барабаша, щоб той показавши їй шапку, пояс і перстень її чоловіка зажадав від неї видання королівських привілетій і приватного письма і зараз вертав з ними до Хмельницького. Жінка Барабашева не догадуючи ся підступу, дала післанцеві все, і той ще тої самої ночі привіз усе Хмельницькому. Хмельницький поклав шапку, пояс і перстень там, відки їх узяв, а Барабаш збудивши ся зі сну і не знаючи нічого, із тих хрестин поїхав до свого дому. Хмельницький же зараз, зібравши потаємно своїх чигиринських і інших реєстрових козаків, прочитав їм королівські привілетії та приватний лист короля, і вияснивши їм їх значіне, за спільною їх згодою постановив тікати на Запороже. І набравши запасу вони всі подали ся на Запороже“.

Подаю тут у додатку до сих історичних композицій іще одну композицію з другої половини XVIII в., а власне оповідане Рігельмана (ор. сіт. ст. 101—103) про причини й початок повстання Хмельницького. „А коли насильно — починає своє оповідане Рігельман — польські начальники відібрали у Богдана Хмельницького землю з населенем і іншими приладами, названу Суботів, віддалену від Чигирина півтори милі, даровану ще його батькови, сотникови Михайлови Хмельницькому, ще коли він був провентовим писарем, від чигиринського старости Івана Даниловича Конєцпольського. Надіючи ся на заслуги свого вітця, що був убитий у турецькій баталії, а також і на свої заслуги та неволю, Богдан осадив на ній своїх людей і заложив слободу, млин та пасіку. Сьому позавидував тодішній чигиринський підстаростий Чаплінський і представив чигиринському старості, що буцім то козакови зовсім не слід мати в своїм посіданю земель. Тому то староста відібрав сю землю від Хмельницького

і віддав Чаплінському, при чім у відмові написано Хмельницькому: „Не подоба простому козакови селити слободи“.

„Бачучи насильне відобране своєї слободи Хмельницький дуже образив ся, а що сам не міг нічого зробити проти того насильства, в пересердю показав свою шаблю і сказав: „Ще не вмерла козацька мати! Ще не все забрав Чаплінський, коли шабля в руках“.

„Почувши про сі погрози Чаплінський зараз посадив його до в'язниці, а сина його Тимофія за такі-ж зухвалі слова велів двома кіями вибити на площі. Хмельницького ледво випросила з тюрми його жінка на просьбу своєї матері.

„Від того часу через се насильне та беззаконне відібране чужого посідання розгорів ся огонь для всіх Поляків. Хмельницький зачав зараз обдумувати плян відповідної пімсти. Не гаючи ся він хитрою штукаю дістав у Барабаша в часі хрестин своєї дитини, на які запросив Барабаша в куми, ту саму грамоту, яку прислав йому король польський зі своєю печатю і з порученем, що „Коли козаки добрі вояки, мають шаблі й мушкети при боці, то можуть сильно боронити своїх прав і вольностей нарушуваних від Поляків“.

„При тій же самій нагоді він мав у гостях у себе також старого свого приятеля із Переялава, знатного козака Івана Ілляша Ормянчина, який так само як і він був знайомий королеви і з яким він ураз бувши давнійше у його Величності випросив був універсал або грамоту на роблене човнів, якими можна було виїздити на море і на їх свобідний перевіз без повідомлення польських гетьманів. Сей універсал Іван Ормянчин держав у себе в схованці з тим, щоб не знали про нього їх полковники.

„Упоївши їх обох, Ілляша і Барабаша, до п'яного стану, і видавши у них, де сховані ті грамоти, взяв потаємно у сонних, що були його гістьми ночували тоді у нього, у одного ключі і перетінь, а у другого також ключі й шапку, післав з ними до їх жінок, до Барабашихи в Черкаси, а до Ілляшихи в Переяслав своїх вірних післанців, які негайно сповнили все по його бажаню, привезли грамоти і доручили Хмельницькому. Сей одержавши в добрий час обі королівські грамоти оголосив їх своїм довіреним козакам і вияснив їм, яку волю та права мають вони для пімсти за свої кривди. При тім намовив їх, аби для злуки, для виповнення сього наміру подали ся на Запороже, куди подасть ся й він, і починаючи відси вони зломають польське ярмо.

Не траючи часу він справді негайно рушив на Запорожжя 7-го грудня 1647 р. по старому календарю. Відси подав він відомість коронному гетьманови, що має намір з депутатами улати ся на сойм, аби просити звороту козацьких вольностей, але потаємно, як оповідають деякі, удав ся в Крим, там випросив у татарського хана значне військо собі на поміч, а вернувши звідси на запорожську Січ був вибраний гетьманом“.

Не можна відмовити сій комбінації історичного зміслу. Автор маючи під руками різнородні відомости про події силкував ся склеїти з них одну цілість, не завагавши ся перед таким з боку історичної критики дуже слизьким явищем, як дублетоване одної події на двох особах. Подібну історичну комбінацію ми бачили вже висше в оповіданю Коховського, де дублетоване підпоєня з хитрим наміром приложено до иншої особи, а власне до полковника Кречовського. Відомість про дату відходу Хмельницького на Запорожжя і про його лист до гетьмана Потоцького Рігельман узяв мабуть від Величка.

Отсе маємо майже повну збірку найважніших жерел про події в кінця 1647 р. між Хмельницьким, Чаплінським і Барабашем, і можемо досить природно розділити їх на дві групи чисто літературного, а не історичного характеру. Перша група, яку в головному репрезентують Твардовський і Грондський, виглядає на роман з трагічною розв'язкою, найкраще літературно скомпонований Грондським буцім то на основі оповідань Любовіцького і Виговського, представляє початок великої козацької війни як наслідок чисто приватної інтриги, розумієть ся, на історичнім ґрунті, в якій не обходить ся також без ролі жінки: жінка Чаплінського, буцім то змилосердивши ся над увязненим Хмельницьким, склоняє свого мужа випустити в'язня на волю. Пізнійша традиція, якої жерела я поки що не міг дійти, подає відомість, що ся милосерна жінка Чаплінського в 1648 році, по замордованю Чаплінського козаками, стала жінкою Хмельницького. Друга група оповідань, репрезентована в дуже нескладній формі Самовидцем, а в дуже стилізованій Коховським, не знає нічого про Чаплінського, але висуває на перший плян Барабаша і підкладає вибухови війни чисто політичні мотиви, а відносини між Хмельницьким і Барабашем оповідає в формі історичної новелі. Супроти сих двох літературних версій стоять уміщені в сучасних актах московського уряду оповіданя буцім то самого Хмельницького, з яких одно згадує про приватну кривду, вчинену Хмельницькому польським маїнатом хорунжим

Концепольским, і може вважати ся жерелом історії з Чаплінським, а друге згадує про лист короля Владислава, який заохочував козаків оружєм боронити свої права, і який Хмельницький у червні 1648 р. мав у своїх руках; се може вважати ся жерелом історичної новелі про Барабаша. До сих двох історичних документів, хоч дуже важних, але все таки не першорядної ваги, бо слова Хмельницького передано там з оповідання інших осіб, а не з його власних уст, треба додати дуже важний історичний документ, т. зв. перший зазивний лист Хмельницького, писаний десь у половині-двітня 1648 р., в яким ані про приватні кривди Хмельницького, ані про королівське письмо до козаків нема ніякої згадки¹⁾.

Маючи перед собою зложений отак критичний апарат можемо перейти до оцінки думи про Хмельницького й Барабаша, що стоїть на чолі другого тому збірки „Историческія пѣсни Малорусскаго народа съ объясненіями Вл. Антоновича и М. Драгоманова“, т. II, вип. I, Пѣсни о боротьбѣ съ Поляками при Богданѣ Хмельницкомъ. Кієвъ 1875, ст. 1—18 у трьох варіантах з доданою до них випискою із першого тома літопису Величка, якої текст найближше підходить до змісту думи. Найстарший варіант, записаний у початках XIX в., був надрукований у збірці Цертелєва „Опытъ собранія старинныхъ малороссійскихъ пѣсней“, 1819, ст. 37—41 і передрукований у Максимовича два рази: раз у збірці „Украинскія народныя пѣсни“ 1834, Москва, т. I, ст. 37—41, а другий раз у київській збірці з р. 1849, ст. 64. Сей варіант найкоротший і задля свого старого запису повинен стояти на першій місці; київські видавці поклали його на другім.

Далеко, майже в трое просторійший варіант був записаний Кулішем мабуть іще в 40-их роках XIX в. і опублікований у збірці Амброзія Метлинського „Народныя южнорусскія пѣсни“, Кієвъ 1854, ст. 385—391. Сей варіант має те до себе, що Куліш записав його від двох кобзарів, Андрія Шута в містечку Александрівці і Андрія Бешка в містечку Мені, сосницького повіту чернігівської губернії, і з обох тих записів, невідомо яким способом, зложив одну цілість.

Третій варіант найпізнійший, записав П. С. Іващенко від кобзаря Павла Братиці в місті Ніжині 13 червня 1874 р. Сей

---

¹⁾ С. Томашівський, Перший зазивний лист Хмельницького (Записки Наук. Тов. ім. Шевченка, тт. XXIII—IV, Miscellanea, с. 1—5).

варіант майже так само просторий, як варіант Куліша. Подаю тут на сам перед варіант Цертелєва без ніяких змін, дозволяючи собі тільки раціональніший розділ віршів, та подаючи в границях скобок такі вставки, які видають ся мені конечними з язикового та річевого погляду.

Із день-години,
Як стала тревога на Україні,
То ніхто не може [себе] обізнати,

За віру християнську одностайне стати.

5 Тільки обізнались Барабаш та Хмельницький,

Да Клим Білоцерківський.
До короля вступали,
Листів на версалив прохали.

То король на версали писав,

10 Самому Барабашу до рук подавав.

А Барабаш листи як узав,
Три годі козакам знати не давав.
То Хмельницький тєс догадав,

Кумом його до себе, до города Чигирина прохав,

15 Добре угощав.

А як став Барабаш на підпитку гуляти,

Став йому Хмельницький казати:

„Годі тобі, пане куме, листи королевські держати

Дай мені хоч прочитати“.

20 „На що тобі, куме, їх знати?

Ми дачі не даєм,
В військо польське не йдем.
Не лучче б нам з Ляхами,
Мосцївними панами,

25 Мирно пробувати,

Апїж піти дугів потирати,
Своїм тілом комарів годувати?“
То Хмельницький тєс зачував,
Ще луччих напетків подавав.

30 То Барабаш як унів ся,

На ліжку спати звалив ся.
Тогді Хмельницький ключі одібрав,

Чуру свого до города Черкаси послав.

Велїв ключі панї Барабашовї подати,

35 Листів королевських питати.

То чура до неї прибуває,

Словами промовляє:

„Пані Барабашова, твій пан став у нас гуляти,
А тобі велів листи королевські подати“.

40 „Деся могому панові лихою занудилося,
Що з Хмельницьким гуляти схотілось.
Пійди в глухім кінці під ворітьми,
Листи королевські в шкатулі візьми“.

То чура скоро листи достав,

45 День і ніч до Чигириня поспішав.

Скоро прибував,

Самому Хмельницькому листи подав.

Тоді Барабаш рано починає,

У кармані поглядає,

50 Аж ключів немає.

Він старосту Кричевського пробужає,

Двома кінцями тихо з двора виїжає,

Думає, гадає,

Як пана Хмельницького до рук прибрати,

55 Ляхам оддати.

Як бачимо, дума немов без кінця. Кричевський в останнім уступі виступає зовсім несподівано також як гість Хмельницького, рівночасно з Барабашем.

При всій історичній недостовірності подій, представлених у сій думі, вона з чисто літературного боку має велику вартість як художній вислов тої козацької традиції про початок війни Хмельницького, що почала формувати ся правдоподібно зараз у другій половині XVII в. і знайшла собі дуже характерний вираз у оповіданю Коховського. Про те від оповіданя Коховського вона зовсім незалежна. Барабаш тут зовсім не польський патріот, як у Коховського, але також не козацький гетьман, як у інших варіантах думи. Він живе в городі Черкасах, і дума ані йому ані Хмельницькому не дає ніяких титулів. Тільки з того, що Барабашеву жінку Хмельницький величає панею, а вона свого чоловіка також паном, видно, що вони належали до козацької старшини. Дуже цікаво, що Хмельницький у п'яного Барабаша відбирає тільки ключі як знак його волі супроти жінки, а про високий артистичний такт автора думи свідчать слова, вложені в уста Барабашихи:

„Деся мойому панові лихою занудилося,

Що з Хмельницьким гуляти схотілось“.

Очевидно в її серці будить ся лихе прочуте, і вона з не-

хітю, та знов таки дуже артистично і правдиво говорить післанцеві Хмельницького:

„Пійди в глухім кінці під ворітьми,
Листи королевські в шкатулі візьми“.

Лукомський пишучи своє оповіданє очевидно не знав докладно віддаленя Чигирина від Черкас, коли зазначив, що слуга Хмельницького одноі і тої самої ночі поїхав до Черкас і вернувся назад, поки ще Барабаш проспав ся з п'ятки; дума далеко вірнійше зазначає, що чура Хмельницького „день і ніч до Чигирина поспішав“. Дуже цікава також характеристика обох героїв у думі; нема ані сліду патріотичної фразеології; про королівський універсал згадано тільки загально з додатком, який дозволяє догадувати ся, що він був виданий 1645 р.; Хмельницький не виявляє ані перед Барабашем, ані в загалі ніякого плану, а тільки хотів би сам прочитати королівський лист; з відповіді Барабаша можна догадати ся, що сей лист уповажував козаків до війни, в якій їм треба було „піти дугів потирати, своїм тілом комарів годувати“, а Барабаш натомість волів жити в згоді з польськими панами, рад хоч би тому, що „ми дачі не даєм і в військо польське не йдем“. Усе те велить нам у тім варіанті бачити шановну пам'ятку кобзарської творчости з другої половини XVII або з початку XVIII в., незалежну від тих конструкцій оповіданя про Хмельницького і Барабаша, які бачимо у Величка та Лукомського.

Зовсім инакше мусить випасти наш суд про варіанти Кудіша (К) та Братиці (Б) „Историческихъ пѣсень“, у яких мусимо бачити пізнійшу компіляцію подій та поетичних матеріалів, доконаних чи то самими кобзарями, чи навіть інтелігентними патріотами-українофілами, що в першій половині XIX-го віку звернули свою увагу на сю парість української народної творчости. Оба варіанти, хоч записані ріжними людьми, в ріжних часах і від ріжних кобзарів, виявляють одну редакцію, так сказати одну кобзарську школу, в якій кождий ученик дещо забуває з того, що устно передав йому майстер, а дещо додає зі свого конвенціонально-поетичного запасу. Таким пізнім, може навіть власним додатком кобзаря Павла Братиці мусимо вважати остатні три рядки вар. Б:

Утверди, Господи, люду царського імператорського,
І самодержця Імператора нашого Олександру Миколайовича,
І всім слушающим пошли Боже много літ!

Важно зазначити, що в варіантах К і Б видно по троха

вплив оповідання Величка, а власне в тім, що Хмельницький посилає до Барабашихи крім ключів також перстїнь і шовковий платок, зняті з п'яного Барабаша.

Уважаючи варіанти К і Б пізнішим витвором кобзарської школи, скомпонованим на основі найстаршого варіанта Ц, але з пізнішими, більш або менше тенденційними додатками, історично майже скрізь невірними, подаю тут замість механічного передрукування їх текстів, що не дало би читачеві ніякого поняття про їх властивий характер, пробу аналітичної конструкції оповідання в обох варіантах, у яку вийдуть оба тексти без повторень однакових рядків, а в якій за те будуть виявлені їх різниці між собою, в порівнянню з варіантом Ц і в порівнянню з історичними оповіданнями та дослідями.

Початок обох варіантів майже однаковий:

Як ¹⁾ із день-години

Зчинали ся великі війни на Україні ²⁾.

Ніхто-ж тоді не міг обібрать ся ³⁾

За віру християнську достойно-праведно ⁴⁾ стати.

5 Тільки обібрав ся Барабаш да Хмельницький,

Да Клиша Білоцерківський.

Дальших 8 рядків має тільки вар. К:

Оттоді вони од своїх рук листи писали,

До короля Радислава посилали.

Тодїж то король Радислав листи читає,

10 Назад одсилає,

У городі Черкаському Барабаша гетьманом настановляє.

„Будь ти, Барабаш, у городі Черкаському гетьманом,

А ти, Клиша, у городі Білій Церкві полковничим,

А ти, Хмельницький, у городі Чигрині хоть писарем військовим“.

Сі рядки про кореспонденцію козаків з королем Владиславом, о скільки мають у собі зерно історичної правди, о стільки невірні в тій формі. Знаємо певно, що Хмельницький був чигиринським сотником не з іменованя короля, а поставлений Конецпольским, і ніколи не був з уряду військовим писарем. Згадка про Клишу Білоцерківського анахронїзм о стільки, що про Клишу (Клима, Климентія), полковника в Білій Церкві, згадує ся під р. 1637 ⁵⁾. Про Барабаша відомо певно лиш те, що він на-

¹⁾ Б. Ей. ²⁾ К. України. ³⁾ К. Оттогдіж то не могли обібратись.

⁴⁾ К. одностайно.

⁵⁾ М. А. Максимовичъ, Собрание сочиненій, т. I, Київъ 1876, стор. 659.

зивався на ім'я Іван і був у р. 1645 черкаським сотником¹⁾. Про його іменоване гетьманом невідомо нічого.

Вар. Б. замість наведених висше рядків має тільки три, немов би доповнене, наслідок королівської номінації, ще й до того в помилку:

Тоді був Барабаш у городі Черкаському гетьманом,
А пан Хмельницький у городі Чигрині полковничим,
А Клиша Білоцерківський у Білій Церкві писарем військовим.

Про протяг гетьманованя Барабаша говорить вар. К. докладнійше:

15 Оттогдіж то не багато Барабаш, гетьман молодий, гетьманував,
Тільки півтора года.

Вар. Б. подає коротше:

Тоді пан Барабаш не багацько гетьманував.

Догадуюся, що в обох варіантах тут пропущено декілька рядків, у яких мусіло бути сказано, що Барабаш мало дбав про козацькі діла і не показував козакам королівського письма; се вазначено досить виразно у рядках 11—12 варіанта Ц.

Дальші рядки варіантів К і Б містять оповідане про гостину Барабаша у Хмельницького, в годовному згідне. Подаю тут старший текст К, а в нотках відміни тексту Б.

Тогдіж то Хмельницький добре дбав,

Кумом до себе гетьмана молодого Барабаша вазивав,²⁾

А ще дорогими напитками його витав

20 І стиха словами промовляв:

¹⁾ Максимовичъ, ор. сіт. ст. 402. Наведу в повні те, що пише Максимович, бо уступ збуджує деякі сумніви. Читаємо в наведеним місці: „Іванъ Барабашъ принадлежалъ къ товариству Черкаскаго полка, въ которомъ онъ былъ сперва сотникомъ, а въ сороковыхъ годахъ сталъ полковникомъ и въ мѣстѣ генеральныхъ асауломъ. Этими чиномъ онъ подписался 1645 года на двухъ книгахъ, наданныхъ имъ въ Черкасскую церковь Рождества Богородицы. Изъ тѣхъ надписей я узналъ, что его звали Ивановъ Дмитріевичемъ, а знаменитую жену его, панью Барабашиху Софіей, и что у нихъ были два сына, Григорій и Степанъ“. Жаль, що Максимович не подав дословно обох тих написів, які в нашім виданку мають дуже важне жерелове значіне, бо при висше поданих словах являє ся сумнів, чи Барабаш 1645 р. підписав ся сотником, чи полковником, або тільки асаулом. Традиція про те, що при кінці 1647 р. він був асаулом, полягає тільки на свідоцтві Коховського, наведеним висше, яке що до Барабаша являє ся в історичного погляду дуже підозреши.

²⁾ Б. замість сих двох рядків має лиш один: Да вже пан Хмельницький до себе кумом вазивав.

- „Ей пане куме, пане Барабашу, гетьмане молодий,¹⁾
 Чи не могли-б ми з тобою у двох²⁾
 Королевських листів прочитати,
 Козакам козацькі порядки подавати,
 25 За віру християнську одностайно³⁾ стати?“
 Оттогді ж то Барабаш, гетьман молодий,⁴⁾
 Стиха словами промовляє:
 „Ей пане кумо, пане Хмельницький,
 Пане писарю військовий!⁵⁾
- 30 На що нам з тобою⁶⁾ королевські листи у двох⁷⁾ читати,
 На що нам козакам козацькі порядки давати?⁸⁾
 Чи не лучче нам⁹⁾ із Ляхами,
 Мостивими панами
 З упокоєм хліб-сінь по вік вічний уживати?“
- 35 Оттогді то Хмельницький на кума свого Барабаша
 Велике пересердіє мав,¹⁰⁾
 Ще кращими напитками витає.¹¹⁾
 Оттогді то¹²⁾ Барабаш гетьман молодий,
 Як¹³⁾ у кума свого Хмельницького
 40 Дорогого напитку напив ся,
 Дак¹⁴⁾ у його і спать повалив ся.

Порівнюючи оба варіанти бачимо, що пізніший дещо забув і де в чому многословніший та млявіший. Далі йде оповідане про „фортель“ Хмельницького, яким він добув від Барабаша королівські листи. Кладу знов у основу текст К, а в нотках відміни тексту Б.

- Оттогді то Хмельницький добре дбав,¹⁵⁾
 Із правої руки, в мезинного пальця
 Щирозлотний перстїнь ізняв,
 45 Із лівої кишені ключі виймав,
 З під пояса шовковий платок висмикав,¹⁶⁾

1) Б. знов коротше: „Ей куме, каже, куме!“ 2) Б. сі два слова вас. 3) Б. достойно-праведно. 4) Б. додає рядок: Не хороші мислі собі мав. 5) Б. замість сих обох рядків знов коротше: „Ей куме, каже, куме“. 6—7) Б. вас. 8) Б. додає знов рядок: На що на за віру християнську достойно-праведно стати? 9) Б. мав: Лучче нам. 10) Б. замість сих двох рядків коротше і безбарвно: Да вже пан Хмельницький од свого кума сі слова зачував. 11) Б. ширше і мляво: Так іще лучче свого кума напитками витає. 12) Б. Та вже. 13) Б. вас. 14) Б. вас. 15) Б. Да вже пан Хмельницький добрі мисли собі мав. 16) Б. У свого кума — далі порядок змінено: на сам перед „з лівої кишені ключі виймав“, потім „з під пояса шовковий платок висмикав“, а нарешті „з мі-

- На слугу¹⁾ свого вірного²⁾ добре кликав-покликав:
 „Ей слуго ти мій повірений,³⁾
 Велю я тобі добре дбати,⁴⁾
 50 На⁵⁾ доброго коня сідати,
 До города Черкаського до пані Барабашевої⁶⁾ прибувати,
 Кролевські листи добре приймати^{4,7)}
 Оттогді то слуга, повірений Хмельницького, добре дбав,
 На доброго коня сідав,⁸⁾
 55 До города Черкаського скорим часом,⁹⁾
 Пильною¹⁰⁾ годниою прибував,
 До пані Барабашевої у двір уїжджав.¹¹⁾
 У сіни вїйшов, шличок із себе скидав;
 У світлицю вїйшов, низький поклон послав,
 60 Тії значки на столі¹²⁾ покладав,
 А ще стїха словами промовляв:¹³⁾
 „Ей пані — каже — ти пані Барабашева,
 Гетьманова молодая!¹⁴⁾
 Уже ж тепер твій пан, гетьман молодий
 65 На славній Україні з Хмельницьким великі бенкети вчиняють.¹⁵⁾
 Велїли вони тобі сїї значки до рук приймати,
 А мені листи королевські оддати;¹⁶⁾
 Чи не могли б вони із кумом своїм Хмельницьким
 У двох прочитати,
 70 І козакам козацькі порядки давати¹⁷⁾
 Оттогді ж то пані Барабашева,
 Гетьманова [молодая]
 Ударить ся об поли руками,
 Обїллеть ся дрібними¹⁸⁾ сльозами,
 75 Промовить стїха словами:¹⁹⁾

виного пальця щирозлотий перстїнь знимав“. 1) Б. служителя. 2) Б. вас. 3) Б. Служителю мій вірний. 4) Б. Велю тобі значки од моїх рук забрати. 5) Б. Самому на. 6) Б. зам. сїх трьох слів: скорим уремням, темною годниою. 7) Б. зам. сего рядка має два отсі:

Барабашевої панї низький поклон покласти,

Чи не могла б вона нам шкатули з королевськими листами оддати?

8) Б. зам. сїх двох рядків коротко: Служитель на доброго коня сідав. 9) Б. уремням. 10) Б. Темною. 11) Б. сей рядок вас. 12) В обох варїантах: скамї. 13) Б. сей рядок вас. 14) Б. сї два рядки скорочено: Ей пані гетьманша молодая. 15) Б. ті два рядки вас. 16) Б. Велїв тобі пан Барабаш, гетьман молодий, Шкатулу з королевськими листами оддати. 17) Б. сей рядок вас. 18) Б. горячими. 19) Б. сей рядок вас.

- „Ей не з горя-біди мойому пану Барабашу
 Схотіло ся на славній Україні
 З кумом своїм Хмельницьким великі бенкети вчиняти! ¹⁾
 На що їм королевські листи у двох ²⁾ читати? ³⁾
 80 Не лучче б їм із Ляхами,
 Мостивими папами,
 З упокоєм хліб-сінь вічніі часи уживати?
 А тепер нехай не зарікаєть ся Барабаш,
 Гетьман молодий,
 85 На славній Україні огнів да тернів ізгашати,
 Тілом своїм панським комарів годувати“.
 Оттогрі ж то пані Барабашева,
 [Гетьманова] молодая,
 Стиха словами промовляє: ⁴⁾
 90 „Ей слуго повірений Хмельницького,
 Не можу я тобі листи королевські до рук подати,
 А велю я тобі до воріт отхождати, ⁵⁾
 Королевські листи у шкатулі із землі виймати“ ⁶⁾
 Оттогді слуга повірений Хмельницького,
 95 Як сі слова зачував,
 Так скорим часом, пильною годиною
 До воріт отхождав, ⁷⁾
 Шкатулку в землі з королевськими листами ⁸⁾ вийшов,
 Сам на доброго коня сідав,
 100 Скорим часом, пильною ⁹⁾ годиною
 До города Чигрина ¹⁰⁾ прибував,
 Своєюму пану Хмельницькому
 Королевські листи ¹¹⁾ до рук добре оддав.

В отьому текстї я зробив два пропуски, а власне в рядку

¹⁾ Б. сі три рядки вас. ²⁾ Б. сі два слова вас. ³⁾ Б. вставлено далї два рядки зовсім не до речі:

На що козакам козацькі порядки давати,
 На щоб їм за віру християнську достойно-праведно стояти?

⁴⁾ Б. сих 7 рядків нема. ⁵⁾ Б. замість сих трьох рядків коротко: Велю-ж тобі, служителю, до ворот одходити. ⁶⁾ Б. після анальогічного рядка додає зайві два рядки:

Сашому на доброго коня сідати,

І до города Чигрина скорим уремням, темною годиною прибувати.

⁷⁾ Б. замість сих чотирьох рядків має знов лиш один: Да вже тогді служитель до ворот одходив. ⁸⁾ Б. сі три слова пропущено. ⁹⁾ Б. уремням, темною. ¹⁰⁾ Б. через помилку Черкаського. ¹¹⁾ Б. шкатулу з королевськими листами.

48 пропущено слово „Хмельницького“, бо-ж Хмельницький говорючи до свого слуги певно не буде його називати „повірний Хмельницького“. У варіанті Б в відповіднім місці далеко вірніше духови язика: „Служителю мій вірний“. Після рядка 86 я пропустив у промові Барабашевої жінки остатній рядок у друкованім тексті Ант. і Драг. 79: „Од кума свого Хмельницького“. Вважаю сі слова зовсім зайвою і психологічно зовсім фальшивою вставкою інтелігентного записувача або редактора. Вони ведать догадувати ся, що Барабашиха в тій хвилі зрозуміла підступ Хмельницького, який грозив її мужеві смертю. Коли би се так було справді, то неможливо припустити, щоб вона без дальшого вагання віддала слугі Хмельницького королівські листи. Без сього рядка жалібна промова Барабашихи має тільки те значіне, що опубліковане королівських листів між козаками грозить вибухом війни, в якій також її муж мусів би взяти участь.

Порівнюючи оповідане сих пізніших записів із записом Цертелева бачимо в них дуже яркий приклад ампліфікації, яка в головному держачи ся одного змісту розводнює оповідане зайвими, ніби то стилєво-епічними подробицями. Порівнане обох варіантів сего другого тексту вказує знов багато дечого забутого в пізнішій записі, в яким одначе дещо заховало ся простійше і вірніше.

Коротенькому, але дуже характерному закінченню тексту Цертелева (Барабаш прокидає ся і спостерігши брак ключів догадує ся зради Хмельницького, будить присутного на гостині старосту Кричевського і оба потайно тікають із двора Хмельницького) відповідає в обох пізніших записах думи зовсім недоладне сповідане дальших подій кінця 1647 і початку 1648 р. З разу йде оповідане про долю Барабаша. В варіанті К Барабаш прокинувши ся і побачивши у Хмельницького королівські листи, не хоче далі гостити ся, а тільки кличе Кричевського, буцім то свого старосту, і поручає йому живцем узяти Хмельницького та віддати в руки Ляхам. Хмельницький розсерджений сими словами сам зі своїм слугою покидає свій дім і відїздить невідомо куди. Невідомо де до нього пристають чотири полковники, з якими він робить напад на польський табор і вчиняє в ньому велику різню — досить вирааний натяк на битву під Корсунем. Тут ні з сего ні з того знов стає перед ним Барабаш і з плачем просить його не зачіпати Ляхів, а тільки „мирно уживати з ними хліб-сіть“. Хмельницький розсерджений

стинає йому голову, а його жінку з дітьми віддає в татарську неволю. Варіант Б (кобзаря Братиці) оповідає те саме ще не-доладнійше о стілько, що Барабаш побачивши королівські листи в руках Хмельницького умовляє його не зачіпати Ляхів, а жити з ними в згоді, на що Хмельницький відповідає йому погровою, що за такі слова зітне йому голову, а його жінку з дітьми віддасть Татарам. Після такої розмови Барабаш спокійно виїжджає з двора Хмельницького разом із Кричевським, який також тут названий його старостою, хоч фактично він був полковником польського війська, отже достойником висшим від козацького сотника, і по дорозі намовляє ся з ним узяти живцем Хмельницького. Хмельницький одначе рівночасно „іде лугом по за лугом“ (видавці догадують ся, що се має означати: лугом Базалугом, що лежав при устах Дніпра), і тут його стрічають чотири полковники, які фактично поробили ся полковниками аж підчас пізнійшої війни Хмельницького. Далі знов іде опис битви такий же, як у вар. К, а потім ні з сего ні з того „Барабаш, гетьман молодий іще до свого кума словами стиха промовляє“, заохочуючи його до братерської згоди з Ляхами. За се Хмельницький відтинає йому голову, а його жінку з дітьми посилає в дарунку турецькому султанови. Думаю, що ся друга половина думи в записах К і Б пізний фабрикат кобзарів, у якім деяку історичну та літературну вартість має тільки опис битви козаків з Ляхами. До сего опису верну далі, коли буде мова про бйтву під Корсунем, а тут подаю оповіданє думи про смерть Барабаша в обох варіантах.

Беру в основу знов варіант К, який остатній епізод гостини Барабаша в домі Хмельницького представляє ось як:

Оттогді то Барабаш, гетьман молодий,

105 Од сна уставає,

Кролевські листи у кума свого Хмельницького воглядає;

Тогді й напнтку дорогого не попиває,

А тільки з двора тихо в'їджає,

Да на старосту свого Крачевського кличе-покликає:

110 „Ей старосто — каже — ти мій старосто Крачевський!

Коли б ти добре дбав,

Кума мого Хмельницького живцем узав,

Ляхам, мостивим панам до рук подав!

Щоб нас могли Ляхи,

115 Мостивії пани,

За білорів почитати“.

Оттогді то Хмельницький як сїї слова зачував,
 Так на кума свого Барабаша
 Велике пересердіє мав.

120 Сам на доброго коня сїдав,
 Слугу свого повіреного в собою забірав.

Анальоґічне оповіданє в варіанті Б значно відмінне, тому подаю його тут у повнім тексті:

Барабаш, гетьман молодий, од сна проспав ся,
 Й став у свого кума Хмельницького
 Королевські листи в руках доглядати.
 Да вже тоді не став
 Дорогого напитку підпивати,
 А став до свого кума
 Стиха словами промовляти:

„Ей куме — каже — куме!

На що нам королевські листи читати,
 На що нам козакам козацькі порядки давати?

На що нам за віру християнську

Достойно-праведно стояти?

Лучче нам в Ляхами,

Мостивими панами,

Хлїб-сїль в упокоєм вічний час уживати“.

Да вже пан Хмельницький од свого кума

Сї слова зачував,

До свого кума з гордостю вже сї слова промовляє:

„Ей куме, куме, Барабашу, гетьмане молодий,

Як будеш ти мені сіми словами досаждати,

То вже я не зарікаю ся

Тобі в пліч як галку голову зняти,

Жону твою в дїтьми живцем забрати,

Турському салтану в подарунку одіслати“.

Да вже пан Барабаш, гетьман молодий,

Од свого кума сї слова зачував,

Та стиха із двора із'їжджає,

І на свого старосту Кричевського кличе-покликає:

„Ей старосто Кричевський!

Чи не можна б минї пана Хмельницького забрати

Та турецькому салтану

В подарунку живцем одіслати,

Да щоб нас Ляхи,

Мостивїї пани,

За білоторів почитали?“.

Тоді поїхав пан Барабаш путьом дорогою,

А пан Хмельницький лугом поза лугом.

Далі в обох варіантах іде уступ про прилучене чотирьох полковників до Хмельницького і про побіду козаків над Ляхами у воскресний вівторок; сей уступ у вар. К значно докладніший, обіймає 30 рядків, а в варіанті Б скупійший, бо обіймає лише 18 рядків. Пропускаю тут сей уступ обох варіантів як окрему цілість, органічно неналежну до думи про Хмельницького й Барабаша, і верну до нього в однім із дальших розділів. Без ніякого звязку за тим уступом іде в обох варіантах даліше оповідане про смерть Барабаша. В вар. К читаємо:

Оттогді то ¹⁾ Барабаш, гетьман молодий,

Конем поїжджає,

Плаче — ридає, ²⁾

125 І стиха ³⁾ словами промовляє:

„Ей пане куме, пане Хмельницький, ⁴⁾

Пане писарю військовий! ⁵⁾

На щоб тобі королевські листи

У пані Барабашевої визволяти? ⁶⁾

130 На щоб тобі ⁷⁾ козакам козацькі порядки давати? ⁸⁾

Не лучче б тобі з нами і ⁹⁾ з Ляхами,

З мостивними панами,

Хліб-сіль в упокоєм ¹⁰⁾ уживати? ⁶⁾

Оттогді то Хмельницький стиха словами промовляє: ¹¹⁾

135 „Ей пане куме, пане Барабашу,

Пане гетьмане молодий,

Як будеш ти мині сими словами докоряти, ¹²⁾

Не варікаюсь я тобі самому

З пліч головку як галку зняти,

140 Жону твою і дітий у полон живцем забрати,

Турському салтану у подарунку одослати ⁶⁾.

Оттогді то Хмельницький як сі слова зговорив,

¹⁾ Б. Да вже пан. ²⁾ Б. сих двох рядків не має. ³⁾ Б. Іще до свого кума стиха. ⁴⁾ Б. Ей куме — каже — куме! ⁵⁾ Б. сей ряд. вас. ⁶⁾ Б. зам. сих двох рядків коротко: На що нам королевські листи читати? ⁷⁾ Б. нам. ⁸⁾ Б. має далі рядок: На що нам за віру християнську достойно-праведно стати? ⁹⁾ Б. Лучче нам з. ¹⁰⁾ Б. дод. вічний час. ¹¹⁾ Б. зам. сего одного рядка має ось які чотири:

Да вже пан Хмельницький од свого кума

Сі слова зачуває,

До свого кума з гордостю вже

Сі слова промовляє.

¹²⁾ Б. досаждати.

Так гаразд добре й учинив: ¹⁾

Куму своєму Барабашеві, гетьману молодому,

145 З пліч головку як галку зняв,

Жону його, дітей живцем забрав,

Турському салтану у подарунку одослав.

З того ж то часу Хмельницький гетьманувати став.

Сим кінчить ся оповідане про Хмельницького й Барабаша, якого остатній рядок виявляє тенденцію, для якої мабуть і скомпоновано сей епізод, поставити смерть Барабаша як початок гетьманування Хмельницького.

Кінчить ся дума подякою козаків Хмельницькому і подякою кобзаря слухачам. Обі сі приставки шаблянові, стрічаються і в інших думах у різних відмінах. У вар. К читаємо:

Оттогді ж то козаки, діти, друзі-молодці

150 Стиха словами промовляли:

„Ей пане гетьмане Хмельницький,

Батьку наш, Зінов Богдане Чигиринський,

Дай Боже, щоб ми за твоєю головою

Пили да гуляли,

155 Віри своєї християнської

У поругу вічні часи не подавали!“

Вар. Б при козаках додає шаблянове: „добре дбали“, Хмельницького називає: „Богдане Зіновію, наш батьку, полковнику Чигиринський“. Козаки бажать собі, щоб вони „за голови“, т. зн. під проводом Хмельницького не тільки „пили й гуляли“, але також

„Неприятеля під носі топтали,

А віри християнської на поталу

В вічний час не подали“.

Від себе кобзар додає знов таки шаблянові слова:

Да вже тогді вони померли,

А їх слава не помре й не поляже.

По тім іде цитоване висше кобзарське „моленіє“: „Утверди Господи люду царського“ і т. д., яке в варіанті К виглядає ось як:

Господи, утверди люду царського!

Всім слухащим,

Всім православним християнам

160 Пошли Боже много літ!

---

¹⁾ Б. замість сих двох рядків має лиш один: Як ето зговорив, то баржде добре і вчинив.

Угороруські літописні записки.

Подав Я. Біленький.

Які цінні пам'ятки руського життя полишалися в різних записках, достаточна показала нам „Христоматія церковно-славянських и угрорусскихъ литературныхъ памятниковъ“ Євменія Сабова (Унівар, 1893. VIII + 232 + 4 in 8°) і також рукописи, переважно церковного змісту, які назбиралися власне від часу появи отсей Христоматії в бібліотеці Наук. Тов. ім. Шевченка. Не вважаючи на чисто церковні (обрядові) рукописи, з яких найстаршою показуєся до тепер Тріодъ в Кобилецькій Поляни в Маромороши (1561) і яких по дві — по три є ще до тепер майже в кожній гірській церкві, звертаю увагу на східню територію Угор. Руси: Уні, Берег, Мараморош, де православіє удержалося найдовше і куди впливи західної церкви і культури доходили найменше; тут по селах є безліч усяких старих друків, рукописів, які вже повиходили з ужитку. Досі просліджений лиш самий Мараморош і то лиш поверховно, та все таки найшлося рукописів з XVII—XVIII століття до 20 штук, які дають багато причинків не тільки до знання мови, але в тіснім розумінню й багатой літератури, т. зв. карпаторуської. Взагалі гірська часть Угорської Руси криє ще в собі багато скарбів літератури, досі незнаних, які видають світло на культурну історію отсих околиць.

Позбиране сих пам'ятників минулости конечно, хоч би з тої причини, що *habent sua fata libelli*. Думаємо тут не тільки про пожар, миші і недбалість, але грозить їм і инша небезпека. Ось приміром подав Є. Сабов у своїй „Христоматії“ взірці змісту Євангелія Скотарського з року 1588, а деж тепер отсей пи-

саний чисто народною мовою пишний твір? Пропав на руках людей, і то ще тямущих...! Рукописного богословія з р. 1598 нема вже на давнім місці. Богословіє, властиво магічна наука Митра попа з 1778, знане тепер лиш звідти, що найшла ся копія його, бо унґварський примірник пропав вже десь. Огнестих протиримських творів Михайла Росвітоського Андрелли, писаних власне для просвічення неунїятського селянина приступним народови язиком, годі шукати в єпископальній бібліотеці в Унґраві. Що красше, поволи пропадає для науки.

Понизше подаємо без жадних розв'язань або змін декілька менших записок. Перша, бодай по імені, звісна вже загалови п. н. Гукливіська літопись. Декілька уступів з неї помістив уже Сабов у згаданій Христоматії, але не тільки що уривочно, а й з похибками.

Село Гукливій (і не Гукливе, ані Гуклива!) (по мад. Zugó), названий від потока тогож імені лежить на пограничу Угорщини й Галичини на схід від Волівця, стації залізної дороги Мункач-Стрий, отже на самім верху Карпат на тім місці, де границі столиці Березької сходят ся з Мараморомом і з Галичиною. Зі східного боку самі подонини споглядають на бідні хати мешканців Лемків. З душпастирів отсих нашли ся два-три в XVIII століті з нахилом письменничим і ізза недостатку безпечнійшого місця позаписували вони остатних шість сторінь метрики усолших споминами подій, яких були свідками, під чілним записом; „Művelés, márre kōgda sláchniasa“. Найстарша записка відносить ся до 1660-го року, але, як з почерку письма видко, не написана вона саме того року. Одностаїним почерком, барви тогож самого чорнила означені події від р. 1661 аж до 1780 і має в собі згадки десятиох років. А що записки ведуть ся від р. 1780 майже непереривно, із сего видко, що писець сего року не розпочав, тільки продовжав якісь старші — тепер уже нам не знані — записки, себто переписав старі на ново і долучив свої. Як видко з самої метрики, був се місцевий парох, Михайло Гріґаші, син кметя Матея Гріґи (Matheas Griga, incola Lazorpatakensis). Від 1783 року подані звістки з подій майже кожного року, але кожда осібним записом, значить, починав він укладати записи 1783 року, простягаючи їх випитуванями й на минувшину. Дальші стрічки аж до 1820 походять з рук тогож пароха, Михайла Гріґаша, який вмер р. 1823 в 65-ім р. житя. (Остатня записка вже иншої руки з р. 1830). Родив ся отже 1758 р. і був попом, опісля намістником (деканом) від р. 1782

до 1823. Перед ним був попом Василь Браник, від 1779, урядових слідів з попередних часів у метриці нема. Та все таки находимо в ній щось і в свої доби, Власне почерком самого Гріташія читаємо в метриці на шестій стороні в переду отсей Діптихъ^м Кеси Гскливскои :

„Сей Діптихънъ или Грама, то есть грамота, по рскіи поманикъ, которыи здѣ на три книги раздѣляется разинственіи, сирѣчь : новопросвѣщенны^х, новобрачны^х и новопреста^вши^хса; и сїи три книгы за тшаніе^х и трѣдо^х ветхолоубены^х здашаста превел. Гдѣна Касиліа Браникъ—пароха Гскли^а, и намѣстника Берховіині Берецкои и преданы вишней церкви до храма С. Мѣхайла или оуже на той часъ сошествіа Свѣго дѣха рокѣ аѣгод декевріа днѣа кѣс.

Во веси сей Гскли^аскои школо рокѣ аѣмг иѣшверѣтахѣста болше Парохо^а, сирѣчь : во церкви кышней превелекныи Гдѣн Михан^а Шѣста, иже оуже рокѣ Бж. аѣг мѣсца марта днѣа и во средѣ ѣ. нѣли поста, и велеб. Гдѣн діаконъ Андреи Капѣшъ, иже оуже школо рокѣ бж. аѣнз.

Во церкви же нижней превел. Гдѣнъ Павѣ Браникъ, Григоріи Лескѣвъ или Браникъ и превел. Гдѣнъ више поманистїи Касиліи Браникъ, иже по смерти прѣречены^х Парохо^а самъ слѣжителъ шконъ церкви зоста и оуже рокѣ Бж. аѣпа. мѣсца юниа кѣд. Посемъ волѣвскїи парохъ едино лѣто парохию Гскливскѣ адмѣнкѣстровавѣ Андре Фшцѣрѣ.

Рокѣ аѣпѣ^{во} мѣсца августѣ днѣа ѣ то есть шестаго Михан^а Грігашѣ родо^х иѣ Лазорпотока посвятиста въ Іерейство по лѣтѣ^х ш рождѣства своего кѣз на парохию Гскливскѣ. Сей повнегда хвалително десятъ лѣтъ парохию свою оуправлялаъ есть и дѣшеполезно свои^х вѣрны^х по стѣза^х заповѣдей Божїи^х наставлялѣ, рокѣ Бжго аѣчв мѣсца марта днѣа аї въ Вѣцѣ-Архі-Дїаконство поставлѣ Собора Берѣча^скаго“.

Літопись Гукливська.

Рокы. Новѣшаста, таже когда слѣчишаста.

аѣжѣ. Зима была твердая, снѣгъ оѣпа^а бы^а великыи, такъ же люде дорогѣ оѣ лѣсѣ протоптати не могли, и такъ оѣпа^а на пѣщани Филипово, то ажъ благовѣщеніе егѣ рѣшило. Благовѣщеніе было въ д. нѣлю пѣ : Гевргіа во понеделокѣ по Омниной нѣлкѣ. Люде в недостаткѣ соломы хыжѣ, стодолѣ гетъ подерли морзѣ. Павѣгъ ѣи. нѣлкѣ оѣ поле пѣстило по рождѣствѣ Хтѣвѣ, и то не всюдѣ по пѣдѣ Бескѣдѣ.

ахѣе. Бина, овоцо^в и зерна доста было, токмо на пѣдгорю из вѣон^т сторо^в Бескѣда хлѣбъ дѣже вы^т изгинѣ^т и зимивлѣ^т варзо мало было. Вѣвцѣ на хромотѣ выгнѣлы. Благовѣщеніе было въ свѣотѣ вел. Георгія д. нѣлѣ по пѣ. Лѣкто было дѣже мокрое.

ахѣд. Мѣсѣца Септѣ^р. дѣна гѣ. сло^вце мѣнилося и тма, якоже темнѣшой ноци вы^т, яко и кѣро^в на ношѣ вѣскѣти.

ахѣв. Мѣсѣца юна дѣна гѣ. прѣишо^в вы^т Рако^вцѣи Фере^вцѣ из Полшк, когда оутѣкѣ вы^т прѣ^т нѣлѣмцы^т царѣ^т.

ахѣд. Іарокѣ копа^т коло Города Мѣкачовского.

ахѣн. Тогда Брѣдѣлиц^т) зимовалися на Берховинкѣ. Пашкѣ варзо было мало оу людѣи на Берховинкѣ, такѣ же станинѣ, хижѣ были подѣрли и много из гивло маргы.

ахѣт. На самое оускѣнновеніе Ч. Главы С. Івана Кр. хлѣбѣ мороз^в изваривѣ и было зѣло тѣшко за хлѣбѣ на вѣка вѣкы Бескѣда и вѣкѣса тогды кѣповали из Конюхова.

ахѣд. Мѣца Маја дѣна кѣ на прп. вѣца Никиты оупа^т вы^т снѣгѣ великѣи и оу селѣ вы^т такыи, якѣ вел. морозѣ. Прочее лѣкто доброе было и оуродливое и вѣсѣнѣ тѣпла сѣха, и на все пого^вна и снѣгѣ не было ажѣ до рождѣства Хѣтѣ.

ахѣо. Мѣца Авгѣста а дѣна Прѣв. Цар. прида^тла Рѣскомѣ Сѣпѣ Колѣдѣю Бзовѣцкѣ, такѣ речены^т Монахо^в прѣжде трѣ роко^в оуничтожены^т, тогда такожде и горо^в придали Изѣ Бѣцѣлѣцѣи Сѣпѣ Андрею Бачи^тскѣи, пото^т дарова^т(!) Сѣмѣ царица Марѣа Терѣсѣа рокѣ пакѣ ахѣпѣ. Придала еше и село едно при Оугѣ, имене^т Концгазѣ.

ахѣо. Того рокѣ вартѣ^т) была на Бескѣдѣ една в дрѣ. на два добрѣ довержан^т), такѣ же никто не мого^т прѣити, хивалѣ пта^т перелѣтѣвѣ. Тогожде рокѣ Конфѣдераки прѣ^т Москалѣ оутѣкали чере^т Бескѣдѣ и на единнои вартѣ вѣсма оувити вартѣшкѣ^т) на Бескѣдѣ и посѣмѣ дрѣгого рокѣ Полскѣ землю царѣ прѣта^т.

ахѣн. Мѣца Маја дѣна гѣ. снѣгѣ оу верхо^в был и на дѣ дѣ^т такѣо мороз^в вы^т, же и листокѣ на лѣскѣ повари^т. Вѣвцѣ паки понеже постриженѣ были, прѣ^т зимою до стодо^в запирали.

ахѣн. Лѣкто было сѣхое дѣже, сѣвѣа и трава такѣ вѣгорѣла, якѣ оу зимѣ ради недостаткѣ зимѣвлѣ хижѣ и станинѣ подѣр-

1) Erdély = Семигород, Ерѣлци = Куруци Раковѣя в Семигороду.

2) З нѣмецкого Warte = стража; вартиш, варташ = сторож.

3) Steinwurf.

ли, бо снѣгъ бѣпа^в вы^в пре^д пѣщано^м Пилиповы^м на три нѣлѣ и еще на самого Гевргіа, еже выстѣ в Ѡминѣ нѣлю, снѣгъ вы^в бѣпавъ, же и землю закры^в.

Ѡџпѣ. Того рокѣ кто посѣпа^в, добро бѣродилоста, пшеницѣ кове^т мого^т кѣпити за шѣстѣ марашѣвѣ¹⁾. Того рокѣ Мѣра^тники першіи ра^т помѣрили Берховинѣ и первіи разѣ бѣ Нижни^т Берецкы^т дво^т жидо^т, тѣестѣ Ѡца из сино^т из гѣбили: Ѡца изтѣли и сина повѣсили и єдинаго рѣсина, имене^т Петра, же розвили жида Латѣрскаго. Тогожде рокѣ Нижнѣ Беречане достали собѣ правдѣ: нѣ было мыто Ѡ Йормаркѣ.

Ѡџпѣ. Коли мыши хлѣбѣ изѣли на Оуѣгорскѣ земли, была лѣха зима, снѣгѣ не было, токмо морозы, єднакожѣ такѣ барзо мало было соломы, же и хижѣ подерли были. Бѣвса вѣко было по два семакы²⁾, и то не можѣ было достати. По се-мо слѣдова^т добрыи рокѣ.

Ѡџпѣ. Того рокѣ было сѣхое лѣто, пашѣ бѣ Марамориши мало было. Того рокѣ Гѣкливци церко^т маловали вишнѣ и нижнѣю изганѣли³⁾. Малир бывѣ Францѣ Пейрѣ нѣмецѣ; из мало-ва^т за тристо шѣдесатѣ золоты^т вонашѣ⁴⁾. Под часѣ па-роха Михаила Грингашѣки.

Ѡџпѣ. Того рокѣ Іаровати почали по С. Гевргію и цѣлое лѣто дождѣ ишо^т. Бѣвса аж до покро^т зелена была. Посемѣ мороз извари^т, мало што люде изнѣли сѣввы. И того рокѣ директоры⁵⁾ на Оуѣгорскѣ земли пѣстали. Бѣвцѣ, коровы, конѣ на мотилицю коло Тиси вѣгнили наипаче идѣчи (шае бути: ідѣчи) морозоватѣ тенкерницю⁶⁾ слѣдѣющаго паки рокѣ Ѡџпѣ.

Ѡџпѣ. Оу Йри хотѣ и сице рано была, не было цѣто сѣкати. Люде из голодѣ пѣхли и бѣ Марамороши из голодѣ оумираю-чи, и мясо оу С. мцю и'ли, что болше, аще правда естѣ, и из дохленинѣ и'ли. Прото царѣ дав вы^т бѣ сѣкѣ стороны про-вадити зерна. И того рокѣ лѣто было мокрое и стѣденое, врожан славыи. Тогожде рокѣ люде и'ли сѣчкѣ, жаливѣ, рѣп-ницѣ, кромпловина⁷⁾ и инѣа такова.

¹⁾ Маріаш — рід гроша, прозваний ізга образу вибитої на одній стороні Марії; вартости 20 крейцарів; 3 Маріаші складали 1 гульден 60 крейцаровий. ²⁾ Що се за гроші нам не відомо.

³⁾ Ровнесли, зруйновали. ⁴⁾ Мадяр. vonás forint, себто florenus longus. ⁵⁾ Мабуть бунтівники Мартинович, Ладкович і їх товариші.

⁶⁾ Мад. tengeri — ізга моря, значить: мєлай, кукуруза.

⁷⁾ Мад. kumpili — бараболі; кромповина те саме, що й попередня ріпниця: верхня, надземна часть бараболі.

ѧѰѳ. (Ціла отся записка опісля витерта тоуж самою рукою, та із сеї причини некуди не читлива). Того рокѸ Конфедерако² МоскалкѸ ажъ до Березкы³ оуганили, на БескѣдѸ повиты и катѸне¹) и варташкѸ на єднои вартѸ Ѡ Маскало³ варта (?) была тогда же лѸ пта^х перелетѸвъ че-ре² БескѣдѸ.

ѧѰпѸ. Того рокѸ оу свою дієцезію прѣта² владыка Андрей Бачинскій СпѸшъ и дванаци² варишкѸ²). Того рокѸ в сєи краинѸ Оугорскєи великїи голодъ и хорєвы ташкѸ прохєдыли, народа до третєи части бѸмерло на глѸхнѸ³) и голодѸ по пришлого рокѸ сѸчко³ и вѸрианами, былєм нагазанили⁴). Тогожде рокѸ многїи зѸло декрета Ѡ царя ЮсѸфа втораго высилалися по вѸсагѸ⁵) Ѡ всакої Ѹ наимєншои рѸчи, Ѹ мѸрианики второе оужє мѸриали землю. Брожай посере²ныи бы^х Ѹ лѸто благо было, єднаковоже люде мало посѸпали были Ѹ слѸдѸющєго рокѸ со взєро^х на БерхєвинѸ, єще болшїи глѸ бывѸ, во кромѸ вѸрианѸ Ѹ соломы Ѹ зєрагѸ⁶) люде Ѡ жидо² кѸповали и из того кєсєлицю варили та сєбалєи; Ѡвєачє жиды барзо мало палили Ѹ Ица⁷) пале²ки была по Ѡсє^х дѸдокѸ; вина за пришлїи трї лѸта мало что родилосє. Того рокѸ ГѸкливи⁸) бы^х изпѸстѸвъ и было пѸсты^х до сорокѸ хижѸ. СнѸх бѸбо пришлы^х чєтырѸ роко² всакоє созданїє разныма повелѸнїа ним (sic!) Ѡвєязано бѸ. Их Римскыи влѸка, попы, кро²фовє, Пановє Ѹ НемешкѸ⁹), простѸ Ѹ жєвраки, Жыды Ѹ циганє, коїны Ѹ ремєселники живыи и мєртвыи кѸсцѸ, косницѸ, поля Ѹ лѸсы, воды, долины и горы, дороги, хижѸ, пєцы Ѹ дрыва, зєкрїє, птахи и рыбы, воны, конѸ Ѹ что далше и Ѱы побиваны, но єще сѸ дождами и хмарами разположено бытѸ, что вѸдѸкти кождый можєтѸ из разны^х разположенїи декретѸ царскы^х.

ѧѰпї. Голо^х великїи бытѸ, хлѸба, вина мало вродила. ЦарѸ римскїи ІусѸфѸ вторїи и Павел Моско²скїи на противо царя ТѸрєцкого повстали вєєвати.

ѧѰпѧ. Того рокѸ Белграде Ѡ ТѸрка ѠнѸтѸ Ѹ инчи многїи вары-

1) Мад. katona = жєвнїр.

2) Залєжєних у заставкѸ грошєву Польщї щє королєм Жигнєнтєм.

3) Tifus. 4) Мад. gazolni = занєчишувати, смїєтєти.

5) Мад. ország = край. 6)

7) Мад. itce = мїрка, мєншє-бїльшє 2¹/₂ дєцїлїтєр.

8) Из сєго мїсцєя видко, як їмя сєда правильно звучитѸ.

9) Мад. nemes = дворянин, шляхтич.

шт¹). Тѣрky до Мѣкачова вли² тисцяца приведено было, которіи поиманъ Царъ Іушифъ вторіи при тѣрецькѣ граници-поскравлѣ³ бы³, Москалъ иши болше витиство²) из Тѣрка-ѡроби³. Рокъ ѡ бурожай посере³нїи, лѣто сѣхое, такъ же слѣдѡщїи зими хижѣ дерли ѡ марзѣ³) давали, еднаково-же много марги и³ голодѡ издохло. Тогож рокѡ кѣсцѣ хо-дили пѣ³ Белградъ и до Панчова коситї и сѣно ровити на воинѡ. Ѣвесъ из Полцие де³ и ноче чере³ Перецькѣ на воинѡ-провачѣнкѣ (sic!)

ѡѡѡ. Того ровѡ почали шровати по Благовѣщѣнкѣ дрѡгого тижня. Марги и³дохло много—ѡ голодѡ. Мѣсъ ставъ розвиватисѡ оу два тижнѣ по Гешоргїи. Іушифъ цар Римскїи оумеръ ѡ-дня фебрѡарїа. Оугорска земля всѣ его декрета, много по-лезнѣ прощавѣ, попалила, нѡмеры из хижѣ постѣсокала, кни-ги мѣри³скѣ попалила.

ѡѡѡ. Мѣстаца Іюнїа въ де³ ѡ то є на Стаго Великомѡш. Тео-дора Стратилата ѡ полонинѣ снѣгѣ бы³ оупа³ аж пондѣ-країи.

ѡѡѡ. Зима то є на слѣдѡщїи рокѣ ѡѡѡ така была, же цѣлон зими не было вѣдѣти снѣгѡ, ле³ оу версїѣ помалы, а ни дождѡ и тогожде рокѡ ѡѡѡ-го лѣто такъ сѣхое было, же шѡвсы оу многи³ мѣста³ такъ изгорѣли, что нитко на нѡх серп не бра³ и де на млаковѣ земли не мож было жати, ле³ мыкали швесъ и Рѣмо³(?) кѣсцѣмъ ѡ добрѣ кѣсници не маи было можно накосити на еде³ вѣз сѣна. За симъ ро-комъ слѣдова³ рокѣ ѡѡѡ.

ѡѡѡ. Зима была дѡже стѡдена ѡ западниста, ле³ на еде³ сѡгъ зато³шки бывѣ; сѣна еде³ возокъ ѡ Перховѣнкѣ за шѣстѣ золоты³ оугорски³ не можъ было кѡпити. Прото хужѣ и стайнѣ, а оу послѣдокъ ѡ маргѡ подерли слѣдѡщѡго пакї лѣта и яри; прото же лѣтѣшнаго рокѡ сѣвѡа погорѣ-ла, оу Дебрецинѣ и поза Тисѡ по дванацѡтѣ золоты³ нѣ-мецкы³ еде³ кобелъ жита платили и понеже ѡ Полции хлѣбѣ бывѡса оуроди³, во пришлаго рокѡ тамъ дождѣ ишо³, зато из Полциѣ оугорска земля зїрно возила сѣбѣ ради выживле-нїа ѡ еде³ кобелъ жїта платила по пятѣ золоты³ римскы³, албо ѡ по шестѣ оу Галициї. Тогожде рокѡ ѡѡѡ априла кѣѡ (sic! себто: 28) днїа оупа³ бы³ снѣгѣ и оу сѣлѣ майже посе-

¹) Мад. város = город, мїсто.

²) Мад. vitéz-ség = бодрїств.

³) Мад. marha = скот, бодрїна.

ре^х голѣнки и за два дѣны оу сѣлѣхъ лежа^х, (а) оу верск^х таки бы^х за два тижнѣ; и моро^х повари^х росады, дынѣ, ѡгѡрки, ле^х, горо^х, лѣс, и прочая, еднаковожь царь скоро почала была сѣ и лѣто помѣрное было, всенѣ добра, а зима тепла слѣдовала слѣдующаго рокѣ.

ѡѡѡѡ. Рокѣ погѣдливый бывѣ и хлѣба было доста. Того рокѣ Францѣху глѣвоко оувоишли до нѣмецкой землѣ то есть: великий даравѣ¹⁾ ѡдобрали Явстрии и оу катѣны имали; панове, попы, немешѣ ѡвесе^х, житѣ, грошѣ на воинскѣ помощѣ даровали и неѣрны^х тоѣ израѣливы^х Пано^х ины^х оу Пештѣ и^хгѣбили, ины^х до Мѣкачовского города до арестѣ послали. — Тогожде рокѣ ѡѡѡѡ на шѣ Росѣи скѣи Кли^р(!) дѣецеѣи Мѣнкачовской ходотанство^х Ихъ Ѣццеленциѣ Ѣпа Андреа Бачинского ѡ ѡ Маја Римскаго, то есть ѡ самаго дне воскресенїа.. теченїе трицѣть езрїн²⁾ золоты^х Римски^х помощи.. прїта^х есть сѣ слаѣкы^х пѣнїе^х Сѣи де^х егоже сотвори (Господѣ възрадѣемсѣ) и во^хвесели^хсѣа во^х и пакї Хѣтсѣ воскресе и пр.

ѡѡѡѡ. Того лѣта из Францѣх^х сѣпокои сѣа и^хровнѣсѣа. Того рокѣ Царица Московска Ѣкатериѣна померла и тогожде рокѣ в Оугорской землї цѣлое лѣто Немешѣ изобрали были Логро^х³⁾, мѣштровалисѣа и напротивѣ Францѣх^ха готовилисѣа, але лише келчїкѣ⁴⁾ оуробили ѡрсаговн и розїншлѣсѣа бѣ^х всакого хосна.

ѡѡѡѡ. Того рокѣ зима была лѣхка, лишии на еде^х тижде^х оупо^х бы^х снѣгѣ: царь была сѣх^а, лѣто погѣдливое. ѡ Ѣнїта моро^х великий бы^х аж коло краю воды ле^х бы^х и много шкоды оуробен^х.

ѡѡѡѡ id est. 1810. Зима была лѣхка, провати шкѣче оу ѣ тижнѣ почали по благоѡѣщенїю. Мѣцю маю дї снѣгѣ ро^хчавѣ падати и все падавѣ до ѣв, на ѣз де^х на па^х оу сѣлѣ, оу горахъ до колѣна оупавѣ и лежавѣ два днѣ. Ѣднакже оурожаи хлѣба и сѣна бы^х.

1811. Зима была погѣдлива, лѣто дѣже сѣхое, сѣна наипаче и вѣкса оуродїлосѣа мало, сого ради слѣдующои зимы (було тїсно).

1812. Велии сѣпо было за пашѣ, еде^х воз сѣна по сто римскы^х

¹⁾ Мад. darab = кусник, кусень.

²⁾ Мад. ezer = тысяч. Интересно, що лиш на отсе велике число не уживають угорскї Русини своего слова.

³⁾ Нїм. Lager. ⁴⁾ Мад. költség = Unkosten, Spesen.

кѣповали¹⁾ ѿ полака шпанского Таргонескаго имене^х; по-дерли были хыжкѣ, станинкѣ и прочая. И маргы много бѣгнело. Рошчали жаровати пере^х бѣговкшеніе^х на тижде^х и три днѣи шрали, а потомѣ снѣгъ оупа^х и лежа^х за дѣ тижнкѣ. Того года ца^р Іусифъ паперовкѣ грѣшкѣ свои нѣганьвѣ и пять римскы^х єдни^х паперовы^х римскы^х вѣмѣнова^х: за сто двацять два^х. — Того года оу^р яри воско ишло много до По(л)шчѣ и снѣгъ оупа^х вы^х на гѣ мама и на дѣ де^х мама; того года мнѣсницѣ было дѣ тижнѣи.

1813. Москаль Фркнцѣха голодо^х и зимо^х оу^р пола^х при Москви^н цѣлѣ армадію заморознѣ и такъ его нагна^х до французской землкѣ. Тогожде года цѣлое мѣсто дождь ишо^х и на верховинѣ хлѣба было доста, але на дѣланой (стор)онкѣ дѣже мало было хлѣба.

Рокѣ 1813. дри ѣи, гѣ и дѣ села повнше Кошнич и пѣла По-прадѣ вода (видерто) и много люда и маргы потопила, аки Поева потопа.

Рокѣ 1813. дѣ окто^х оу^р Таліанскѣ землѣ Францѣха Москаль и Нѣмецъ (видерто) множество оуѣнивѣ пѣла варнша Липскѣ.

Рокѣ дѣи die 11. Aug. S. N. а нашего дѣ 1813а моро^х оупа^х вы^х.

Рокѣ ашка die 9 Junii S. V. nives ceciderunt et tribus diebus cum ...свехарунт.

(Anno 1830?) Cholera ex Imperio Russico per Galliciam etiam horsum pervenit, mulsum depopulabatur. Vigiliae in Limitibus Galliciae ob choleram excubabant a mense martio usque septemb.

3 часів девальвації гроша (1811—1812).

(Община без титулової карти в церкві с. Золотарево, Мараморш).

Годѣ дѣ.. (шляма чернила) стѣлко гроши было, якъ травы оу^р єдной бабы тѣлко было, что оу^р дрѣги разъ оу^р газды авад^х 2) оу^р пана тѣлко не было. Тогда плѣгъ быѣ дѣде за трица^х сорокѣцѣ, а вѣкко пшеницѣ 30 сорокѣцѣ, и мелай 15 сорокѣцѣ и вѣкко оуса 5 сорокѣцѣ, копалникѣ г сорок., косарѣ 5 R., гѣна 50 R., холошнкѣ 30 R., крисанѣ 20 R., постолы 5 R., чокоты 30 R., сєреднкѣ волы за тисацѣ, корова сєреднѣ 300 R., пара швец сто сорокѣцѣ, заицѣ 7 R., лисица 25 R., сєрна 10 R., вѣдинка зорѣлакы 4 R., патокы³⁾ вѣкко сто R., глинанна... (жабудѣ судина) сороковецѣ.

1) Іваа девлавації гроша на пату частину.

2) Мад. avagy = або. 3) пѣтока = чистий мед.

кѣпица 4 Р., гѣска годова 10 Р., хѣда 6 Р. (Золотарево, Ötvösfalva, в Марамороши, в общинѣ без титулової картки, у церкви).

Записки в біблії Острожській 1581 р. в селі Бедевлі, Мараморош.

1. ☩ Рождѣства Христова аход перша болячка была аџи. — Ора (sic) болячка была аџме. — Татарскій воходъ былъ Марамороши аџме и тимъ часомъ многи сѣтъ избитѣ. — Шашка (= шаранча Я. Б.) вышла была оу Мараморош аџпг., гладъ былъ великъ оу Марамороши и все померзло было аџпз, што болше, мн(о)жество народа померло и розийшовся народъ по горцинтѣ. — Нико мелю было по и марашѣ и той часъ Іусифъ царь давъ дороги изъ робити ведѣлѣ полгкы народѣ, же бы изоѣсинимъ не погыблн из голодѣ. — Такожде аџпз марта їд (sic) преставився Чеснш' штець васілій Маркѣшъ, которы' былъ парахомъ м и пѣчетверта рока.

2. (Ишою рукою) Рокѣ аџи Бо моръ великы' померло всѣхъ дшъ изѣктми ѣ ведевлн триста и ѣ. Почало мерти ѣ пѣст прѣстои Бїї, и мер... аж до покрѣ Пѣпъ Іванъ андрашѣки' во то' мѣрѣ померъ. І пѣпъ шимоѣ федѣрканичѣ, а третий пѣпъ быѣ андрѣ', вѣлхѣвски' родомъ по Ѡцѣ; и то' ѣстаѣси вто' чѣ не-смеръ. Але погрѣбалъ Ѡ початкѣ аж до конца из своимъ сномъ новосѣенныѣ иереѣ василемъ и из дрѣгыѣ диакѣноѣ Іванѣ марковиѣ. Я при ниѣ быѣ слѣга также церковныѣ и бжїй на їма алеѣей, котры' звониѣ помершиѣ. Я в той моръ послѣжде сїа Бѣоаѣхъновенаѣ книга Библиѣ кѣплена за сорокъ золоѣ тѣщаннеѣ Сїѣныѣ Іеревѣ: Іюана ї семиона ї андрѣя ї сослѣжителѣй нѣ диакѣноѣ и кти-торѣ сѣго храма Іерарѣа чѣдотворца Николаѣ, прї которѣ ѣцрани (... відтѣто переплетникоѣ).

До біографії й характеристики Миколи Устیانовича.

Подав Ярослав Гординський.

I.

В мої руки попала віршована автобіографія відомого галицького письменника Миколи Устیانовича, яка являєть ся новим і справді важним причинком до пізнання особи сього визначного колись діяча. Вона знайшла ся між паперами Впов. дра Олександра Козакевича, лікаря в Коломиї. Се частина родинних паперів дра Козакевича¹⁾, жонатого із внучкою Миколи Устیانовича, донькою пок. професора гімназії у Радівцях, що звав ся також Микола (jun.).

Рукопис „Вспоминів“ (такий титул автобіографії) се звичайний, нелінійований шиток, писаний по одній стороні. Сторінки нумеровані: 1—28. На переді находять ся ще три листки нелінійовані, а на них дві інтересні поезійки також Устیانовича. На обгортці поданий зміст: 1. Сон внучки. 2. Кбнь и пес. 3. Вспомини. Рукопис не писаний рукою самого поета, а переписаний уже його сином Миколою — згаданим професором. Що стало ся з оригіналом, невідомо. Помимо усяких старань мені не пощастило видобути його від родини. Та й взагалі не знати, чи він є, бо можливо, що згорів. Тому не зважаючи на всякі недостачі копії, я рішив ся видати її так, як вона є, з огляду на її вагу для пізнання Устیانовича. До того я певний, що й евентуальне віднайденне оригіналу не змінить ні троха основних гадок копії.

¹⁾ За дозвіл користувати ся ними складаю Вп. дрови О. Козакевичеви прилюдну подяку.

Чи Микола jun. змінив у дечому рукопис батька? Такі зміни — як се видно вже на перший погляд — є. Передовсім правопис безперечно инший¹⁾, а й мова у многому змінена. Звернемо ту тільки увагу на окінчення: -ці (= цї), цьом місто: -ци, -цом (зглядно: -цем) і т. д. І що до змісту є деякі зміни. Вже у рукописі бачимо одну строфу заліплену картинкою, а на ній написано се, що під картинкою, у зміненому виді, хоч що до змісту так само. Таких змін було може й більше (вказують на се хочби й витерті місця у копії), але здасть ся, тільки в уступах, що відносять ся до Поляків, бо Впов. Марія Бобикевичева, донька Миколи Устїяновича sen., замічає у своїому листі, що Микола jun. — змінив дещо, переписуючи оригінал, з огляду на прокураторію, як він сам говорив²⁾.

Щоби усунути всякі сумніви що до вартости автобіографії, належить ще рішити питання, чи Устїянович справді таку автобіографію писав. Отже-ж написання такого віршованого твору не підлежить сумнівови. Муж д. Бобикевичевої бачив його оригінал між паперами Миколи jun., а й сам Микола sen. говорив голосно про се, що хоче таку автобіографію писати³⁾. А дуже інтересну вістку про се все подав мені ласкаво д. Павло Устїянович, ц. к. адюнкт суду в Садагурі, син Миколи jun.: „Kurze Zeit vor meines Vaters Tode — пише він у листі до мене з 20 марта 1909 — habe ich einmal nur so nebenbei aus einem zwischen meinen Eltern geführten Gespräche entnommen, dass irgend eine Biographie meines Grossvaters vorhanden sei, welche bekundet, wie sehr sich das ruthenische Volk über die dem Nikolaus Ustyanowicz senior imputierte Parteilstellung im Irrtume befunden hat“. Значить, можемо тим певнійше вірити поглядам, висказаним у „Вспоминах“, а се найважнійше для нас.

Таким робом нема причини не вірити в авторство „Вспомин“ і в доволі вірний їх відпис. Відносини серед тодішньої нашої суспільности змальовані так вірно й певно, що зраджують

¹⁾ У переддруку уживаємо всюди правопису копії, звиняючи тільки латинське: d (уживане правильно) на наше.

²⁾ Лист писаний до мене із датою: 10. III. 09. Саджавка (коло Коломиї).

³⁾ Тільки д. Бобикевичева в сумніві, чи дату написання автобіографії належить покласти на 1884 р. Вона скорше поклала би її на 1878 р., бо се не виглядає на її погляд на німечного старця. Та здасть ся, єї сумніви безосновні, бо якаж ціль була би змінити дату свідомо?

зараз очевидця, подробиці життя Миколи подані так докладно, що їх міг знати тільки сам поет, а до того добір слів і цвістий, місцями високопарний стиль показують безсумнівно їх автора. Тому можемо безпечно полишити всякі вагання на боці.

Що до дат нашого рукопису, то „Сон внучки“ означений: Сучава 1884, „Кінь и пес“ — Славско 1869, а „Вспомини“: „Сучава в Лицнью 1884“. Виходить, „Вспомини“ писані роком перед смертю, бо 3-го падолиста 1885 р. закінчив Устиянович життя ¹⁾.

Крім сих споминів маємо ще дві друковані автобіографії Миколи Устияновича. Одна з них, обширніша, поміщена у „Литературнім Сборнику“ львівської „Галицко-руської Матиці“ за 1885 р., стор. 41—46 ²⁾, а менша у часописі „Родимый Листок“ за 1881 р., ч. 14 і 15, стор. 229—231. Отже обі статі походять з того самого часу трема роками молодші від „Вспоминів“. Обі вони писані провою, а хоч подають декілька цікавих вісток передовсім про молоді літа Миколи Устияновича, різнять ся основно у mnogім від віршованих споминів. Передовсім иншим духом віє від печатаних статей, призначених з гори для ширшої публіки й тому прикрашених тенденційно. Того у „Вспоминах“ не видно. Вони виглядають на шире сповідь старця, що стоячи над могилою, намагаєть ся глянути спокійним зором на минуле та оцінити його по силам безсторонно. А хоч не все удаєть ся йому се, все таки робить він ту зовсім инше вражінне, ніж у тамтих, може ще й підкрашених рукою видавця, статях.

II.

Щож спричинило в душі Устияновича такі рефлексії? Мусіла скоїти ся якась подія, що потрясла сильно його душею, коли він сповідаєть ся сам перед собою — в вістка (поки що несправджена), що Устиянович не бажав собі оголошення „Вспоминів“ перед смертю — і висказує погляди геть-то відмінні від тих, які бачило в нього окруженне. Зміна поглядів у так старечому віці була хіба вислідом великої душевної боротьби, а її мусіло викликати щось справді незвичайне. Такою подією було

¹⁾ Посмертну карту, датовану: Suczawa, am 3. November 1885 перепечатав Мих. Мочульський у статі: З кореспонденції Миколи Устияновича (Зап. Наук. Тов. ім. Шевч., т. LXXV, 1907, стор. 130).

²⁾ До сеї статі додає Дідицький замітку, що сі записки прислав йому Устиянович під датою: „изъ Сучавы, 10 Сент. 1881 г.“

— як виходить із кінцевих заміток „Вспоминів“ — святкування ювілею поета Українцями-народовцями. Пригадаймо собі в головних нарисах се святкування.

В 1878 р. обходив Устіянович у Сучаві 40-літній ювілей свого священства. Тоді й пригадали собі наші народовці колишні заслуги старенького поета й помістили в політичній часописі „Правда“ теплі слова привіту ювілятові, де висказано щирі радість з приводу цього свята¹). А 1879 р. редакція „Зорі“ видала за дозволом і при співучасті Устіяновича „Повѣсти Николая Устыяновича“ („Страсний Четвер“ і „Мєсть Верхівинця“) і піднесла у вступній статі до сих повістей заслуги Устіяновича для українського народу. Та у відповідь на се випечатав Устіянович у черновецькім „Родимім Листку“ (1879 р., ч. 12) поезійку п. з. „Моимъ друзьямъ“, котрої годі було зрозуміти инакше як тільки яко відпекуванне себе від стремління народовців. Тому й не дивно, що „Моимъ друзьямъ“ викликало й здивованне й негодованне.

Та так було тільки перед світом — на ділі мусіло бути щось не так. Неприхильне прийатє народовецьким табором відповіді Устіяновича зробило очевидно глибоке вражінне на нього. Видно йому стало прикро й він наче отряс ся з пилу сеї зневіри, що вже так давно присів його духа. Його гадка звернула ся до ідей народовців, а їх слідами до Маркіяна Шашкевича. Ту побачив старий поет із нетаєним неспокоєм, що він забрив геть-то не туди. Та вертати було за пізно... І так відай повстали отсі „Вспомини“, а в них намагаєть ся Устіянович обняти зором весь рух галицьких Українців від часу своєї молодости і Маркіяна. Кінцевий вислід такого пориву не трудно предвидіти: він був у великій часті безуспішний. Та цікаве й важне ту се, що старцєви над гробом стає жаль за тими молодечими ідеями, за які він сам колись так гарно боров ся. Та рівночасно відізвав ся в ньому і його м'який характер, той характер, що так скоро зломив його під напором трудних житєвих обставин. Він не хоче вже вертати і стараєть ся погодити тільки свої теперішні погляди із колишніми. Виходить із цього само по собі баламутне понятє наших національних стремління — навіть із становиска самого Устіяновича. Та заразом — що мусіло йти в парі навіть із таким розуміннем справи — є ту виразне зла-

¹) Правда, 1878, ч. 13 і Історія літератури рускои. Написавъ Омелянъ Огоновскій. Часть II. 2 вѣддѣль. Львѣвъ 1889, стор. 413—414.

годження, а навіть відречення від об'єднательних ідей і зворот до України. От така тенева „Вспомин“ і так належить глядіти на них.

Що гадка поета звертала ся в сім часі до України і що він глянув прихильнішим оком на український рух у Галичині, се видно зовсім ясно із його поезії „Сон внучки“, написаної того самого року, що й „Вспомини“¹⁾. Ту оповідає внучка, що крилатий коник заніс її під боже віконце і вона молила там Бога, щоби він дав усього добра руській країні, котра зростає все в силу, бо рве з себе окови, ломить кайдани неволі та страє лахмітте мужицького горя. Та на се розгнівав ся Господь. Вона-ж повинна знати, що хоч вихри й бурі давлять до землі пшеницю й жито, то воно таки видасть колісь жнива. Так і Русь буде колісь щаслива. Отже кінчить Бог:

„Вертай же в долину,
Розкажуй повсюди,
Що Русь Украину
Небо не забуде,
Вчас ще Мессію пішле“.

А хоч дідусь відповідає їй: „мене лиш смерть жде“, все таки він прослезив ся.. Так і маємо вражіння, що поет вертає до забутих мрій, з якими одначе уже розпрощав ся.

III.

Самі „Вспомини“ розпадають ся на сім розділів: I. Сон під липою. Рідна хата й рідня. Школи у Львові. II. Умовий та ідейний розвій поета. Польські симпатії. Зворот до української народности. Вступлення до семинарії. III. Кружки між питомцями. Кружок вільнодумних. Маркіян і „Слеза“. Ревізія. Висвячення. Вовків. Славсько. IV. У Верховині. Словесні твори. V. Буря 1848 року. Знесення панщини й ліпші порядки в Галичині. Просвіта. „Народний Дім“. Часописи й література. Духове й економічне подвигнення. Участь автора в літературнім житю. Москва і Польща. VI. Богдан (Дідицький). Св. Юр. Події в соймі й український рух. Чотири стороництва. Незгода між Русинами а Поляками. Польське повстання — московське

¹⁾ З того самого року заховав ся і лист Мик. Устияновича до Анни Міцкевичевої, з якого видно, як щиро бажав поет побачити ще раз свої рідні сторони. Видно як раз 1884 р. линули його гадки у забуті часи молодости. Лист гл. у Мочульського, ор. cit., стор. 128—130.

правительство закликає в Росію Русинів. VII. Сучава. Остання заява автора. Незрозумінне її. Пробудження — гостина двох панів.

Поет розказує, що коли він раз сидів у тіни конаристої липи (значить, у літі, а се годило-б ся із порою, зазначеною у заголовку і було би доказом, що Микола јуп. дати оригіналу не зміняв), обняла його дрімота і він заснув. Тоді станула перед ним минушість — мов у калейдоскопі. І бачить він нараз хатину під стріхою, садок і обійсте, зване „На пісках“. Очевидно мова ту про батьківську хату в Николаєві, де Микола Устїянович побачив світ 1811 р. В сїм садку бачить він „мудрого діда“.

Полишаючи на боці обставини дома й першу науку, згадує автор тільки про се, як орел („старий коничейко“) заніс його до Львова, у латинські школи. В душі мрів малий Микола про світло, що розганяє птьму — значить, їхав радо до школи. Се й годило-б ся із біографічними вістками у Огоновського¹⁾.

Минали літа, хлопець ріс, його образование збільшало ся, а в молодому благородному серці зростало почуте братньої любови й охота положити жите за народню волю. Що вплинуло на таке уладженне думок Устїяновича, сього він не поясняє, але здасть ся, сї слова не були пустою фразою; в них змальовано справдішній настрій душі поета в сїм часі.

А була се пора польського повстання 1830/31 р., а після його упадку пора революційної польської пропаганди у тридцятих та сорокових роках минулого віку²⁾. Між прихильниками польського руху опинив ся й наш Устїянович, якого втягнуто у польські конспірації, як він сам признає се у „Вспоминах“. Устїянович носив тоді навіть польську одіж по свідоцтву Якова Головацького³⁾ й його самого⁴⁾.

¹⁾ Op. cit., стор. 394.

²⁾ Порівняй про сї часи: Матеріали й замітки до історії національного відродження Галицької Руси в 1830 та 1840 рр. Зібрав і пояснив Михайло Тершаковець. У Львові, 1907 (Укр.-рус. Архів т. II); його-ж: Гал.-рус. літ. відроджене. Львів, 1908; вступне слово проф. К. Студинського до „Кореспонденції Якова Головацького в літах 1835—49“. Львів, 1909 і його-ж: Польські конспірації серед руських питомців і т. д. (Зап. Наук. Тов. ім. Шевч. за рр. 1907 і 1908), де й вібрана відповідна література.

³⁾ Воспоминаніе о Маркіанѣ Шашкевичѣ. Литер. Сборн. Гал.-рус. Матицы. 1885, стор. 14.

⁴⁾ Изъ автобіографіи. Лит. Сборн. 1885, стор. 42.

Тут належить замітити, що пояснення прихильності до Польків в сім часі в друкованій автобіографії не покривають ся зовсім із „Вспоминами“. Бо коли в „Литературнім Сборнику“ стараєть ся Устиянович виправдати своє поступованне тільки зверхнім способом — польонізаційною системою, у своїй неофіційній сповіді надає він своїм тодішнім симпатіям більше ідейного підкладу і признає се зовсім явно. Се признанне знаменне, коли зважимо, що Устияновичеві було вже 73 літ: воно свідчить, як щирі сі спомини і як сильно відізнавали ся в ньому молодечі мрії.

Та не довго пробує він у польському таборі. Незабаром вступає він на властиву дорогу, звертаєть ся до свого народу. Сю перемену в своїй душі малює він сам у своїх друкованих споминах в „Литературнім Сборнику“ й подає ту такі причини свого звороту від польського до руського табору: 1) революція чи радше повстанне; 2) примір інших Славян; 3) тонкі почування, які викохала в його душі мати. У „Вспоминах“ знає він иншу причину сього. Він каже ту, що його розум пізнав ся гнет „на лисах барвлених“¹⁾. Він зрозумів, що тая воля, якої хотіли добивати ся панове для руського люду²⁾, се лиш „крайна недоля“. І тоді розвіяли ся памороки в його голові і стид окрив його. Отже причиною сього, що він покинув польський табір, мало би бути глибоке внутрішнє переконанне. Се не видаєть ся нам дуже імовірним і відай скорше належить таки приймати його поясненне у друкованій автобіографії.

І засоромлений станув він тоді перед престолом Всевишнього, склонив коліно „перед апостолом Єго, що на землі живої правди вчит“ і просив, щоби його приняв на службу Богови, бо туди кличе його любов, надія і віра. Сей апостол — се безперечно єпископ, а сі слова мають тільки значити, що Устиянович записав ся на богослова. Знаємо із його біографії, що опісля, коли він був на III році теології, прийнято його до семінарії 17 вересня 1835 р.³⁾

¹⁾ Сей висказ пригадує байку Ів. Гушалевича: „Вовк, баран і лис“, друковану свого часу як раз при кінці статі Устияновича.

²⁾ А революційні відозви з того часу до руського народу говорять багато про волю. Ось напр. печаток такої відозви з 1837 р.: „Wilniśmo tohdy, koły gobymto szczo chczym“ і т. д. (проф. Студинський, Польські конспірації, у „Записках“ т. LXXXII, ст. 129).

³⁾ Огоновській, ор. cit., стор. 395. Замітно, що в своїй автобіографії кладе сам Устиянович дату сього прийнята на 1836 р. (Лит. Сборн. 1885, стор. 43). Са дата відай певніша.

IV.

Про семинарське жите Миколи Устіяновича маємо досі тільки скупі вістки. У своїх обох друкованих автобіографіях говорить про се Устіянович дуже мало. Він згадує тут коротко про свою знаємість із Шашкевичем, Головацьким і Вагилевичем і звертає відразу на свій стишок „Слеза“ та на відомі неприємности, на які наразила його участь у літературних працях. Огоновський знає також не багато більше сказати про сей час у житю поета. Наші „Вспомини“ докидають до того кілька цікавих причинків.

Тут розказує Устіянович, що в семинарських мурах громада галицьких питомців ділила ся тоді на круги „все після напруму, що в крузі проводить“. І не згадуючи на жаль нічого ближше про сі кружки, оповідає він дальше, що він сам вступив у кружок „вільнодумних“. І сих „вільнодумних“ характеризує він як людей, що надіяли ся відродження Червоної Руси, йшли слідами „украинских мужів бистроумних“ та брали ся до роботи над народом чи то беручи участь у літературних занятях, чи то дбаючи про народню просвіту й про усунення народніх хиб. Одушевлений сею програмою — додає Устіянович цінне признание — почав він ступати слідом Маркіяна.

Сі слова показують, що між тодішньою богословською молодіжю запанував живійший рух, який довів до утворення кружків — так переслідуваних і видовлюваних у сею пору властями. Велику заслугу в розбудженню сього руху мав очевидно Маркіян Шашкевич, що стояв — як виходить із стилізації Устіяновичевих споминів — на чолі кружка „вільнодумних“. Коли-ж роботу Маркіяна признано вільнодумною, — сумнівне, чи він сам називав би так свій кружок — то для нас зовсім ясне, чому вона видала ся серед тодішніх поглядів декому такою небезпечною і чому Шашкевичеві довело ся переходити такі митарства. На дорозі Маркіяна „вороги, мов безроги рили“ — каже з очевидним негодованем Устіянович. І сі вороги, про яких поет не згадує нічого ближше, стягнули лихо і на Устіяновича. В 1836 р. видав Устіянович перший свій віршик, відому „Слезу“ з нагоди смерти Гарасевича.¹⁾ Він сам називає сей віршик нездарним твором²⁾, отже й не диво, що його ви-

¹⁾ Ближше про неї гл. у Огоновського, ор. сіт. ст. 396.

²⁾ „Ребяческая лепет реченного стишка не стоить воспоминанія“ — каже він у „Лит. Сборн.“ 1885, ст. 43.

смівали за нього, як признаєть ся він у „Вспоминах“. Певно жова тут про Осипа Левицького, що написав проти „Слези“ — „Слезу над слезою“, де (доволі недотепно) стараєть ся виказати неуцтво Устияновича й громади, до якої він належить.¹⁾

Та інтересне ту питанне про відносини Устияновича до Шашкевича. У „Литературнім Сборнику“ пише наш поет, що „Слеза“ зблизила його до Маркіяна й вони полюбились.²⁾ Виходило би отже, що „Слеза“ повстала без впливу Шашкевича і що Устиянович додумав ся самостійно до того, що належить писати народньою мовою. І відай під впливом сих слів писав Огоновський: „Будучи ще студентомъ філософіѣ стоявъ бнѣ (Устиянович) мабуть по-далеки бдѣ кружка Маркіянового“. ³⁾ Із наведеними словами Устияновича не годять його власні спомини у „Родимім Листку“, з яких виходить щось инше. З ними сходять ся і „Вспомини“. Устиянович признає в них виразно, що він, починаючи співати, ступав слідом Маркіяна. І розумієть ся, тільки ся вістка може бути правдива, а вістка в „Литературнім Сборнику“ якось баламутна.

Справа „Слези“ представляє ще одно неясне питанне, якого не розвязують зовсім ясно і „Вспомини“. Надрукованне сього стишка стягнуло на Устияновича — як він сам оповідає — велике лихо. Політичні власти звернули на нього пильнійшу увагу, у нього відбула ся ревізія, його нотовано на втрату *tituli mensae* і піддано під поліційний догляд, який знято що-йно 1848 р. Огоновський, подаючи отсі вістки з автобіографії в „Родимім Листку“, не може зрозуміти, чому так стало ся. Віршик не подавав до того найменшої причини. Сян поета Корнило розказував, що причини сих переслідувань належить шукати ще в подіях два роки тому назад, коли то Микола написав польський революційний віршик і мусів через се виступити з семінарії. Коли-ж він виступив із „Слезою“, названо його Москалем і знова з сеї причини мав він неприємности.⁴⁾

¹⁾ Огоновскій, *op. cit.*, ст. 396—398. Осип Левицький був спільним ворогом Шашкевича й Устияновича — він осудив остро взагалі „Русалку“ в брошурі „*Listy tyczące się pismienictwa ruskiego w Galicyi*“. Пор. проф. Студинський, Коресп. Я. Голов. 1835—49, ст. LXX і дал. — Тершаковець, Відроджене, ст. 79 і його „Матеріяли“ до історії національного відродження, ст. 229. Та се не перешкодило йому опісля (1848 р.) назвати Устияновича класиком під оглядом мови.

²⁾ Лит. Сборн. 1885, ст. 43. ³⁾ *op. cit.*, ст. 395.

⁴⁾ Огоновскій, *op. cit.*, ст. 399—400.

Як би воно там не було, із „Вспоминів“ та інших згадок Устیانовича виходить ясно, що причиною ревізії у нього була таки „Слеза“ — чому, про се вже можуть бути різні здогади: але мусіло ту заважити й се, що Гарасевич був не дуже милий митрополитови.¹⁾

Та додамо, що „Вспомини“ (о скільки можна вносити з неясної їх стилізації на сьому місці), кажуть також, що начальство „струсило“ тому, бо Устیانович ішов дорогою, витиченою Шашкевичем. При тім згадуєть ся про цитованих вище ворогів, що „мов безроги рили“ на неубитій ще дорозі Маркіяна. Тими ворогами були здаєть ся люди в роді Дмитра Мохнацького, що то зробив донос на Маркіянів кружок, представляючи його русофільським.²⁾ Тому то й мав рацію Корнило Устیانович, коли говорив про се, що його батька названо Мс-скалем. Що вороги, які спричинили ревізію, знаходили ся як раз між прихильниками Поляків, се посвідчають уже зовсім виразно „Вспомини“, коли кажуть, що над їх автором розтягнуто поліційний догляд тому, що він задумав „мабуць таму класти самовладству польской товариской мови“, а завести на її місце руську мову. Відомо, як Полякам було не на руку національне пробудженне Русинів, котрі від тепер місто будувати Польщу, ставили ся навіть ворожо до неї.

Та часи вже змінили ся, у „Юра“ почало свитати і скінчило ся тільки тим, що полишено поліційний довір над Устیانовичем і не карано його нічим тяжшим. Стало ся се певне тому, що підчас ревізії не найдено таки нічого підозрілого — навіть „Читанки“, за котрою побивали ся власти, не мав Устیانович у себе — а до того наш поет знайшов собі якогось протектора у консисторії — про се свідчать недвозначно слова про свитання у Юра. Сим протектором був безперечно Григорій Яхимович, з яким лучили Устیانовича в семінарії тіс-

¹⁾ Ревізія представлена докладнійше в „Укр. рус. Архіві“ т. III і у Тершаківця Гал. рус. вір., ст. 43. Про Гарасевича *ibid.*, ст. 122—123.

²⁾ Взагалі, хто належав до Маркіянового кружка, міг тоді підвасти підозрінню в симпатіях до Росії — передовсім з того часу, як митрополит Левицький, ідучи за Венедиктом Левицьким, перекутив в урядовій реляції про Шашкевичеву „Зорю“ його приbrane імя Руслан на Russland. Сей куріозний у своїм роді акт, надрукований у проф. Студинського, Коресп. Голов. 1835—49, ст. CXXV—VII.

нійші звязи.¹⁾ І тому його висвячено в день св. Івана (відає 1838 р.), а разом із ним двох щирих друзів Маркіяна (один із них — се може Семен Плешкевич, а другий чи не Бульвінський або Ловицький). Працюючи ся з собою, зложили вони знаменну присягу, що будуть жити все прикладно, учити молодшу братію, плекати рідню мову й любити щиро Русь.

V.

Опісля згадує Устиянович коротко, що його післали у Вовків коло Львова, а після трох літ у Славсько в Скільщині. Було се 8 мая 1841 р.²⁾ Тут пробує він свій мужеський вік — 28 літ із невеликою перервою, коли то його покликано до Львова на редактора. Не диво отже, що сей час згадує він ревними словами. Супроти короткої вістки у Огоновського, що „будучи парохомъ въ Славску ставъ Устияновичъ проявляти вельми хо-сенну діяльність въ напрямѣ просвѣтнѣмъ и національнѣмъ“, характеризують „Вспомини“ дуже докладно тамошні відносини. Пильно він тут працював, хоч робота була трудна і здавало ся, безнадійна. Та несподівано видала вона плоди, бо верховинський люд ще незіпсований. З якоюсь особливою сердечністю згадує Устиянович верховинські народні пісні — вони мали на нього могутній вплив, як се й видно з його творів. І він полюбив щиро сї пісні, коли ще 1884 р. присвячує їм повних 8 строф автобіографії. Від них учив ся він багато. Отже з найліпшого жерела, від народу вчив ся Устиянович мови. А як знаємо, вчив ся її не від тепер, бо вже у семінарії працював пильно над словарем.

Та хоч як пильно черпав Устиянович із сеї криниці, все таки плоди його літературної діяльності були невеличкі, бо топили ся все „в філях Дністрових“. Здасть ся, має се значити, що його літературні проби з того часу (до 1848 р.) були невдатні. Тільки раз „достигла живої капля мови“, коли складала незабудьку на могилі Маркіяна. Се йде мова про елегію: „Згадка за Маркіяна Пашкевича“, видану 1848 р. Ще давнійше (1846 р., як догадуєть ся Огоновський) написав Устиянович сей стих польською мовою, та його годі було тоді напечатати — певно бистре око митрополита й цензора доглянуло її завчасу.

¹⁾ За почином Григорія Яхмовича працює Устиянович разом з иншими питомцями над руським словарем. (Гершаковець, Відродженє, ст. 43.) ²⁾ Огоновський, ор. cit., ст. 400.

VI.

Настали бурливі часи 1848 р. З певним теплом згадує їх Устіянович, а навіть очевидно симпатизує із тодішніми заворушеннями, бо вони принесли народам волю. І для Галича засіяла свобода, внесено панщину, а мужика зрівняно із усіми — самотою мандаторів упала. „Під властей державних жичливим надзором“ (з огляду на Русинів се зовсім вірно!) заводять ся нові порядки, самоуправа.

Наслідки таких основних змін проявляють ся на Галицькій Україні зараз так, що всякому впадають в око. Щезають старі деревляні церкви, а на їх місці виростають величаві храми і школи сотками — автор попадає вже в гіперболю! Русь просвічуєт ся „під впливом додатним свєих панотців“ і повидає „чужих богів“. Як видимий знак пробудження Руси здвигаєт ся „Народний Дїм“, посвячений „штуці и науці, словесному труду, торговлі и промислу“. Основуєт ся музей для цїнних книжок, відкриваєт ся бурса для бідних школярів, повстає кружок „Бесїди“. Знайшло ся місце і для руських старинностей і для руської сцени і для живописи і для хору і для музики і для живого слова. Пішли віча, вечерки, забави, научні виклади. Заложено низшу й середню школу, поставлено величаву церкву, заведено друкарню. Все тєє містить ся при „Народнім Домі“ — тільки шкода, що перебігаючи такі великі простори часу, не бачив автор, як і хто робив сю роботу.

Так само баламутно, бо в суміш без розбору, говорять він і про часописи: „Галицька Зоря, и Вістник, Недїля, Мета, Вечерниці и Галичанин, Батьківщина, Слово и Листок з Поділя, Наука и Дїло¹⁾, Письмо з Буковин“ — всьо тєє розходить ся і між нашою інтелігенцією і між простим народом та скріплює — по думці Устіяновича — національну свідомість. Се, як бачимо, простір часу від 1848 до 80-тих років XIX в. До того ж годі всі ті часописи поставити в оден ряд, бо їх цїли часами просто противні. Та Устіянович мішає усьо разом — на лад тих старої дати патріотів, що то тішать ся кожним руським друкованим словом, не розбираючи навіть, яке воно. І стала Русь розвивати ся — оповідає дальше Устіянович — у всіх напрямх, тільки в двох не могла двигнути ся: в штуці й грошевих справах. Що до першого, то вину сього добачує автор

¹⁾ Згадка про „Дїло“ служить найліпшим доказом на се, що „Вспомини“ повстали після 1880-го року, а не в 70-тих роках.

дотепно у браку „покрову“, а що до другого, то винен тому занепад торгівлі й промислу, яким стає на заваді — Жид! І кінчить ся сей огляд якимось неясним висказом, що тії „запори“ спиняли культуру й поступ і здержували „загальний просвітний нахлін“ „соромними штучки“ ледви з десять літ. Що се значить, не вміємо сказати. Хиба ту мова про долю Маркіянового кружка до 1848 р.

Сей рух захопив і нашого поета. І він кинув ся на літературне поле. Почав редагувати „Вістникъ“ (себто „Галичорускій Вістникъ 1849—1850 р.), складати вірші й писати повісти з життя Верховинців.¹⁾ А щоби закріпити других до літературних праць, клав він різні підписи під своїми творами. Він іменно думав, що йому вдасть ся скритись під псевдонімами „Дротаря“ і „Йора“, а світ возьме сі писання за твори нових, молодих поетів, які можуть легко піти в забуте, коли не подобають ся. До того робив він так „з уваги на письма о знайомих моих и имени власним“ — значить, сі писання оперті на подіях з життя самого поета та його близьких; хоч з другої сторони у „Литературнім Сборнику“ поясняє Устиянович сі псевдоніми не так ідеально: вони походили з недовіря у власні сили й страху перед самохвальбою.²⁾ Воно й так могло бути, що всі вичислені причини вплинули на уживання псевдонімів, тим більше, що як побачимо низше, Устиянович мав і поважніші причини до того. Та вони йому не помогли багато — його „хитрість“ зараз відкрило.

VII.

Далі перескакує Устиянович на шістьдесяті роки й стараєть ся схарактеризувати їх. При сім висказує він такі погляди, яких по всій його діяльності того й пізнійшого часу ніхто не надіав би ся. Тому ся частина не тільки поясняє деякі прояви серед тодішньої нашої суспільности, але вона служить разом цінним документом для пізнання душі й характеру Устияновича.

З дивом читаємо зараз слова, що коли молодіж рвала ся до діла відродження галицької Руси, „Москва лишь и Польша дивились маркотно, шукаючи способу взріст сей убить“.

І трудно нам повірити, що се слова того самого чоловіка, який ще так недавно заявляв у своїх автобіографіях,

¹⁾ Крім відомих має бути ще одна така повість у рукописі. Устиянович мав її написати ще у Славську і дав їй заголовок: „Мирові лани“. (З листу п. Бобикевичевої).

²⁾ Литер. Сборн., ст. 45.

що він від перших починів своєї літературної діяльності склонувався до об'єднання, а писав „галицьким нарічем“ тільки з konieczности.

Тепер бачимо очевидну зміну в поглядах Устияновича, яку ми й старалися вище пояснити святкуванням ювілею й подіями після нього. Може ще належить додати до того вплив синів Устияновича таких, як: Корнило або Микола. В кождім разі осудження москвофільства очевидне — свідчить про це ціла VI глава „Вспомин“. Починається вона знаменною апрофорою до Богдана Дідицького, де натякається, на 1866-тий рік і відому статтю: „Поглядь на-будучность“. Так віддай належить розуміти висказ Устияновича про те, що галицькі Русини надіялися по Дідицьким нового віку, а тим часом він заніс їх своїм „Словом“ (відома часопись) у Москву.

Роля Дідицького в життю Устияновича загадкова — як взагалі невияснені тай загадкові характер і діяльність цього чоловіка. Їх тісніша приязнь датується ще з часів редагування „Галичо-русского Вѣстника“ Устияновичем, коли то між іншими й Дідицький був його помічником, хоч їх знаємість сягає далеко поза 1849 р.¹⁾

Які були в сїм часі погляди Дідицького, не знати певно: досить, що він думав тоді ще про „українсько-хлопоманську“ літературу. Та той 1849-тий рік, що приніс такий зворот у мажоритичних ще й коротковорих умах частини галицької України, спричинив також зміну і в поглядах Дідицького — як вірити йому самому. З прихильника програми Галичан 1848 р. стає він москвофілом.²⁾ Сам Устиянович москвофілом у сїм часі ще не був, противно він із питомим собі патосом обстоював горячо народню мову. Чи знав він про перелім у поглядах Дідицького? Можна сказати з усякою певністю, що ні. Дідицький, зручна звичайно людина, певно не зраджував ся перед шефом із своїми гадками, хочби тільки тому, що міг би втратити місце. А до того він аж до половини 60-тих років був звичайно при-

¹⁾ Сам Дідицький оповідає про себе в своїх споминах: Где-що до исторіи азбуки и языка Галицкой Руси. Изъ свое-житъевыхъ записокъ Богдана А. Дѣдицкаго. Вѣстникъ „Народнаго Дома“. Львовъ, мартъ 1906, ч. 3, ст. 42.

²⁾ Про сю переміну в своїх поглядах говорить Дідицький шпироко у що йно згаданих своїх споминах і приписує її безпосередному впливови Москалів, що як раз 1849 р. переходили Галичину в дорозі до Угорщини. (Вѣстн. „Нар. Дом.“, февраль 1906, ч. 2, ст. 31—33).

хильником повільної роботи в об'єднательнім напрямі, веденої хитро підпольними шляхами. Тому на тепер обмежив ся він, здасть ся, тільки на здержуванню протимосковських статей у „Вѣстнику“.

Сам Дідицький натякає на се, хоч із иншого боку, у своїх споминах, коли каже, що ір. А. Голуховський, який знав великоруську мову, часто робив Устияновичеві острі докори за се, що мова „Вѣстника“ так само як і „Зорі“ москалізуєть ся.¹⁾ Помагав Дідицькому щиро у московщентю „Вѣстника“, а навіть ішов ще дальше від нього, Іван Головацький; а противив ся сьому—всею силою Михайло Коссаєк, який одначе не міг зробити багато, бо хиткий Устиянович — у котрого очевидно погляди на мову не були зовсім ясні — перехилив ся звичайно на сторону Головацького й Дідицького²⁾, хоч сам відай не відчував того. Та як би воно там не було, „Вѣстник“ за редакції Устияновича стояв отверто по стороні прихильників народньої мови. Тоді мусів Дідицький пізнати ближше Устияновича та його погляди. Він зрозумів, що Устиянович се дуже гарна сила в народовецькому таборі, яка своїм таланом та патетичним одушевленнем для України-Руси може наробити багато лиха об'єднителям. І може вже тоді зродила ся в голові Дідицького гадка, щоби зробити такого чоловіка нешкідливим: або приєднати його для своїх змагань або змусити покорити ся їм. Мягкий характер поета як раз помагав усьому. Та все таки діло було не легке і не скоро вдало ся. На се треба було вжити, а як раз у такій повільній роботі умів бути Дідицький: сні generis майстром, як про се свідчить наглядно його редакторська діяльність.

У 50-тих роках виступав Устиянович остро проти Дідицького і оба вони — як представителі ворожих таборів — вели між собою тиху, завзяту боротьбу³⁾, а вже 1861 р. стояв наш поет очевидно під подавляючим впливом сього чоловіка, коли оголошує оборону Дідицького, якому Плятон Костецький закинув московщенте галицької Русі.⁴⁾

Із наведеної апострофи „Вспоминів“ бачимо, що Устиянович вірно уважає Дідицького головним мотором москвофільського

1) Где-шо до исторіи азбуки, ст. 47.

2) Ibid., В. Н. Д. ч. 4, апрѣль, ст. 57—8.

3) Проф. Студинський, Коресп. Голов. 1850—62, стор. ХСVII і сл.

4) Огоновскій, л. с.

руху¹⁾, якого орґаном була часопись „Слово“. І виходило би з тих слів, що як раз Дідицький повів Устіяновича в москвофільські нетрі, дарма, що Устіянович голосив колись, що він став москвофілом ще 1849 р., коли то Антін Петрушевич виступив на зборах „Матиці“ із звісним твердженням, що мова Москви є чистою руською мовою, основаною на полуднево-руських елементах. Ту можливий і такий здогад, — що Дідицький, який довго не любив маніфестувати ся надто з своїми правдивими переконаннями, спонукав Устіяновича написати таке, щоб сим способом крити ся за плечі Петрушевича і тим успішніше вести москвофільську агітацію або — зломаний Устіянович взяв з власної волі в оборону свого ворога. Чому так могло стати ся — се легко виміркувати з тодішніх відносин. Устіянович був дуже бідний (видно се хочби й з наведеного низше листу із 1869 р., який доказує, що чужі люди — петербурське „Общество для пособия нуждающимся литераторамъ и ученымъ“ — уважали потрібним запомагати його таким невеличким датком, як сума 75 рублів)²⁾. Москвофільство ж було тоді сильне, отже Устіянович, не хочучи наразувати собі ще більше уже й так неприхильну йому консисторію — пішов, куди вітер віяв. Тим більше так могло бути, що Плятон Костецький, котрого різка стаття в „Przeглядzie powszechnym“ викликала отсю відповідь Устіяновича, порушив уже надто страшні факти москвофільських репресій як раз супроти нашого поета. І від сеї хвилі датуєть ся його зворот до москвофільства. Що сі здогади мають якусь реальну основу, се буде ясно кождому, хто знає сі часи. Ми не будемо розводити ся ту ширше над сим, бо се всьо обговорене докладно у відомій книзі проф. Студинського, який і займаєть ся там ширше особою Устіяновича та його переслідуваннями.³⁾

А сі переслідування були справді такі, що вони загнали

¹⁾ До многих відомих уже в сеї області фактів додаю при кінці ще два прецікаві листи з Росії, писані 1868 р., які доказують, що Дідицький був посередником у побиранню славних „пособій“. Вже се одно свідчить, чим був Дідицький у москвофільському таборі 60-тих років, коли удостоїв ся такого довіря. Інтересно, що сі листи знайшли ся між паперами Івана Гушалевича.

²⁾ Тільки не можемо вийти з диву, чому се письмо, хоч адресоване до Устіяновича, знайшло ся між паперами Івана Гушалевича.

³⁾ Гл. проф. Студинський й, Коресп. Голов. 1850—62, ст. CXLVI і сл.

Устияновича з кінцем 50-тих років у дуже прикре положення. І треба було дуже сильної волі, щоби не впасти. У нашого бідолахи її не було і його зломано зараз. Він хотів конче видобути ся з гір, а коли засвітала йому надія на красну парохію, Розділ — він стратив голову: перекинув ся у польський табор, став побивати ся за латинською азбукою (були се часи славної азбучної війни 1859 р.), а коли Роздолу все таки не дістав, покоровив ся московфільській компанії. Тоді то (1861 р.) напечатав він у „Слові“ статю, в якій сказав, що він уже від давна, хоч несвідомо, був обединителем.¹⁾ Така була генеза Устияновичевого московфільства. Яку ролю відіграв при сїм Дідицький — годі певно сказати ізза браку документів. Натяки Костецького і анострофа „Вспоминів“ кажуть догадувати ся, що Дідицький був вмішаний у сю справу, тим більше, що статя Устияновича появила ся в його таки „Слові“.

З початком 60-тих років станув Дідицький справді високо. Вже протягом 50-тих років став ся він конче потрібний для „Погодинской колоніи“. Як журналіст з уподобання вів він редакції різних часописий і прислугував ся московфілам своїм умілим та хитрим поведенням. Він і похвалив Україну і виступив в обороні народньої мови — заводячи тим часом за кулісами поволи великорущину й обединительного духа в наше письменство й нашу суспільність. Так думав він злагодити неоден важкий спір і поставити діло обединення на кріпких основах. Тому поклоняли ся його талановиті московфільські діячі, а з ними і вся майже галицька Україна. Передовсім ясно заблисла його зоря 1860 р., коли він повернув з Відня і взяв ся до видавання „Зорі галицької яко альбумъ на годъ 1860“.²⁾ Користуючи ся тим положенням, став Дідицький видавати з підмогою М. Качковського 1861 р. часопись „Слово“, яке одначе стояло зразу на ніби то народнім ґрунті (чи радше сказати було ведене в умірковано-московфільським дусі), а донерва після 1866 р. навернуло зовсім отверто до обединення.

¹⁾ Ibid., стор. CXLIX. Замітимо, що у Скільщині було в сїм часі, здасть ся, більше священників, прихильних польській справі, як се виходить із листу М. Качковського до С. Литвиновича (з 1859 р.), який жалуеть ся, що деякі тамошні священники говорять публично по польськи. (Матеріали по истор. возрожд. Карп. Руск. собр. И. С. Свѣнцицкій, Львовъ 1909, ст. 119).

²⁾ Гл. проф. Огоновскій, Исторія литературы русков. Часть II. 1. вѣддѣль. Львовъ 1889, ст. 304—305.

VIII.

Та поки що гадка Устіяновича вертаєть ся ще в давнійші часи, коли то Галицька Україна стояла під проводом св. Юра. Се безперечно 1848 р. — а може ще й час перед тим. Тоді стояли галицькі Українці в ласках держави, бо не шукали за границями краю „лакошей нестраних“ — себ то були льояльними австрійськими патріотами і не оглядали ся на Росію. Се й зовсім відповідає обставинам 1848 р., коли то Русини стали державною партією, яка мала спасти державу від революції.

Та гадка поета перелітає знова нараз значний простір часу і опинюєть ся перед звісним окликом у соймі, що Руси нема (слова графа Борковського). Сьому окликови надає Устіянович велике значінне — як і колись він заявляв у своїй автобіографії, що сі слова отворили йому очі й спонукали звернути ся в москвофільський табор (очевидно се останне неправдиве, бо москвофілом був Устіянович уже 1861 р.). Певна річ, що сі слова скріпили становище москвофілів, бо безперечно висказ Борковського був вислідом якоїсь може обдуманой політики та полученой з сим відповідной агітації — москвофіли знайшли союзників між польською шляхтою.

Та все таки неясне, чому сі слова мали таку велику силу, що зворушили Галичан. Частину відповідь на се дають „Вспомини“. Ото Устіянович оповідає, що сей оклик, проголошений публично на соймі у Львові, обидив весь край. Між нашою суспільністю повстало велике заворушення, змальоване безперечно незвичайно вірно нашим поетом. Передовсім рушила до бою за нашу національність молодіж, піднявши — як виражаєть ся Устіянович, „козацький прапор“. Знова віджив дух України і станув до боротьби із польськими загорільцями.

І подібно, як колись (у „Галичо-рускім Вѣстнику“) ділив Устіянович наших письменників на чотири лави під оглядом мови (на прихильників староруської, церковнославянської, великоруської й простонародной мови)¹⁾, так тепер ділить він галицьку суспільність на чотири стороництва, які повстали відразу після промови гр. Борковського. Перше стороництво — се старі Святоюрці. Три прикмети характеризують їх: вони привикли до поклонів, перед старостою згинають ся в зеро і йдуть сліпо за святоюрським дзвоном. Іншими словами — вони традиційно горді, незвичайно льояльні й інертно послужні. Вони й досі

¹⁾ Пор. проф. Студинський. Коресп. Голов., 1850—62, ст. XII.

кермували нашим рухом — себ то певно від 1848 р., чи від часів митрополита Михайла Левицького. На чолі Святоюрців стояв тоді Кир Спиридон — себ то Спиридон Литвинович (який засідав на митрополичому престолі після Григорія Яхимовича від 1864 до 1869 р., але вів адміністрацію львівської архієпархії ще після смерти Мих. Левицького 1858 р.)¹⁾. Вже Пелеш зазначає, що він тішив ся „einer grossen Achtung in den Regierungskreisen“²⁾, а Устиянович дає до того інтересне пояснення: „Єму директиву впрост з Відня давали, а дальше укази до клиру він слав“.

Не тільки без тіни всякої іронії, а противно із щиро прихильним теплом згадує Устиянович друге стороництво — Українців. Вони бачать спасенне народу в ідеях Шевченка, в них віджив дух Маркіяна. Цілюю їх: „Ділать, як любов лишь до люду вєдит“. Се стороництво знайшло передовсім багато прихильників між молодіжю, а називають їх народолюбцями, бо хоч вони убогі й голодні, то все таки працюють щиро для просвіти люду.

Третя частина суспільности — Богданова, себ то Богдана Дідицького, котрого Устиянович ставить зовсім справедливо на чоло тойішнього москвофільства. І програму сеї партії розуміє наш поет ясно і хоч був сам її прихильником, говорить про неї не тільки без найменшої симпатії, але противно відкриває із дивним спокоем погані сторони сього руху.

Повстало воно у Відні — під впливом Раєвского. Сї слова вказують, що Устиянович хоче говорити про се москвофільство, яке обхопило галицьку суспільність у 50-тих та 60-тих роках і видало такі сумні результати. Вєй його кінці губили ся справді у Відні, у гостинних сальонах звісного „батюшки“ Раєвского і відти спливало воно на Галичину, а навіть на Угорщину. Воно надто звісне і представлене докладно у відомій праці проф. Студинського — і ту не будемо розводити ся над ним ширше.

Тут скажемо тільки, що Устиянович має по части рацію, коли говорить, що Богданова партія повстала під впливом Раєвского — передовсім з огляду на Дідицького сї слова вповні правдиві. Соймовий оклик Борковського скріпив її, бо тепер, коли малодушні й слабші характери почали тратити віру у свої сили, наставив на них сіти зручний часами політик Б. Дідиць-

¹⁾ Geschichte der Union der ruthenischen Kirche mit Rom. Von Dr. Julian Pelesz. Zweiter Band 1880, ст. 931. ²⁾ Ibidem, ст. 940.

кий. І багато дало ся тут зловити, може й тільки тому, що стратило віру у справдішній народній ідеал, а догляділо одинокую опору у безмежному всеславянстві під егідою могутньої Росії. І почало рости москвофільство, подавляючи своїми сильними впливами всяке протиділанне. А могло воно показати неодному свою силу, коли мало у своїх руках таку важну інституцію, як консисторія. І москвофіли показували свою силу. Ярким доказом сього не тільки справа із Устїяновичем та А. Могильницьким, а й отверті признання самих москвофільських діячів. Аж надто примірів сього подає кореспонденція Якова Гловацького з тих часів.

Способів, якими вела ся москвофільська пропаганда, бачить Устїянович два: „Слово“ і рубель. Сі два чинники мали приготувати відірванне Галичини від Австрії — певно в 1866 р. Часопись „Слово“ — Дідицький редагував її 1861—71 р., відіграє важну ролю у тєневї москвофільського руху. Була се свого часу одинока більша часопись для політики галицької України і вже через се мусїла вона мати великий вплив на неї. А що до „рубля“ — себто грошевих підмог із сторони Росії галицьким москвофілам, то звісно кождому безсторонному чоловікови, що „рубель“ був і є одною з головних причин, чому обєдинительний рух, помимо того, що він такий неприродний, держав ся й держить ся взагалї ¹⁾).

Дальше звертають ся „Вспомини“ до характеристики четвертого табору. Се — „Русїни“, а належать до них: Євсебій з Черкасїв, Тома з Полян і краківський Зиблик. Всї вони добре звісні люди, а передовсїм др. Євсебій Черкавський, що був гімназіальним інспектором, стягнув на себе ненависть вже від давна доносами на українських учителїв та катехитїв²⁾ і горячим обстоюваннем латинської азбуки у галицьких виданнях по мысли звісного пляну правительства 1859 р. У політичній діяльності держав ся він тих самих поглядїв, що й у своїй урядничій карїєрі.

І згадавши знова про московських „отверженців“, що беруть рублї, прирівнює до них Устїянович сих польонофілів, забуваючи може, що й він сам знайшов ся 1859 р. в одному таборі із Черкавським.

¹⁾ Спеціально що до Дідицького пригадую више згадане письмо із Росії в справі підмог. Гл. при кінці сеї праці.

²⁾ Die ruthenische Sprach- und Schriftfrage in Galizien. Lemberg 1861., ст. IV.

Цікаве ту ще одно: по думці Устияновича і москвофіли і польонофіли живуть з ласки Поляків — значить, одних і других попирали Поляки в роді гр. Борковеского на знищення народовців.

Так отже ту зовсім недвозначно відпекуеть ся Устиянович москвофільства й уважає його просто зрадою супроти евойого народу. Чому так стало ся і то як раз на рік перед смертю поета — се годі вяснити. „Вспомини“ дають на се, як згадано, одну тільки відповідь: святкованне ювілею поета народовцями. Поза сям ся справа неясна.

IX.

Та поки що тут не кінець „Вспоминам“. Вони характеризують дальше тодішню суспільність.

Наслідок такого розділу суспільности на ворожі табори був сей, що між Галичанами повстали завзяті боротьби, яких остаточним вислідом була загальна деморалізація. На втіху Ляхам, що тішать ся з кожного роздору на Русі, переліцтовують себе Русини у доносах до Відня. А австрійське правительство, збаламучене сею ворожнечою, звернуло ся навіть проти широ відданих йому Святоюрців. І посипали ся на них громи. Знайдено у них провини проти „святої віри, латинських ксьондзів“, закинено їм, що вони пруть до царя й православя, а вірність престолови й Римови, якою вони чваняють ся — се тільки облуда.

Оттак малює наслідки сих доносів Устиянович. Се, що він задержуеть ся довше на Святоюрцях і очевидно не може зрозуміти, чому правительство відвернуло ся від них, показує тільки, що він не конче орієнтуеть ся у відносинах другої половини 60-тих років. Сеж був час, коли почали ся „вандрівки галицької інтелігенції у Росію. Хто не міг знайти у Галичині доброї посади, а міг знайти якого москвофільського протектора, той тільки потребував зголосити ся до „батюшки“ Раєвского у Відні, а зараз діставав місце у Росії. Найрадше поселявандо Галичан по західних губерніях: у Вільні і т. д. І йшли вони туди громадами і незабаром бачимо там: Якова Головацького, Лисикевича, Ливчака, Попеля і многих інших.

Багато між ними було священиків, які опісля перейшли на православє, а се кидало понуре світло на святоюрські відносини¹⁾. У Відні були здавна люди, що вказували правительству

¹⁾ Багато интересного матеріалу в справі сих поселенців подає кореспонденція повк. Амвросія Шанковського, професора коломиїської, а опісля директора черновецької гімназії. Приготовляю як раз її виданне.

на небезпеку москвофільської пропаганди¹⁾. Досить буде згадати цензурні остороги „Зорі Галицькій“ підчас редакторства Гушалеви́ча²⁾ і т. д. Моторами цього ворожого москвофільству на-строю правительства були між іншими: Василь Ковальський, Григорій Шашкевич, Іван Вислобоцький і ин.

І коли св. Юр не міг здержати свого власного священства від московщення та надати вандрівкам у Росію не так ярке політичне значіння, то очевидно, що його кредит у правительства мусів упасти.

Про сі переселення у Росію знає й Устїянович. Він думає (у великій часті вірно), що їх причиною було польське повстання 1863 р. Воно отворило очі російському правительству і Росія почала шукати між Галичанами людей, які помогли би завести нові порядки у зревольтованих провінціях. Та як звісно, вандрували туди люди без сталого характеру, що вели себе в Росії скандально й дали ся легко ужити як орудіє проти свого власного народу.

Такі порядки вразили серце поета. Він не міг дивити ся на се спокійно й корити ся сліпо обставинам. Ще якийсь час здержував його огляд на діти. Та вкінці він подав ся у Сучаву, де українське слово заживає більшої свободи. І відси з огляду на заходи Поляків післав він заяву „що Галичъ всеї Руси лишъ часть и отлам конечно требує єдинства и згоди“. Сею заявою було очевидно: „Моимъ друзьямъ“.

Та, жалуеть ся поет, даремна була його праця. Його не зрозуміли „ні братя, ні други“. І він свідомий того, чому його не зрозуміли: сей зазив до згоди списаний твердою „панрусською“ мовою й не міг тому збудити „пориву до єдности внїшної“. Ба, що більше, сей зазив став „лишь блудним, хоть злудним свїдоцтвом відступства від всього напряму и змагань сорокосьмих літ“. А тимчасом се неправда, бо він не змінив своїх ідеалів!

Зовсім ясне признание — та знова питання: відки воно взяло ся? Може Устїянович пішов у добрій вірі за москвофільським рухом? Ні, він знав дуже добре його цїли й провідників і — погорджував ними з душі. Так чомуж він ішов за ними

¹⁾ І правительство само старало ся в сім напрямі вплинути на галицьку суспільність. Так пр. маємо вістки, що з початком 50-их років ректорат віденської семинарії (безперечно на приказ з гори) вів слідство поміж питомцями в справі їх зносин із пропагаторами російського напряму.

²⁾ Проф. Студинський. Коресп. Голов. 1850—62, ст. LVI і далі.

і боронив їх? Прикрі житеві обставини... Се не відповідь! Ні! Устиянович таки змінив свої переконня при кінці життя. Чому — не беремо ся рішати сього. І справді Устиянович вернув до Маркіянових ідеалів, до симпатій до народовців. А що він не згадує нічого про те, яку роль прийшло ся йому відіграти в москвофільському руху — так не дивувати ся сьому: може бути він хотів перевести на собі експеримент, покришкою щирого бажання згоди на Руси прикрити своє дотеперішнє жите і погодити його з ідеалами Маркіяна. Експеримент не конче удав ся — й зовсім природно. Прихильність до народовецького табору, до українського руху, до ідей Пашкевича й Шевченка повела його до того, що він сам (може й зовсім свідомо) кинув каменем на свою дотеперішню роботу — не пріамо, а осуджуючи гурток, якого був досі членом. Бо годі подумати, щоби Устиянович так несвідомо тільки кинув такі острі слова на адресу Дідицького. І з жалем кінчить Устиянович спомини із свого життя: він мусів замовкнути — його роль скінчена. Але будучність покаже, що він правий — побачимо, куди доведуть роздори. Та поетови не діждати сього — він уже над гробом. Се й властиво кінець споминів.

Як закінченне додано оповіданне про відвідини двох молодих людей, що збудили його із задуми. Був се Пан і Господин, а оба дерли собі з рук Устияновичів листок „Друзьям моимъ“. На питанне, чога вони собі бажать, просив Пан люшні до воза, бо хоче поїхати на Україну відвідати гріб Шевченка, Господин знова просив колеса, бо хоче поїхати в Москву і Київ зложити поклін усім тим, що брали нас в оборону та познакомити ся при сій нагоді близше і з українськими людьми. Та місто того дає їм поет раду спрячи разом коні і так поїхати на Україну і в Москву. Оба подорожні послухали його і жили від тепер у щирій приязни.

Се закінченне значить просто, що мимо того, що Устиянович почув симпатії до українського руху, він зовсім до нього таки не пристав. Давня привычка взяла таки гору і він витворив собі зовсім баламутний ідеал згоди між москвофілами й народовцями. Тільки його москвофіли — се не москвофіли покрою Дідицького. Вони прихильні і українському народови. Та все таки самого поета мав блеск Москви золотерхої, матушки Слави.

От такі тіі „Вспомини“. Житєписних даних подають вони небогато, бо взагаді поет ховаєть ся поза малюнок подій, та за те для характеристики Миколи Устияновича мають вони першорядне значінне.

МАТЕРІЯЛИ.

1.

Сучава.

СОН В НУЧКИ.

(1884).

- Під місяць рогатий,
 Під ясне сонце,
 1 Ввіс коник крилатий,
 Під Боже віконце
 Саме, сей ночі мене.
     Я з коника всівши
     Коліна склонила,
 2 И руки зложивши
     Так Богом просила
     О все, що в небі цвите.
 Дай, Отче наш, волі
 Всей руской країнні,
 3 Даруй ліпшой долі
 Всей руской родині
 Що рве, окови з себе.
 Що ломит кайдани
 Рабства и неволі,
 4 Зтрясає лахмани
 Мужицкой недолі,
 3 себе, до волі ся ине.
     Що радаб прозріти
     В той тьмі, що морочит,
 5 И искров просвіти
 Черва, що Русь точит,
 Гриає, здуситись бере.
 Молилам, Всевишній,
 Не дай нам пропасти,
 6 Весь нарід не грішний,
 Між грішним по части
 Все є, и праве житє.
 13 Дідусеви мому, все я пробудившись,
     Сказалам потому, а дід прослезившись
     Рече, мене лишь смерть жде.
- Не дай, милостивий,
 Нам Боже упасти,
 7 И всяк блуд вредливий
 Поможи отрясти,
 Бо жре, давит и гнете.
     А Господь спогляне
     На мене сердито,
 8 И каже: „Не вяне
 Пшениця, ні жито,
 Лиш пне колосьє своє
 Горі, хоть вихрами
 Долі придавлене
 9 Показалось містцями
 В яри не спасене,
 И жде, аж жива дійде.
 И Русь колись буйну
 Сваволя убила
 10 И нинішну сумну
 Долю зготовила
 Проте в рабстві живе.
     Но скоро дозріє
     По Руси всей воля,
 11 Просвіта наспіє,
 Правда, згода, доля
 Ввійде, ей сонце світле.
 Вертай же в дольну,
 Розкажуї повекуди,
 12 Що Русь Украину
 Небо не забуде,
 В час ще Мессію пішло.

2.

Славско.

К і н ь и п е с.

(байка, 1869).

1. Біг раз пес через овес И подибава коня. „Що ту дієшь без колес Не вночи, лише за дня“. 2. „Бачу пастя заблаглось Мосці паничеви, Але діло не вдалось^a, — Каже пес коневн. 3. „Бо за мнов иде стрілец, Як побачит Тебе, Спитає мя на конец, Чий овес и чие	4. Поле се, що ти го спас?“ На то коник псовн. „Я лишь в краю и то раз, Дібрав ся к вісови“. 5. „Але ти псе и твій пан, Дик, медвідь, птах, коти, Кожде збіже, кождий лан Толочат день и в ночи“. 6. Відповівши псови кінь Хвіст в гору згинає,¹⁾ Искри бєе о тверду ринь, В село улїтає.

3.

Сучава в Литнью 1884.

В с п о м и н и.

- I. Сиджу раз в затїнью конаристої липи,
Столітної бабусї, що з часта бувало,
Татарви и Турків видала розспни
И пекло погане, що к ним приставало.
- За хвилию дрїмота мене старовнну
Обійме, в сон вложит прижмуривши очи,
И мов ту безсильну, малую дітнну
Уносит в Морфея предїли урочи.
- Як в калейдоскопі снуют ся, зміняют,
То краю обрави то прошлих лїт дії
Померши воколо до чьву ставают
За долю и волю, мечти и надїї
- На раз я там бачу під стрїхов хатину,
Садок и обійстьє, що звут на пісках,
И всю так молодшу, як старшу родину,
И мудрого діда в садку при пчолах.

---

¹⁾ Ту щось витерто.

Помню, як під осінь вірла випускаю,
 Орел піднімаєсь гень к небу поволи,
 А дідо мій кличе: „Держись Николаю
 Орел тя до Львова уносить до школи
 И бачь — везе орлик, старий коничейко,
 До шкіл до латинських пахоля цікаве,
 В души молоденької співа соловейко
 Що тьму ровганяє лиш світло яскраве.

- II. Минають доби, рік уходить по року,
 Що хвиля втискаєсь нове вражінє,
 И мов золотистий луч сонця в востоку
 В душу мою жлобит нове впечатліньє.
 И так розвивались понятій громади,
 Незнаного світа тайни, чуда, дива,
 Вселенной природа, естеств миріяди,
 Всего сотворіня безлични огнива.
 Крім того богацтва шкіл висших науки,
 Що мислить логчно и правильно вчили
 И змісли скріпляли, роздали ся звуки,
 Що в сердцью шляхотни чувства розбудили.
 Почутьє братерства, взаимной любови,
 Охота до жертви за братнюю долю,
 Готовість проляти за нью струю крови,
 Житьє положити за народа волю.
 Помню, як хвилево в подібним настрою,
 Завозваний мріями ошоломлених,
 Чувством я скланяв ся¹⁾ за Польшу до бою,
 Но розум спізнав ся на лисах барвлених.
 Бо скором побачив, що паньская воля,
 Якой добиватись панове хотіли,
 Для руского люду, лишь крайна недоля,
 Помрока опала, руки вдеревіли.
 И стидом окритий стаю пред престолом
 Того, що вселенной сам керму держит
 Скланяю коліно перед апостолом
 Єго, що на земли живой правди вчит.

¹⁾ При сих словах щось витерто.

И кажу: „Владико создателя міра
Прийми мене в службу, Адонай, Єгови,
Любов мене кличе, надія и віра,
Учить ся той правди, що гріха окуви
Науков лишь крушит євангелскої віри,
Що множит між людом чувства благородни,
Бо Господа Бога велит над всі міри
Любити, а ближних, як діти Господни.

III. В стінах семинарских алюмінів громада,
З Дністра, Сяну, Буга и Пруту допливів,
Ся буйна и плодом богата розсада
Людової-просвіти, шляхотних поривів
По меже собою на круги ся ділит,
Все ¹⁾ після напряду, що в крузі проводить.
Тожь скорше товариш молодшийся звїрит
Такому, що с ним ся свим поглядом годит.
Так одже вступив я в кружок волнодумних,
Що Руси червоної відродженя ждали
И в слід українских мужів бистроумних
Народ заумерлий збудити ся брали,
Подвигами будьто на полю словесним,
Будь заходом щирим около просвіти
И Руси пороки с дозволом небесним
Рабство, лїнь, невїжу старались лічити.
Тим пірваний прудом почав я співати,
Почав Маркіяна ступати я слідом,
Хоть першій нескладний яли ²⁾ висмівати
Стишок мій посмертний „Слезу“ то я свідом
И вчинку мого и Русальки ціли,
Не звернув з дороги, єще неубитої,
По нейже вороги, мов безроги рили,
Як звикло бувало в річипосполитої.
Начальство струсило, здало вижше справу,
До Юра самого, узнавши конечним,
Щоби загрожену спасати державу,
Довір полицейскій над так небезпечним

¹⁾ Щось вишкребтано.

²⁾ Сі три слова підшкребтано.

Пташком, що задумав мабуть таму класти
 Самовладству полської товарискої мови,
 И бесіди руской в Галицкой области
 Слаби осьмілив ся скріпляти основи.

Но вже и у Юра почало свитати,
 Бо, хоть полицейській дозір полишено,
 Узнано вигнаньом мене не карати
 И даже рукополагати рішено

В сам празник великій святого Івана
 Владика в презвитерській чин посвятив
 Мене и двох щирих другів Маркіана
 И нас на апостольску путь благословив.

Прийшов день розлуки, розпрачались други,
 Зложивши присягу прикладно все жить,
 Бить братям молодшим всегда на услуги,
 Язык рідний плекать, Русь щиро любить.

Мене зразу в Вовків під Львовом післали,
 Но ледво три літа я там перебив,
 В верховні Скільської мні Славско надали
 И там я мій мужескій вік пережив.

IV. Минали дні — Тяплю, як ліг то чи мало
 По верхах Бескида я скалу орав
 А зерно по зерні, що в землюсь поклало
 Все вихор, заледва взійшло обгортав

Безнадійна сїйба; — диво непонятне!
 По верхах Бескида, по стромих скалах,
 Помимо тих вихрів, колосье видатне,
 А живно богате, мов в буйних ланах.

Бо Німец и Лях ту косцьолів не клали,
 И церков лишали в спокою святин,
 Дітей чужих Богів еще не навчали,
 Тож люди ту ладом водились давним,

Стерегли своє, не баяя чужого,
 В Верховині прадідний бачили рай,
 В неї жили, мов люди віку золотого,
 В простоті так чистой, як гірський ручай.

Куда ту лиш глянешь, живи вчуєшь звуки,
 Ту шипіт, ту шум, там маржини відзвєв,

Ту повисти вихрив, там громів відгуки,
Ту пташій шебет там фуярку и спів
Сей спів безконечний, бо піснь то людова,
Що люд нев небесного пана славит,
Бо нев, чи весела, чи смутна основа,
Все чисти, як сонце чувства заявить.
Нев мати дігніи до сну приспівує
Краси ей у Бога и долечки просит,
Хлопчинї, що зручно в фуярочку дує
И дівці при марзі піснь весь день уносить.
Легінь про коханку пісоньки складає,
Пісоньков голубка за голубом тужит,
Гуде піснев¹⁾ хата, як скрипка в ней грає,
Пугар, як весело в товаристві кружит.
При кождей роботі, отвітна пісонька
Чи то в сінокоси, чи в час самих жнив,
Снує ся по черві, вперша лишь зтихонька
Потім голоснійше, як бись дух скрїпив.
Нікто там не знає тих то пісней творців;
Они пливут истно з души всего люду,
Живущих устами після древних взорців,
Мов струя безмежна, безмежного пруду.
В тим слів и зроротів, образів и цвїту,
Нїким не вичерпанім цюрку словесним,
Черпать мні лучилось. Чим черпав до сити,
В таким живой мови словари чудесним?
Дарма! Хоть я черпав, всегдам черпав в сита,
А сли коли в свті яка капля скрилась
Заледва сплинула з Верховин корита
В долину, все в філях Дністрових топилась.
Лише раз достигла живой капля мови
Слезами скрїплена сплинуть в Верховин
И на Маркіяна ложе погробове
Зложить незабудку на вічний вспомин.

V. Затьмилось, а тиша кругом залягає,
Сам ворон лиш краще вішуючи жир,

---

¹⁾ Підшкребтано.

А небо пожаром в сторон всіх лунає —
 Голодни взивають голодних на пир.
 Жадаючи волі, прав, землі, науки,
 Ошкікуьства кришат неunosний тягар
 До опору рвуть ся, беруть зброю в руки
 И волі підносять кєрвавий штандар.
 Диви! Як то в краив австрїнских столицях
 Мязежит за рівність и волю народ,
 Хоть цвіт єго гине в боях и вязницях,
 На гробах их виходит лучь ясний свобод.
 И Галич ликує, бо паньщина паде,
 Бо свободний в хаті батків селянин,
 И в суді мандатор вже білшь не засяде,
 Ні то в справах спорних, ні скоро злочин
 Повинной жде кари. Днесь суди пісарски,
 Чи пан завинив, чи голодний мужик,
 Все рівни вкладають кари не варварски,
 К яким бувало мандатор привик.
 Нови вже громадаки заводят устави,
 Під властей державних жичливим надвором,
 А люд привикає до самоуправи,
 Громада майном свим гяздує не в сором.
 Церкви деревяни, покрити скривь мхам,
 Щезають поволі; натоміст ся вносят
 Храми величави и школи сотками,
 Котри по всей руской землиці голосят.
 Що Русь до просвіти веде свої діти,
 Під впливом додатним своих панотців,
 Щоби раз на завше тьму преодоліти,
 Прозрївши, позбутись ворожих богів.
 Дім народний Русь сему в доказ будує;
 Штуці и науці, словесному труду
 Торговлі и промислу Дім сей жертвує
 В пожиток и користь проснутого люду
 В окремих комнатах під надвором строгим
 Основано музей для цінних книжок,
 Відкрито и бурсу школярам убогим,
 В ползу товариства Бєсїди кружок,

Стариноньям руским призначилось містце,
И руская сцена знайшла ту покров,
Живописной штуці відкрито огнище,
Для хору и пісней притулок готов.

Не менше музика и слово живое,
Все в Народним Дому знаходят пріют
Сли то поединьчо, чи в двое, чи втрое,
Світ звуків и мислей в дарунку несут.

Чи будьто на вічах и народних справах,
Чи в честь о край рускій мужів заслужених,
Чи то на вечірках, танцях и забавах,
Чи то на викладах осіб дуже вчених

Є там по при нижшу и школа середня,
В котрих то по руску наук уділяють,
Є також святиня, по Юру передня,
Но тую ще з двору и з внутру кінчають.

Не бракне и в Дому Народним печатні
Щоби світом слово живе розходилось
Щоб мови удали и мисли удатни
Просвіті служила и не загіралась.

Так Галицка Зоря и Вістник, Неділя,
Мета, Вечерниці и Галичанин,
Батківщина, Слово и Листок з Поділя
Наука и Діло, Письмо з Буковин,

Так всякого цвіту словесное віля
Повязане складно по Руси розходить
В приходятво и школу загляне що хвиля,
Тепленько промовит, чувства тепли зродит.

Пізнійше під стріху сільскую загляне
Побудит и власне достоинство скріпит
А хоть містцями змарніє и звяне,
Що з матерев влучит, вже білшь не розлучит.

Бачь двигалась Русь в розмантом напрямі,
Що раз богатіла на полю наук
И в людських уметностей кождим отламї —
Лишь в білшьє занедбаной галузи шток

Осталась все з браку покрову на заді,
Рівно недостаток грошевих засобів.

И жид розвелможнілий став ей на заваді
Торговлю и промисл подвигнути в гробів.

Но вредни завори, яки то вщипняли
Змагава культурни и поступу цвіт,
Загальний просвітний наклін повздержали
Соромними штучки ледва з десять літ.

И якжеж не брати уділу в тим руху
Мені, шом на зорях вже піснев учив,
Любити сей нарід, що з давен в послуху,
З чола піт кєрвавий ледва осушив.

Так Вістник и пісни почав я складати,
И повістей кілка з Верховиньских гір,
А шоб до словесних робіт загрівати,
Я клав вниий підпис під кождий утвір.

Бом думав, що пісни Дротарів и Іорів,
З уваги на письма о знаках моих

И имени власним, народ сам до творів
Запише поетів молодших, нових,

Котри своєю музи первенців на волю
Пускают з умислу під назвов чужов,
Щоби, если не знайдут вподоби у полю
Не брати их дальше під власний покров.

Дарма моя штучка не здурит нікого
Дротара и Іора співнали в сейчас,
Тому то Дротарских и Іорєких не много
Утворів, що взнестиє хотіли в Парнас.

А молодіж наша горнулає охотно
До діл, шоб відродження Руси дожить,
Москва лишь и Полща дивились маркотно,
Шукаючи способу варієт сеи убить.

VI. Богдане, Богдане! бачь Галичь ликує,
Бо Слово твое новий вік голосит.
Богдане, Богдане! Бачь Галичь сумує,
Бо Слово твоє Русь в Москву уносит.

Під проводом Юра святого стояла
Русь Галицка у ласках державних,
Бо по за границьми краю нешукала
Ніколи для себе лакошей нестраних.

Диви! — як то возклик на соймі у Львові,
Що Руси не має, весь край обидив,
Молодежи сотні до бою готови,
Козацькій підняли прапор. Так віджив

На Галицкой землі знов дух України
Під впливом вшехпольских соймових ухвал
Що кажуть, якими ще Длугош ¹⁾ Русіни,
Ляхами, лишь руского роду назвав.

Від разу повстало сторонництв четверо:
Стари, Святоюрці, привикши к поклонам,
Що перед старостов згинають ся в зеро,
И за святоюрским идут сліпо дзвоном.

Они ще и керму до сих пор держали,
Бо Кир Спиридон на чолі их стояв,
Єму директиву впрост в Відня давали,
А дальши укази до клиру він слав.

Сторонництво друге, Українців зване,
В идеях Шевченка спасеніє зрит,
А в них твій идеал віджив, Маркіяне!
Ділять, як любов лишь до люду ведит.

Сторонників тогож в молодежи много,
Их народолюбцями зчаста зовут,
Хоть голод и холод, засаду всі строго
Держат и до просвіти люду ся рвут.

А трета частина, Богдане, Твоя,
Повстала у Відни, Раєвского впливом
Паролом соймовим, що Руси нема,
Варосла в таку силу, що сталась огнивом

Панславистів руху, котри наміряли,
Всі ріки словяньски в одно русло зяти,
А Словом и рублем вже приготовляли,
Від Австрії Галич з часом відорвати.

В четвертім таборі знаходим Русіни:
Евзєбій з Черкасів и ґома з Полян
И Краківський Зиблік, котрих мов на клини,
Ляхи все ставляли на взір Русинам.

---

¹⁾ Підшкрабано.

А тих отверженців не влічишь сотками,
 Они, як московски, що рубли берут,
 Держат ся Поляків за хвости зубами,
 И тим що упаде з під хвоста живут.

Літописи Нестора мож завірити,
 Що з давен Словяне між собов ся друт,
 А сли раз порядок хотят вже вчинити,
 Всегда ся о поміч к чужим удают.

Так колись бувало в старім Новгороді,
 Где нарід спорящій варягам віддав
 Всьу власть, щоб в борбах горожан и незгоді
 Управи противний табор не дістав.

Відай Новгородці, ше нас не навчили,
 Вражда бо, ненависть у Львові вмагалась,
 З Украинцьом, Юрці білшь не говорили,
 А Ляхоман з Москалофілом тачались

Не в крови, в болоті, яким перекинци
 Веілякого роду, щоб совість придавить,
 Обкидуют власне гніздо на всі кінці,
 Абиго так сили, як чести позбавить.

Ляхи тріумфуют в раздору на Руси,
 Бо люд тратит віру в успішний провід,
 А лях, свими грішми, штучки и покуси
 Веде го як осла до танцю на лід.¹⁾

Доноси до Відня идут кождой днини
 На русских и руських державних врагів,
 А супротів Юрців знайдено провини
 Протів святой віри, латинських ксьондзів.

Им зділано закид, що прут до царату,
 Бо вже православни порядки заводят;
 Що вірність до трону и до маєстату
 То чиста облуда, котров лишь уводят

¹⁾ Ціла ся строфа наліплена шматочком паперу, а під спедом можна відчитати:

Ляшня тріумфує, роздор бо на Руси,
 Довіріє до проводу скоро гасит,
 И рожними штучки, грішми и покуси,
 Люд пеує, моральність порчит и казит.

У третій стрічці ще щось перечеркнено. Як бачимо, зміна не відносить ся до змісту, а тільки до способу вислову.

Міродайни сфери, в яких ще облестно
И вірність до римского пани удают,
Такими то діли, Поляки нечестно
Нужденим клеветником всеї Руси стают.

В зашірі, щоб Німці дали им окремо
Довіріє полне в соїмі обізвались
„К Тебі стоим Пане и стати будемо“.
Такими підхлібними слови вкрадались

Помеже гофрати в найвищі уряди
В фотелї министрїв, и в дворській округ
И всюди старались вбивать без пощади
Так рускую церков, варстат, склен и плуг.

Бачь свого нашїру діпняли Поляки,
Бо даже Владки утратили віру,
Томуж не дивуй, що слов Гайдашаки,
Москва, и Монголи ужито до клиру.

Но гнет, під яким скоро Русь застогнала,
Хвилево засади самих Юрців звихнув,
Бо жадна их справа з Москов не вявала
Аж skutok повстаня ¹⁾ сю справу подвигнув.

Повстанье Поляків успіха не мало
Противно московске правліньє гнобить
Их стало, а в Галицкой Руси шукало
Способних завзятих людей, щоб вводить

Устрій новий в церкві, урядї и школі.
Так чисто московській впроваджено лад.
Но лях, хоть вазнав там рабства всяки болї,
Нїчого не вчився, не цофнув назад

Своих злих замислів, щоби Русь убити
И Галицку землю давним польским ладом
Так радов повітовоу ушастливити,
Як польскоцїсарским владїти урядом.

VII. Таких то порядків не хтїв я терпіти,
И смирно коритись також не гадав,
Однак мнї ходило, щоби мои діти
Вреду не понесли, тому задумав

¹⁾ В сих словах дещо вишкрабано.

Покинути гори, податись в Сучаву,
 Где рускому слову не вляли ще там,
 И ввідти послідну післати ваяву,
 Що Галичъ всей ¹⁾ Руси, лишъ часть и отлам
 Конечно потребує єдинства и згоди,
 Бо народну школу Поляки вбивають
 И невидічними наносят нам шкоди
 Коли вже дїтвору расієгза навчають.
 Дарма! — непоняли мовго вавзиву,
 Ні брата, ні други, бо списаний трудним
 Панрусским язиком не вбудив пориву
 До єдности вїшньої и став ся лишъ блудним,
 Хоть влудним свїдоцтвом відстугства від всего
 Напряму и змагань сорокосьмих літ.
 Дарма! — неприято поради старого,
 Котрий идеалів своих не змінив.
 Замолкнуць пристало. Будучність покаже,
 Кудя поведут нас раздору борби?
 Мені неждатись, необав бо вскаже
 Небесний косарь на гробови горби.
 Бачь виджу могилу, а вколо ней много
 Могил, так давнїйших, як ще и порожних,
 Дивлю ся, котра в них для мене самого?
 В тим буджусь! — „Дідусью! Є двох подорожних
 До Тебе, моя внучка каже, „Панове
 В справунках поважних Твоєй ради ждуть“.
 Стрепенувшись, очи протерши и брови
 До гостей підходжу и бачу, як рвуть
 Собі в рук мій листок: „Друзьям моим“ в кусні.
 Спрашаю, чим могу служити Панама?
 На то первий каже: „Мені треба люшні
 До воу“ а другій: „Мені нужно к Вам
 Подібне діло, ¹⁾ мні колесо влетіло ¹⁾
 „Куда, Вам дорога, питаю, иде“?
 Того, що о люшню просив мя несміло
 „В Украину жарь мое сердце несе,

1) Підшкрябано.

„Щоби¹⁾ на Шевченька гріб цвітку покласти.¹⁾

„А Ваша, куди путь веде, Господин?

В Москву златоверху и в Киев почасті,
Там хочу зложити жбій щирій поклін

Всім тим, що нас сильно вziali в охорони,
Ту знов замишляю сложить одним трудом
Киевопечерским Світилам поклони.

И ближше пізнатись с українським людом.

Ледва ту, Панове, у мене знайдете
Колес, або люшні, до ваших возів,
Но без погублених-легкось обійдете,
Если за порадов пійдете них слів.

Спряжіт Ваши коні до voза одного,
А колесо, люшню, владите в сей час,
Поїдете скорше, як брат коло свого
Брата, скрізь Україну, где нашъ Тарас,

Курганом прикритий лежить близь Полтави,
А в відтам пустітсь в далекий ще світ,
В Москву златоверху и матушку Слави,
Що будит подив у самих вже воріт.

А скоро здорови, повернете в пути,
Зволіт здати справу прилюдно о всім,
Мені же пишіт, бо хотівбим почути,
Чи погляди Ваши годят ся с моим.

Поїхали разом — и так повернули,
Мені не зволили здать справи про путь
Знакомі же кажут, що спорів забули
Так, що их Пилядом и Орестом звут.

4.

*Лист Єгора Ковалевського до Миколи Устияновича, писаний дня
21 вересня 1867 р.*

Печатка: Общество для пособія нуждающимся литераторамъ и ученымъ. С.-Петербургъ 21 Сентября 1867 № 142.

Священнику Николаю Устияновичу, в Галиціи (на боці:
Съ препровождінемъ семидесяти пяти (75 р.) рублей).

Комитетъ Общества для пособія нуждающимся литераторамъ и ученымъ въ засіданіяхъ 4-го и 18-го сего Сентября, обсуждалъ предло-

¹⁾ Підшкрябано.

женіє члена свого, Владимира Ивановича Ламанського¹⁾, объ оказаніи Вамъ пособія. Имѣя въ виду значительныя, въ теченіи двадцати слишкомъ лѣтъ, заслуги Ваши по распространенію и оживленію Галицко-русскаго языка, литературную дѣятельность Вашу на пользу Галицкихъ нашихъ собратій и стѣсненное Ваше положеніе. Комитетъ единогласно опредѣлилъ: назначить Вамъ, въ видѣ единовременнаго пособія, семьдесятъ пять рублей.

Объ этомъ опредѣленіи комитета имѣя честь Васъ, Милостивый Государь, увѣдомить и препроводяя при семъ назначенную Вамъ сумму (75 р.), покоровѣйше Васъ прошу принять увѣреніе в отличномъ моемъ къ Вамъ уваженіи и совершенной преданности.

Предсѣдатель Общества Ег. Кова[левскій]²⁾.

5.

Лист з Росії до Богдана Дідицького, писаний дня 16 лотого 1868 р.

Февраля 16.³⁾ ч. 1868 года.

Почтеннѣйшій и Многоуважаемый Другъ нашъ Богданъ Андрѣвичъ!⁴⁾

Пользуюсь случаемъ, чтобы написать Вамъ два три слова. Я написалъ записку въ Благотворительный Комитетъ о нашихъ нуждахъ преимущественно о заселеніи Фонда существующаго для вспоможенія академикомъ, не менѣе же представилъ чрезвычайно важнымъ о пособіи для изданія учебниковъ гимназійныхъ у насъ. Разуміється поддержка послѣдуетъ, ходитъ только прежде всего о пересылку ея, такъ какъ комитетъ не очень радо передаетъ на руки частныхъ людей, которые распаряжаются — какъ то намъ извѣстно произвольно. Если не станеть на томъ, что я перешлю Вамъ пособіе это въ видѣ пособія отъ приживающихъ въ Россіи Галичанъ, то непремѣнно Вы Богданъ Андрѣвичъ, получите его другимъ возможнымъ путемъ — Прежде всего Васъ прошу, чтобы посадаемыя пособія отъ насъ попадались всегда въ какой нибудь комитетъ съ 3 или 4 человекъ, о которомъ на всякъ случай нужно освѣдомить здѣшнюю публику. Вы едва будете вѣрить какой ропотъ и негодованіе случилось намъ слышать, что жертвоприношенія, отдаваемые на руки нѣкоторыхъ извѣстныхъ лицъ неизвѣстно доходятъ на

¹⁾ Володимир Иванович Ламанський, звисний славіст (род. 1833 р.).

²⁾ Єгор Петрович Ковалевський (1811—1868), подорожник і письменник. Писав наукові розвідки, також дещо із белетристики під псевдонімом: Нилъ або Е. Горевъ.

³⁾ Чи може 26 го, бо се число поправлене, а через те невиразне.

⁴⁾ Розум. Богдан Андрієвич Дідицький.

місто свого опредѣленія¹⁾. Вамъ это понятно. Надо исправлять опинію. — Послѣ еще одно. Оттуду посилається огромнее количество разнаго рода книгъ обыкновенно въ Вѣну. Какъ я убѣдился онѣ тамъ лежать и по 2 и 3 года и никому въ голову не прійдетъ выслать ихъ какимъ путемъ въ Г.²⁾ ни даже отъ Васъ кому взять. Думаю, что легче доставать уже изъ Вѣны что либо, чѣмъ оттуда. Впрочемъ это зависло отъ Васъ, чтобы обявляли Вы кого нибудь їдущаго въ Вѣну забрать книги — или обдумать какой другой выгодный способъ. Такъ мнѣ кажется будетъ найлучше.

Я услалъ на адресъ Грабовенскаго книги сочиненія слѣпца Шираева, между прочимъ для Васъ и Венедикта Михайловича³⁾ не знаю получили ли или нѣтъ.

Ч. 12 Февраля пространнее письмо В. Мих. Пл. Позвольте просить его, отвѣтить мнѣ. Письма изъ Галиціи приходятъ къ мнѣ всецѣло и неповрежденно и можно писать по не много откровеннѣе безъ опасенія.

Кстати: Извольте спросить при случаѣ приметъ ли монастырь ОО. Василіянъ въ Бучачи пожертвованія книгами въ большомъ количествѣ для составленія сгорѣвшей Библиотеки??

Пожалуйста Богданъ Андрѣевичъ посовѣтуйте мнѣ, что дѣлать. Я выхлопоталъ у Императорскаго Комитета Грамотности въ С.-Петербургѣ 33 наипопулярнѣйшихъ сочиненій преимущественно относящихся къ географіи, исторіи и литературы Россіи въ 1000 экз. для библиотекъ и народныхъ училищъ нашихъ не менѣе и другія сочиненія — какъ ихъ переслать? возможно ли и на чьи руки?

Въ коротцѣ пришлю Вамъ 50 экз. соч. Попова: Славянское народонасел. по восточному склону Карпатъ и соч. Іезберы и Чаева и другихъ.

Галиціей вѣдсь серіозно занимается⁴⁾, неслыханное воодушевленіе во всѣхъ слояхъ народа. Петерпиливо выжидають, когда собитіямъ надъ Дунаемъ закордуютъ тѣже надъ Днѣстромъ⁵⁾. Крѣпитесь и мужайтесь. Богъ Васъ да благаословитъ. Пишіте

Вамъ

Вашъ преданнѣйшій
Михай(ль).

¹⁾ Очевидна річ якась стилістична похибка.

²⁾ Певно Галичину.

³⁾ Венедикта Михайловича Площанського, редактора „Слова“.

⁴⁾ Певно повинно бути: займаються.

⁵⁾ Що до того вислову, то його треба поставити у зв'яз з словами слідуєчого листу: „не записались ли Вы, Адамъ Николаевичъ въ польскіе волонтера и выбираетесь въ Турцію?“ Се, очевидна річ, натяк на тогочасні заколоти на Балкані, які викликали Болгари (і Греки) проти Туреччини. Що до тих польських „вольонтерів“, то пор. замітку

6.

Лист з Росії, писаний дня 17 лютого 1868 р.

Ч. 17 Феврала 1868 г.

Почтенный Другъ Адамъ Николаевичъ! ¹⁾

При случаѣ пишу только 2, 3 слова. Къ Вамъ милый Другъ мой не стоитъ писать такъ какъ Вы не отвѣчаете уже третье мое страховое письмо. Бога ради что то есть не записались ли Вы, Адамъ Николаевичъ въ польскіе волонтера и выбираетесь въ Турцію? Иль можетъ быть Васъ Ляшеньки купили, что не лѣзя добыться отъ Васъ слова Русскаго? Послѣднее письмо изъ М. съ моей фотографіей и адрессомъ получили Вы? А книги получили? Христа ради пишете и не трусьте какъ Нѣмецъ передъ зайцемъ! Адрессуйте, если не попался Вамъ мой адрессъ прямо въ Университетъ. Черезъ 2 неделъ надѣйтесь нового транспорта книгъ.

Моск. Вѣдомости и Москву можно каждому священнику и Русскому Галиціи подписывать за 8 руб. въ годъ — вспомнивъ что самая почта стоитъ въ годъ 7¹/₂ рубл. а можно подписать и на ¹/₄ года по 2 р. Подписку съ означеніемъ точнаго адреса присилаетъ ся или на мой адрессъ или прямо въ помянутыя редакціи. Адрессъ Вы прочтите въ Касинѣ или у Дѣд. и дайте этому въ Галицію принадлежащую гласность. Михайлъ Погодинъ посилаетъ 4—5 экс. своего Русскаго въ ред. Слова 1) для ред. Слова 2) для Кассина русскаго 3) для Народ. Дома 4) для Васъ. Были ли Вы у Зубрицкой и услали мой сундукъ? — поклонитесь ей я напишу ей очень важнео письмо! А что съ Чаемъ и нашими проектами??

Богъ Васъ да благословитъ. Пращайте. Вашъ Вамъ преданный
Михаилъ.

в „Слові“ 1868 р., ч. 10, в дня 3 (15) лютого у відділі: „Вѣсти политичный“ (Востокъ): „Въ газету Pest. Ll. пишутъ, что изъ конгрессовой Польши приходятъ ежедневно молодыи люде, которыхъ Садикъ-паша умѣщеваетъ въ турецкой арміи. Порта поручила Полякамъ дѣло шпіоновъ за жинными русскими высланиками въ Болгаріи“. Туреччина підозривала — розуміть ся не безъ певной основи — у болгарськихъ заворушеняхъ російську руку, проти чого знова Росія і її приклонники боронили ся якъ могли.

¹⁾ Відай, чи не Адамъ Грабовенський? Такъ принайменше думае ради. дв. Барвінський.

Спiрнi i сумнiвнi питаня в житю Осипа Юрiя Федьковича.

Написав Денис Лукiянович.

Хоч вiд смерти Федьковича минув 23-ий рiк i живуть iще люди, що особисто знали поета таї стояли в дальших чи ближших до його вносинах, проте в житєписi великого буковинського спiвака чимало спiрних i неясних питань. В саму пору ще др. Колесса своїми гiпотезами що до походження Федьковича дав почин збирати матерiяли, якi мали його гiпотезу — розбити. Роман Заклинський, др. Маковей, Иван Гарасимович, а перед ними ще др. Стоцький вратували тi свiдоцтва живих людей про Федьковича, якi булиб пропали. Омелян Попович в Григорiєм Никоровичем вiддали до ужитку iнспекторськi акти Федьковича, а в IV томi Федьковичевих писань надруковано матерiяли, що вiдносять ся до сервiтутового процесу в т. зв. руськiм кiмпонiєськiм околі.

Отсi зiбранi до тепер матерiяли, коли особливий якийсь припадок, несподiвано не вiдкриє колись новiх жерел, треба вважати повними i при їх помочi можна справити неточности таї вирiвнати суперечности, якi в житєпис поета по найбільше впровадив не хто, а вiн сам.

Першi двi глави отсеї статi не дають нiчого нового, тiльки критично порядкують все, що було вiдоме про молодiсть Федьковича. А всеж таки тi глави не були зайвi. Про походження Федьковича i про т. зв. коссованщину треба було щось сказати, бо Заклинський пiсля своєї полемiчної брошури надрукував ще деякi необробленi матерiяли.

Коли отся статя була вже передана фiльольотiчнiй секцiї Наук. Товариства ім. Швѣченка, весною с. р. появил ся IV том Федьковичевих писань, а в нiм надрукував Маковей всi матерiяли до житєписi Федьковича. Сей том цитовано в моїй статi: „Матерiяли“.

I.

Походжене Федьковича.¹⁾

Дати про походжене Федьковича стали спірні, від коли Колесса поставив таку тезу: Осип Федькович не є правим сином Анни Ганицької замужної, I-о voto Дашкевичевої, II-о v. Гординської і шлюбного її другого мужа Адальберта Гординського de Федьковича. Він є нешлюбним сином Анни Гординської і мужика Івана Коссована, а родив ся у тім часі, коли правне подружжє його матери з Гординським тревало.

Доказати таку смілу тезу — річ не то що тяжка, але просто неможлива. Поки триває подружжє, то все є правна пресумпція за правесним походженем дітей зроджених у тім подружжю: *pater est, quem nuptiae demonstrant*. Сю правну пресумпцію, важну впрочім не для самої правничої сфери, але для цілого сучасного строю суспільного життя, тезу, яка промовляє до здорового розуму, можна повалити тоді, як подруги критичний час (10 місяців) не знали одно другого. Причини тому могли б бути ріжні. Або мужа весь той час не було, бо їздив в дорогу, або був цілий час такий хорий, що не міг знати жінки, або він має орґанічний брак. Коли нема такої перешкоди, то після нинішнього стану природознавства — навіть заява матери, що дитя її нешлюбне, не має доказової сили.

Коли відома пресумпція так представляє ся нам не в освітленю позитивного права, але в природного становища, то Колесса мусів мати особливу рацію, щоб поставити свою гіпотезу.

Вихідною точкою для Колесси був уривок Федьковичевого

¹⁾ Література: Поезін Іосифа Федьковича, часть первая, Львов 1862 (Слово от издателя); Повісті Осипа Федьковича в переднім словом Михайла Драгоманова, Київ 1876 (Передне слово); Ревакович: Причинки до біографії Осипа Федьковича, Зоря 1888; Франко: Молодий вік Осипа Федьковича, Правда 1889, ст. 61; Вечерниці 1863 ч. 17, лист Федьковича; „Товариш“ 1888 ст. 111, лист Федьковича; Зоря 1892 ч. 17, листи Федьковича; Колесса: Юрій Коссован, Львів 1893; Заclinський: Чи можна Федьковича Коссованов звати? Львів 1895; той сам: Слідами Федьковича, Л. Н. Вістник 1905 кн. IX, XII; Маковей: Про Федьковича, Буковина 1901, ч. 133; Кудерна: Мій приятель Федькович, Промінь 1905, ч. 11—15; Попович: О. Федькович шкільним інспектором. Ся статя надрукована в „Буковині“ то переклад німецької поміщеної в „*Bukowiner Schule*“, 1904, вош. 2; Лукіянович: Причинок до біографії Федьковича, Діло 1904, ч. 178 і сл.; Лукіянович: Дешо про жите й поезії Осипа Юрія Федьковича (поміщене в популярнім виданю поезій Федьковича, Львів 1907). Матеріяли: ст. 32, 53, 66, 325, 353.

листу до Танячківича з 1863 р. і т. зв. „шестий лист“ Федьковича до Горбала. Критичний розбір гіпотези Колесси виведеної в його студії „Юрій Коссован“ показує, що сї два листи були й одним жерелом його доказів. Реляції сторонецького мужика О. П. (?) і поетичні автобіографічні натяки Федьковича в його повісти „Люба-згуба“ при оціненню вірогідности документів не можуть рішати. Зістають ся тільки названі два листи Федьковича писані в січні 1863 р. в Ардялі.

До Танячківича писав Федькович: „Ще спімну про мою „Любу-Згубу“. Ни є це нибиліці, але кавалокъ моего життя. Такъ я дома тривавъ; а я ся въ дому ни називаю Осипъ Федьковичъ, але Юрій Коссованъ, ци якъ мене дома звали: Коссованючокъ. Федьковичемъ то мене лишъ въ рекрути вписали, бо мене, знаєте, безъ паса въ Молдави видади“. („Товариш“, 1888, ст. 114.)

В так званім шестім листі до Горбала читаємо: „Моя мама протопопи дехтенецького донька, а віддали они ся дуже молоденькі за одного попа сухотника. — А буйні гірські дівчині що за трай въ такимъ чоловікомъ? — Був у Сторонци красний, прикрасний легінь, Иванъ Коссованъ: отъ и полюбили ся моя неня зъ нимъ. Піпъ умеръ скоро. — Протопопа присидували неню піти за якогось окомана, що звавъ ся Федьковичъ, — неня его страхъ ни любила, та нищечкомъ усе ся зъ Коссованомъ кохали. — Я его синъ, братчику, а братъ старший, Иванъ, и сестри, то само. Який трифокъ у нашім дому бувъ, ни треба тобі уповідати, бо самъ здоровенький можеш зміркувати; зросли ми помижи чужі люде, бо якъ ся бувало домівъ навернемъ, то вбиває насъ песій Ляхъ, ни инакъ. — А що моя ненька ни витерпіла! — лишъ хіба оденъ Богъ знає. — Але довго се такъ ни було, — підрісъ мій старший братъ, а удавъ ся вінъ во всімъ у свого батька (Коссована) — гарний, як який лицаръ. — Скорож вінъ почувъ ся у силі, заразъ уступивъ ся и за ненею и за нами: Ляшокъ ни знавъ уже, що робити, тай повіявъ ся на дідьчу маму, а ми росли при братови на своїмъ господарстві, и дуже добре намъ було, — „Люба-згуба“ узята зъ того верейя. — А я за чимъ тужу братчику? — Ти ни годенъ и зміркувати, якъ щасливо ми собі жили! — Правда, що ненинъ рідъ, сами не поци були, насъ во всімъ бувъ ся відцуравъ, але добрі люде и любили насъ, и жалували насъ, хотъ ми байстрюки були, — а вирчи се слово ніхто ся ни важивъ, бо братъ би го бувъ порубавъ“.

Хронологічно пізнійший лист до Горбала представляє по-

ходжене Федьковича докладно і ясно і тому, лишаючи на боці лист до Танячкєвича, зайемо ся тільки листом до Горбала.

Се історичний документ, який треба критично оцінити. Т. зв. зовнішньої критики не треба тут прикладати, бо автєн-тичність листу понад усі сумніви. За те після вимог внутрішньої критики треба оцінити віродостойність автєн-тичного документу.

Спомини (мемуари) Федьковича не мають великої вартости перше всего з тої причини, що він не списує тут свої безпо-середні спостережєня, тільки переказує те, що міг би знати від иньших. Та знов не подав, на чїє свідоцтво він покладав ся, не можна проте справдити, чи жерело його інформаций заслугує на віру. Се і є перший відємний бік віродостойности в його т. зв. шестім листі. Одинокий здогад у дотичній літературі, що тайну свого походжєня знав Федькович від своєї матери — і до-вільний і безпідставний.

Обставини часу і місця, серед яких написав Федькович свій лист, не промовляють за віродостойністю того листу. Федь-кович, не бувши дома близько 14 років, взяв ся описувати ро-динні відносини; писав на чужині, а до помочи мав тільки свою память. Також індивідуальність автора, а власне його то-гочасний психічний настрій не підтримує віродостойности його реляцій. Федькович під кєнець 1862 р. і особливо в січні 1863 був сильно подразнений листами матери, її і своєю хворобою і критичні листи писав, реконвалєсцентом по прикрій недузї, а хорий на ностальгію. Писав же в листах власне про сї об-ставини, які спричинили його незвичайний психічний настрій і мав виставити їм віродостойне свідоцтво!

Досі обертала ся справа коло питаня, чи Федькович міг сказати правду. Але важнійше запитати, чи хотїв? Відповідь буде відмовна. Цїлий лист писав Федькович з тенденцією хло-поманства. В його рідні (по мамі) водили ся прості обичаї, як звичайно у попів *antiquae educationis*, а ще й у далєких горах. У війску знав ся він і приятелював із самими мужиками, а коли через Кобилянського і „Вечєрничників“ пізнав українську літе-ратуру, побачив, що вона простонародна, достоту і цілком від-мінна від німецької, з якою познайомив ся Федькович ранійш при помочи Роткєля і Найбавера. Ось і понаписував Федькович сам і віршів і повістей з селянського побуту. Найбільш замїтна з того погляду Люба-згуба. Перед душою поєта розкинулась у вєй своїй пишній красі Гуцульщина: і славна її бувальщина і туга за волею та добробитом і чар та принада гір, усєї жи-вописної гірської природи. В тім світі жив поєт. Бачив себе

самого у Сторонці на храму та на весіллі молодим леґінем у павах та з пістолями за чересом. Отже й повірив своїм привидам. Книжковий, романтичний світ став реальним. Федькович назвав себе мужицьким сином, зробив се в формі сповіди перед другом. З тою сповідю звязав він сам свою повість Любу-згубу, а в листі до Горбала надав сій сповіди романтичну основу і декорацію. Тенденція мусить привести автора до невірнього представлення дійсного стану, а часто приводить авторів до фальшованя і перекручуваня подій.

В тім місці треба також згадати, що свою сповідь про мужицьке походжене висказав Федькович одинокий тільки раз перед Танячкевичем і зараз другого дня перед Горбалем. Характеристичне, що тільки перед ними, перед такими-ж щирими народовцями і народниками, яким був і він. Нікому іншому Федькович тої тайни не відкрив ані по смерті матери (1864) ані по смерті батька (1876). Правда, раз у розмові в Молдаві, в Нямцулі, на присутного там л'ординського сказав Федькович до свого приятеля Роткеля: *es ist ja nicht mein Vater*, але розкажай йому при тім, що його батьком Серб, чи тільки чоловік сербського походження.

Ся версія з молдавського побуту не подає нам ніякого іншого виясненя, тільки підчеркає неприхильні, а то і ворожі взаємини між сином і батьком. Та ворожнеча, яка впрочім пробивається дуже ярко в зневагах звернених до старого Гординського у т. зв. шестім листі, ненависть близька до душевної хвороби — буда другим елементом, який зложив ся на звісну заяву Федьковича.

Згідні і певні свідощтва людей, які стояли в особистих зносинах з Гординськими, стверджують довготривалість і завязток вражди Федьковича до Гординського. Гординський певне чув жаль до одинака за те, що не робить кар'єри по його думці, що не шанує його. Але почуте батьківських обовязків було важкою рефлексією, яка заставляла його робити різні (невдатні) заходи примирити ся з сином. У Федьковича такої рефлексії не було. Батько і син були мрачні, самотні, замкнені в собі, а горді вдачі, тверді, негнуті характери. Старий був деспот, а молодий неменше, але ніжність і пасивність наказували йому завертати і тікати, де міг стрітити найменший опір, найлекшу критику.¹⁾ Приляг він цілою душею до лагідної,

¹⁾ Я вже таку натуру маю в роду, що дуже багато треба, аби мене розсердити, але як мене вже хто уразить до живого, так мое серце вже не обернеть ся, поки світа.

ніжної матери, яка була контрастом свого мужа. Осипові батьки, знесилена частими родами мати і молодший від неї Гординський недобре собі жили. Муж, хоч грішив, то не тільки грубо поводився з жінкою, але й зневажав її. Тоді в диточе серце глибоко занала палюча ураза до батька.

Хтож був його батько? Мандатор. І то, як засвідчають сучасні, мандатор строгий. Тим більша була до його ненависть свободолобних Гуцулів. А з окрема Гуцули в Путилівщині процесувалися з панамі, і той процес тягнувся від 1803, а поодинокі його стадії кінчалися моральними успіхами Гуцулів і що раз строгішими утисками від панів. Гординського також переслухано перед політичними властями і він визнавав у користь панів. Певна річ, що глуха ненависть до Гординського, яка жила серед народа, не лишилася тайною перед Федьковичем. Що більше, симпатії Федьковича були на боці люду, до якого він усею душею приляг. Кривдника народнього мусів і він не любити.

Між батьком і сином окрім соціального контрасту був ще инший. Була національна різниця. Федькович почував себе Українцем, хоч зразу і без усяких теорій, силою самого тільки факту, що жив між Гуцулами і вся його рідня по мамі — були Українці. Гординський, ополачений шляхтич руський, почував себе Поляком. В ті часи не було загального українсько-польського антагонізму через брак народньої свідомости в Українців, але в найближшій родині тай ще коли в польскости підзначений був аристократичний характер в противенстві до демократизму, тай коли в тій родині були вже інші дісонанси, ся різниця народности могла тільки скріпити ворожнечу між Федьковичем і Гординським.

Та найбільшою провинною Гординського було те, що спричинив він прийом Федьковича до війська 1852 р. Листи і спомини Федьковича називають 52-ий рік злочасним, свідоцтва найближших до Федьковича людей стверджують, що військову службу вважав він найбільшим лихом у своїм житю.¹⁾ Видно се і з його поезій. В них правдивий народній поет грімко і щиро виспівав кривду, терпіня і біль тисячів, змалював той тягар, яким лягло військове ярмо на гноблений люд. І не диво, що в пору, коли він сотворив Сонні мари, Трупарня, Дезертир, Лукьян Кобилиця, коли думав про відшуканя домів,

¹⁾ Хоч знайдуться у Федьковича і симпатичні спомини з війська, то їх радше треба віднести до військових тиваринів і до братерства.

а дістав відомість, що матери смерть грозить, коли і сам перейшов крізу між життям і смертю, — в таку важку у своєму життю хвилию відцурав ся виновника болючої для його розлуки з Гуцульщиною¹⁾ і з матірю.

На всякий спосіб, Федькович написав критичний лист у афекті і з тої причини той лист менше достовірний, чим інші свідощтва зложені розважно, з об'єктивним супокоем. Що Колеса тим виїмковим обставинам, серед яких був лист написаний, як раз надає велику, перворядну вагу, а то в користь віродостойности — се дивно. Бо сама вже річ, що син знеславлює в своїм листі вмираючу маму і то маму люблену, аж боготворену — вказує на особливий душевний стан автора того листу. Нема також підстави вважати т. зв. шестий лист сповідю на смертній постелі і признавати його з тої причини віродостойним. В обох листах (до Танячкєвича і до Горбаля) сам Федькович описує перебіг хвороби і каже, що вже йому лекше. Обидва листи дуже великі тай порушив у них Федькович стілько ріжнородних справ і так всесторонно судить, що такої фізичної і духової праці ніхто ще не доконав на смертній постелі.

Пізнали ми обставини, серед яких вийшов із рук Федьковича історичний документ. Тепер треба основно розглянути його зміст і порівняти його з іншими документами. Таке порівнанє мусить промовити або в користь т. зв. шестого листу, або мусить промовити за віродостойністю іншого якогось документу.

В знанім уступі VI листу найважнійша для нас теза : я єго (Косована) син, братчику! Та ся теза висказана у звязи з іншими реченнями, які представляють ся її мотивованем, або її наслідками. Отсі всі речення, що стоять із головною тезою в звязи, буде нам можливо порівнати з ріжними свідощтвами про Федьковича, які до тепер придбали дослідники.

Невірність своєї матери друґому мужеві мотивує Федькович давною любовю до Косована, недобровільним вінчанем і пониженем суспільної позиції Гординського, невірність першому мужеві — палким темпераментом у матери і слабим здоровлем її чоловіка. Такою романтичною повістю почав Федькович оповідати про своє походженє. Щоб надати правдоподібности сій роман-

¹⁾ Мов щістя вь Буковині у горахъ, а коли ни вь горахъ, то все таки у Буковині мижі Дністром а Прутом. Ни знаєте ви, любку мій, жілько там краси та поезії!... Якъ би я скоро загибъ, братчики мої, то скажіть мнї на Черногорі красний хрестъ покласти. А Добушову крїницю скажіть красно вицмбрувати. (Лист до Танячкєвича.)

тичній повісти, сфальшував він перспективу часу. З оповідання виходить, що зносини його мами з Коссованом почали ся скоро по першій шлюбі, що перше подружжя тревало коротко, а любовні зносини з Коссованом перетревали весь час першого і сягнули ще в друге подружжя. Коли однак є дані по оповіданю Федьковича порівняємо з документами, а то з метриками шлюбу, хрестин і смерти, то супроти віродостойности урядових книг, ведених компетентними функціонерами під доглядом покликаних властей мусять упасти Федьковичеві твердження. І так, виходить з урядових записок, що сухотник-піп Дашкевич оженив ся молодю з 14-літньою дівчинкою Анною Ганицькою, але жив із нею 16 років, а подружжя було благословлене аж восьмернею дітей. Тяжко допустити, щоб молоденька дівчина, яка задля нелітнього віку аж у 3 роки по шлюбі привела першу дитину, навязувала незаконні любові. Опісляж родючи діти одно за другим у малих відступах часу тай плекаючи їх, імовірно також не мала спромоги розглядати ся за парубками.

Та важніша перешкода, бо повна фізична незрілість заходила по стороні Коссована. Він, роджений 1809 р. мав усього шість років в час вінчання Дашкевички. Старші діти з її подружжя, які лишили ся при житю, ніяк не могли бути дітьми Коссована.¹⁾ Щоб наймолодші її діти походили від Коссована,

¹⁾ Родословні взяті переважно від Колесси:

- 1)

Ганицький Василь			
Петро			Михайло, парох Дихтинця
Івап	Олена за Юрієм Кантеміром		Анна I. voto Дашкевич
Юрій, парох Сергіїв	Верніка	Григор. Кантемір, парох Ровтія, первий брат Федьковича	II. „ Гординська Осип Юрій Федькович
- 2) Анна Ганицька *1801 †1864 — 1815 — I. муж Микола Дашкевич †1830
1. Марія 1817 †1848	
2. Одокія 1820	
3. Іван 1823	
4. Олеся 1824, зам. за Теодоровичем померла при злогах	23/XI 1830 II. муж Адальберт Гординський *1809 †1876
5. Олекса *1825 †1827	
6. Настя *†1827	Діти: 1. Осип Домінік Юрій *8 VIII. 1834
7. Гервазій *1828 †1829	2. Панкрат Ізидор Любін *3/V †28 V. 1836
8. Михайло *†1830	3. Павлина *1841
- 3) Іван Коссован *1809. 1834 Глена
1. Параска 1836.
2. Аниця 1838.
3. Марія 1838.

тому не було перешкоди в його фізичній незрілості, але ті діти не жили. Померли вони одно за другим, дуже коротко проживши. Об'яв се у сухотників дуже звичайний; старші діти живуть, молодші вимирають. Задля незрілості Коссована ніяк неможливо вірити Федьковичеві, що Іван Дашкевич був сином Коссована, адже той не був навіть на 14 років старший від Івана, а щож говорити про старші Іванові сестри. Всі дальші консеквенції, які Федькович витягнув з Коссованового батьківства всіх дітей Дашкевичів мусять самі собою відпасти, коли маємо доказ, що ані Марія і Одокія, ані Іван і Олеся ніяким чином не могли бути дітьми Коссована. Отже не міг Іван Дашкевич бути дуже подібним з лица до Коссована, не могли діти по Дашкевичу бути і уходити за байструків і, як буцім то байструки не терпіли вони зневаги і не зросли між чужими людьми і т. и.

Що до другого подружя, Федькович каже, що дідо його Ганицький присилував його маму-удовицю віддати ся за „якогось окомана Федьковича“. Треба перш усего пригадати, що другий муж Ганицької звав ся Гординський, а не Федькович і що під тим другим іменем ніхто Гординського не знав. Така недокладність в історичнім документі підриває його віродостойність. Окоманом тай ще „якимсь“ зробив Федькович Гординського з погорди і на те, щоб видало ся імовірним, що „протопопа присилував“ неньку віддати ся за Гординського. Тут маємо діло з тенденційним представленням річі і легко переконати ся, наскільки задля тої тенденції розійшов ся Федькович в правдою. Гординський був мандатором, себто державним урядником іспитованим перед державними властями по юриспруденції і судівництві. Урядник той по тогочасного устрою брав плату від пана з тої причини, що домінії, першу адміністраційну інстанцію, ведено на кошт панів. Коли через те виробляла ся фактична залежність мандатора від пана, то мандатор не переставав бути державним урядником і не ставав ані окоманом ані ніяким панським слугою. Коли-ж Гординський не був панський офіціаліст, але — по тогочасним вимогам — правник, коли був 8 роками молодший від Дашкевички і гарний в себе мужчина тай на дохіднім становищі, то тяжко найти мотиви, задля яких аж селувати треба було п. Дашкевичку до подружя. А то тим більше, що вдова не тільки була матірню 8 дітям, але четверо з тих дітей жило. Близші знайомі Ганицьких пояснили, що Гординський лакомив ся на маєток. Та скоро вдова була за-

можна, а тим самим матеріально забезпечена, то треба спитати, яка причина була силувати її йти замож? Далі, проти силування п. Дашкевички до нового подружжя промовляє ще й надто короткий час, який минув від смерти першого її мужа. Минуло 7 місяців і тиждень, отже ледве трошки більше, ніж виносить т. зв. *Wartezeit* для вдовиці на підставі австрійського закону (6 місяців). Але-ж удові не яло ся не відходити жалобу за мужем, а то рік і 6 неділь. Тим більше, що діялось се в горах, де загалом привязувало ся велику вагу до традиції і звичаїв. Ще менше рації приймати, що то протосерей наставляв на свою доньку і силував її не доховати обичаю. Кождий буде схильний до такої думки, що сама п. Дашкевичка бажала віддати ся, користаючи з т. зв. доброї партії.

Треба тепер поспитати, чи можливий був любовний стосунок між мужиком і мандаторкою? О скільки такий стосунок між мужиком і попадею належить до випадків дуже рідких і виїмкових, особливо, як мав би тягнути ся кільканацять років, то просто немислимі незаконні любовні зносини мандаторки з мужиком. Не можна забувати, яке було правне становище панцизняного підданого і яка була повага мандатора, котрого крешак найчастійше бояв ся гірше, ніж самого пана. Тим більше в горах; тут пан показував ся дуже рідко і мандатор властиво панував над хлопом. Ломане подружної вірности не тільки в теперішнім кримінальному кодексі в 1851 р., але і в давнім було проступком загроженим карою, отже мандатор, як судія у власній справі міг виступати з подвійною строгістю. Надто свідощтва ближших знайомих Гординського згідно малюють нам його чоловіком гордим і неласкавим, навіть строгим, а мандатор був з його такий суворий, що був правдивим пострахом для всіх підданих. Хоч би і хотів хто добачувати дещо пересади (і то мимовільної) в таких споминах писаних на просьбу тай ще для певних цілей, то все таки по перечитанню тих споминів лишить ся певність, що Гординський ані не одружив би ся з такою вдовою, яка ошукувала свого першого мужа, ані не жив би з такою жінкою, яка-б його обманювала. Ніхто-ж не може сумнівати ся, що довголітні зносини Федьковичевої матери з Коссованом, зносини, з яких вона породила кількоро дітей, могли-б бути невідомі в Сторонці кому небудь, а в тім і Гординському.

Правда, Колесса здогадуєть, що Гординський у 1848 р. по 18-літнім пожитю (!) коли вже й Осипови, буцім то синові Коссована 14-ий минав (!), покинув Сторонець-Путнлів саме

задля тих зносин своєї жінки з Коссованом, але се тверджене довірливе і дивне.

Виходить, усі речення в критичнім уступі т. зв. шестого листу при ближшій розгляді показали ся незгідні з правдивими свідощтвами. Весь лист написаний льоїчно. Всі речення стоять у тісній причиновій звязи з головною тезою: я його (Коссована) си й. Коли-ж усі речення невірдоистойні, але правді противні, то і вірдоистойність головної тези мусить упасти wraz з вірдоистойністю усіх її преміс.

Навіть натяк на Любі-згубу не відержить критики, бо не то сюжет, але й основа—до того оповідання на певно не взяті з родинного життя Гординських. Тільки то правда, що описаний там стороноцький храм і ліпші знайомі Федьковичеви стороноцькі леґіні. Але постати тих леґінів мальовані безсумніву на підставі обсервації полкових товаришів, з якими служив Федькович у Ардялі і дружно жив в одній компанії. Правда, що кождий письменник переживає в уяві описувані ним події, поки їх спіше, тай богато ним самим дійсно пережитого представляє нам як життя посторонніх людей. Неодно в родинного побуту Гординських помістив Федькович і в Любі-згубі, хоч додав тут богато постороннього на основі лектури Марка Вовчка і Квітки, а після військової муштри описав порядковане старшого парубка над молодшими в часі храму і забав. Саме те, що Федькович, пишучи свою повість тільки по молодечим споминам тай ставлячи себе в положенє виведених леґінів, переживаючи в уяві те, що шав описати, саме те — по моему — мало також вплив на видумане оповіданє про свою маму і про Коссована в обох відомих листах, передовсім в т. зв. шестім листі. Але навпаки повести річ, на підставі малюнків із Любі-згуби доказувати деякі події з життя Федьковича, особливо ж його походженє від Коссована, ні, се не може довести до цілі. Дивне, що тих, котрі пішли сею дорогою, зараз не вдарила велика ріжниця між матірю в Любі-згубі і в VI листі. Ріжниця справді велика!

Суперечність цілого уступу в критичнім листі з незаперечними свідощтвами достаточо переконує, що знаний нам історичний документ про походженє Федьковича ним самим написаний — невірдоистойний. Проти його вірдоистойности маємо ще й інші докази. І так, по свідощтвам вірдоистойних людей, ніде і ніким незапереченим був Осип Федькович дуже подібний до Адальберта Гординського. Ся подібність була поражаюча і вона без сумніву доказує невірдоистойність критичного уступу в VI

листі. Правда, Колесса каже, що „подібність рисів лиця (у батька і в дітей) обаятна, а часто випадкова“, але він має рацію в тім випадку, де ніхто не оспорує тілесного походження дитини від батьків. Отже байдуже про неї там, де її нема. Де є, там вона небайдужа, бо докажує, що дитя зроджене в подружжю батька справді від того батька походить. По компетентним свідоцтвам не тільки схожість рисів лиця була у Федьковича і Гординського, але також схожість вдачі і характерів.

Дальшим доказом проти віродостойности знаного документу є і ся обставина, що ніхто із сторонєцьких селян, як се ствердив у своїй студії Колесса, не знав про се, щоб діти Ганицької — між ними і Осип Федькович — походили від Коссована. Близькі знайомі, приятелі і свояки Ганицьких, Гординських і Федьковича, а особливо Іустав Кудерна і Іван Левицький, зложили згідне свідоцтво проти віродостойности полишеного Федьковичем документу. Треба прийняти, що вони знали-б були таку родинну тайну, як неправесне походженє дітей Гординської. В селі-ж були би Коссована знали за того, що довгі роки мав зносини з попадею, відтак із мандаторкою. Так само, мусіла би хоч одна душа засвідчити, що Гординської дітей звали Коссованюками. Між тим її саму звали Гординчиха, а дітей Горденчуки, чи Городенчуки.

Своїм поведенєм після 1863-го р. дав Федькович доказ, що критичний лист — се заява начисана в незвичайнім стані дума. Ніколи він опісля не повторив своєї заяви. До православної церкви приступив, по гуцульськи перебрав ся, але нависка не змінив ані по матерній, ані по батьковій смерті. Під літературними творами підписував ся поет далі своїм псевдонімом (Осип Федькович), додаючи в ряди-годи Домінік, Ігор, а навіть Городинчук. На урядових письмах, а то на пенсійних квітах, на „Буковині“ (був її редактором) і т. д. підписував ся він Осип Гординський де Федькович.

В 1876 р. Федькович дав безсумнівний доказ тому, що він думає про своє походженє. В тім році він погодив ся і поєднав ся з своїм батьком. Той небаром помер, не лишивши заповіту. Тоді суд, згідно з постановами цивільного кодексу про законне наслідство, візвав дітей покійного, щоб зголосили ся до спадщини. Федьковч зголосив ся як найблизший і єдиний спадкоємець, себто як син Ад. Гординського.

В 10 років пізнійше, саме як справили йому черновецькі Русини 25-літний ювілей, терпів поет недостаток і був хорий.

Тоді блисла йому надія, що станіславівський адвокат Бучинський випроцесує йому реальність по якімсь Андрію Гординським у Гордині, самбірського повіту. В листі до Бучинського признав Федькович, що його батько Адальберт Гординський походить з тої власне Гордині, так само як і брат його батька Йосип, староста в Самборі.¹⁾ Признав Федьковича, яке він списав у згаданім листі до Бучинського, до решти підриває віредостойність критичного уступу в шестім листі до Горбала. Воно рішучо і недвозначно, хоч тільки посередно відкликає зміст критичного тексту в шестім листі. Ся заява списана по смерти батьків чоловіком — старшим, який уже добре подвигав житейський хрест на плечех, згідна своїм змістом з тим, що писав Федькович про своє походжене перед шестим листом і після шестого листу. Після шестого листу, а то в 1885 р. подиктував він свою житєпись Т. Реваковичеві і називає там Гординського своїм татом. Ранійш, а то в 1875 р. подав він Драгоманову зрадатовану ще для Дідицького, а тепер тільки доповнену житєпись із 1862 р., отже з часу, коли т. зв. коссованщина не була ще видумана. Тая житєпись з 1862 р. списана просто і щиро і цілком заслугує на віру. Скорше вона кождому промовить до серця і до розуму ніж той VI лист, хоч і в ній Федькович трохи позує (що правда, невинно). Знов на автобіографію диктовану Реваковичеві мала очевидний вплив лектура Шевченкової житєписі. Вплив такий очевидний, що тямушого чоловіка ніяк не зібє з пантелику.

Побіч званого нам листу Федьковича до Бучинського треба поставити і розмову його з Кл. Ганкевичем подану у Франка. Як би там не оцінювати правдивість оповіданя про лихого Коссована, то всеж ся Федьковичева заява що до часу пізнійша ніж VI лист і можна її вважати посереднім відкликанем т. зв. коссованщини.

Коли вже оцінюємо віредостойність документу не тільки в звязи поодиноких його речень, але порівнуємо списані ним свідоцтва з свідоцтвами, які про ті самі події маємо з інших жерел, коли ми розглянули свідоцтва третих людей про се, від кого походить Федькович, то слід би нам розглянути і свідоцтва людей до нього найблизших, його батьків. Їм незнаний був VI лист і думки своїї про критичну справу вони не ви-

¹⁾ Той лист найшов ся між паперами пок. Бучинського. Друков. у Матеріялах, ст. 325—327.

сказали. Але по віродостойним жерелам знане нам поведене Гординського супроти Федьковича. Він совісно сповнив обовязки батька супроти сина, хотів його по своєму ущасливити. Дав йому науку в найвисшій на той час школі в Чернівцях і має — як кажуть — гадку вислати Осипа до Відня. В часи, коли не було ще залізниць, відбув Гординський далеку дорогу до Нямцула, щоб особисто пізнати чоловіка, у якого Федькович відбував аптикарську практику. В найліпшій думці, хоч невідомо нам, якими способами, а все таки намовив, здасть ся, сина вступити до войска. Не перестав побивати ся за ним і тепер, робив заходи, щоб той поступав на висші степені у військовій службі, намовляв його прийняти уряд в Чернівцях і — здасть ся — виробив йому шкільну повітову інспектуру в Вижниці, а вмираючи, лишив Осипови весь свій маєток. Кажуть, що з розмислом не зробив заповіту, щоб спричинити законне наслідство ab intestato. Можна на певно сказати, що всього того не робив би був Гординський, коли-б не вважав був Федьковича своїм сином. Після 1848 р. родинне житє Гординських було розбите, Осип лишив ся при мамі, а Гординський далі дбав за його. Се тільки впевняє нас, що він уважав Федьковича своїм сином. Коли зберемо разом усі свідоцтва про відносини між батьком і сином, то виходить, що між ними був розлад, а в Федьковича доходило навіть до анімовії. Старий страждав і уступав синові. Питанє, що се заставляє гордого, польського шляхтича робити жертву зі свого завязтку задя крайнього українського демократа вбраного в гуцульський сердак, в користь молодого чоловіка, який йому не давав нічого? Се було батьківське серце. Отже була у Гординського певність, що Федькович його рідний син.

Тут місце згадати про лист до Тянячкевича. Після всього, що сказало ся про віродостойність шестого листа нема потреби окремо оцінювати віродостойність листу до Тянячкевича. Про се, чи Федьковича взято до войска примусом, буде згадка в II розділі.

Тепер розглянемо ті інші докази, які ніби промовляють за Коссованщиною.

За правдою змісту VI листу не промовляє те, що Федькович вже і в Молдаві відрик ся батька. Тоді він сказав до Роткеля: „Hordinski ist gar nicht mein Vater, ich heisse Fedkowicz“. Далі розказав йому, що його батько — Сербин. Перше реченє неправдиве, а друге теж не промовляє за Коссованом, бо той не був Серб.

Поетичну фразу: рік 1849 нас „сирот“ по світі роздуб, елегію „Туга на могилі званого брата М. Дутчака“, як і „прості мужицькі звичаї, які панували в родині Федьковича“ можна поминути мовчки. А то з тої причини, що не зазнавши нічого доброго від Коссована, Федькович не міг би його шанувати й тужити за ним за те тільки, що Коссован дав йому жите і нічого більше. На скільки відомо кожному, то між натуральними дітьми і їх батьком нема гарних відносин. А навіть не люблять вони свого батька і звичайно лихословлять його. А вже що до „простих мужицьких звичаїв“ то нікому не прийде на думку казати, що завели ся вони у Гординчихи, дякуючи Коссованови. Бо який же вплив на стону і спосіб життя міг мати коханок, що ходив попід пліт і чекав, коли мандатор виїде з дому. Наймит, неграмотний і — як читаємо у Колесі — нічим незамітний („пустий“) чоловік був Коссован. Чи міг би він вдемократизувати сімю Гординських? Радше він сам підпав би був під вплив немужицької родини, коли-б так справді був мав якісь зносини з мандаторкою.

Коли т. зв. VI лист Федьковича показав ся невірдостойним, не вістає ся ніщо инше, як лиш праняти за правду инший документ, котрий цілком щось иншого каже про походжене Федьковича. Тим документом є метрика хресту:

Testimonium ortus et baptismi. In libro metrices baptisatorium tomo II. pag. 166 Nr. ser. 2. Anno Domini 1834. die 8. Augustus natus sub Nro domus 348, et die 17. Novembris ab reverendo domino Emerico Zboray capellano rit. lat. baptisatus est in Wiźnica Josephus Dominicus (binom.). Numerus domus 348 Stor. Putilla. Religio romana catholica. Sexus masculini. Torus legitimi. Parentes et conditio: Adalbertus v. Fedkowičz Hordyński, dispositor Domini Michaelis Romaszkan in Putilla. Anna filia Michaelis Hanicki Decani ritus graeci non uniti Russ-Kimpolungensis (Dolhopole) et parochi in Dichtenitz. Eudoxiaequae Owad uxoris ejus. Patrini et conditio Vincentius Makowiecki oeconomus in Putilla. Antonina Rzepecka uxor oeconomi in Piotrów. Vincentius Rudkowski mandatarius in Putilla. Thecla Przybyłowska coelebs filia oeconomi quondam in Żabie. — Obstetrix Anna Bigene.

Проти сього документу піднесено одинокий закид, мовби то сию метрику виставлено тільки для форми. Хрестив Осипа буцім то православний священик; „щоби однак уникнути людського-

поговору, постарав ся Гординський о се, щоби Осипа вписано до метрики латинського пароха (?) в Вижниці...¹⁾ Та закид се голословний і дивний. Коли-б справді Осип був хрещений по православному в селі, то додатковий впис у метрики вижницької латинської парафії не був би в силі відвернути чоговірку. Про сей впис знав би був лиш той, хто вписував і той, хто подавав дати до впису. А про хрестини знало село. В метриці була би напевно вістка про се, що хрестив дитину инший якийсь священик, а не той, що завідував парафією. Між тим у метриці читаємо, що Осипа хрестив латинський завідатель із Вижниці. Сторонець-Путилів належить до вижницької парафії, завідатель її підчас обїздки охрестив Осипа в Сторонці. Тяжко увірити в комедію з вписом через те, що в метриці подані імена свідків (т. зв. хрещених батьків) і то самих путилівських. І коли в метриці, в публичнім документі стверджено метричним урядом і свідками, що хресту dokonano дійсно, що Адальберт Гординський признав тоді Осипа Домініка своїм сином, то нема ніякої підстави і причини називати метрику фальсифікатом і документом на позірний акт правний, а не дійсний, правдивий. Метрику треба признати вповні віродостойним документом, бо проти її змісту нема ніякого поважного закиду, а романтичне оповідане про Коссована показало ся неправдивим. Одно виходить ясно і несумнівне: Осип Домінік Юрій Гординський de Федькович був рідним сином Адальберта Гординського de Федьковича.

Нічого й казати, що полеміка про походжене Федьковича, хоч і дала почин розяснити неодну, перше незнану справу з Федьковичевого житя, є свого рода унікатом у літературі і не причинила ся до звеличання пам'яті великого поета. Навіть обронці його правесного походження здорово промахнули ся не раз проти тої пошани, яка належить ся великим людям кожного народу. І — терпіню.

Для історика літератури правесне походжене поетів не має інтересу. Воно дуже важне для батька і для масткових прав родинних, задля яких введено моногамію. Марній справі походження Федьковича надав Колесса перворядну вагу, бо Федькович ніби то вірив у своє походжене від мужика без огляду на

¹⁾ Перехід Федьковича з католицького обряду на православний (31 III 1863 р. в Чернівцях) вяснений свідочтвами військового капелана в Чернівцях і парохіяльного уряду в Сторонці (Матеріали ст. 360—361.)

те, чи справді походив від його. Ся віра була жерелом його демократизму. Та се тверджене довільне. Лишаючи на боці питане, чи й сам Федькович вірив у Коссованщину, запитаємо, чи вірно тут виведено причинову звязь? Гадаю — ні. Думаю, що демократизм, а радше хлопоманство Федьковича зродило Коссованщину. Сей мій погляд умотивований в написаній мною (популярній) житєписи Федьковича і тепер покликую ся на відповідне місце в тій студії. А тут хіба ще скажу, що невідомий нам ні в історії ні в сучасного життя такий факт, щоб само мужицьке походжене, чи тільки віра в таке походжене і то чоловіка вихованого на цілком немужицьку ногу мало бути жерелом його демократичного світогляду, а властиво хлопоманства. Пильна обсервація подасть як раз противні факти. Народна філософія у приповідці „не дай Боже з Івана — пана“ також посвідчає, що досі було инакше з тим мужицьким походженем... жерелом демократизму.

II.

Побут Федьковича в Молдаві.¹⁾

Побут у Молдаві то найменш вияснена доба в життю поета. Такою вона лишить ся й на далі, бо не найдуть ся вже ніякі певні жерела. Федькович жив у Молдаві між чужими людьми, а від них не роздобуде ся вже ніяких свідоцтв. Ті свідоцтва, які маємо від самого Федьковича, не заслугоють — на жаль — на віру. Свідоцтва близьких до його людей треба приймати обережно, а до цілком певних свідоцтв належать тільки листи Роткеля до Стоцького. Аж останніми часами ті листи оголошені друком, але їх зміст доволі широко розповсюднений, бо проф. Стоцький познакомляв з ним своїх слухачів. Тільки ті Роткелеві листи подають фактів мало, а обіймають не цілий час поетового побуту в Молдаві.

¹⁾ Література: Поезії Йосифа Федьковича (Слово от іздателя). Повісті Осипа Федьковича. (Передне слово). Два листи Роткеля до Смаль-Стоцького. Маковей: Причинки до житєписі Юрія Федьковича; Промінь 1907, ч. 9. Маковей: Про Федьковича; Буковина 1901, ч. 133. Кудерна: Мій приятель Федькович; Промінь 1905, ч. 11—15. Франко: Лукьян Кобилиця. Kaindl: Die Bukowina in den Jahren 1848—1849. Смаль-Стоцький: Буковинська Русь. J. A. v. Helfert: Geschichte Österreichs vom Ausgange des Wiener Oktober Aufstandes 1848, т. IV. Заклинський: За слідами Федьковича, Л. Н. Вістник 1905, кн. IX і XII. — Geschichte des k. k. Inf. Reg. Nr. 41 vom Jaromir Formanek, Czernowitz 1887. — Матеріяли.

Коди певні жерела такі скупі, то критично про побут Федьковича в Молдаві можна сказати мало. Перше питане, який час призначити на сю добу? Граничними датами будуть: 2 червня 1848 і кінець жовтня 1852 р. Раяйш 2 червня не міг Федькович рушити до Молдави, бо до того дня був у школах в Чернівцях і дістав шкільне свідоцтво з тою датою (2 червня). Довше, як по кінець жовтня 1852 р. не міг він бути в Молдаві, бо 1 падолиста того року вступив він до 41-ого полку піхоти в Чернівцях як доброволець на 10 років. Але ті широкі межі часу треба по можності затіснити, бо на певно можна сказати, що Федькович не пробув на Молдаві 4 роки і 4 місяці.

Федькович лучить свій виїзд з Путилова і з Буковини в бівакованем військових відділів у Путилові. Сучасні Федьковича лучать його заграничну подорож з громадним виїздом черновецьких мешканців до Молдави в часі розрухів на Буковині під кінець 1848 і з початком 1849 р. Богато даних промовляє за тим, що Федькович покинув Путилів не скорше, як по Різдвяних святах 1849 р. Прибувши літом 1848 р. на вакації до мами, погуляв Осип у рідних, любих сторонах. У ту пору упав на родину смуток, бо 24 VII померла сестра поетова Марія. В тім горю не кинув Осип мами. Рушив він з Путилова що йно тоді, як і мама перенесла ся до зятя. Коли-б скорше був виїхав до родини, то дістала ся-б про те до нас відомість (11 IX). До батька не вибрав ся Федькович, бо батько сам шукав у Чернівцях посади і аж в осени 1848 р. через Волянського або через Кантеміра дістав її при матістраті.

Військових експедицій у гори було дві. Перша придана комісареві Сержістому вернула ся до Чернівців 6 I 1849, друга рушила до Плоскої в половині січня того-ж року з комісарем Канне. Ся експедиція досягнула й Сторонця-Путилова. На постій для капітана Бенделі вибрано хату Дашковички і тому Федьковичеві слова: „нашу хату зруйнували, наше господарство спустошили, спліндрували“ треба так розуміти, що військовий постій, як кождий наїзд, приніс руїну для ховаяства. Він і примусив і саму госпедню шукати собі захисту у родини. Оттоді то, в другій половині січня 1849 р. Осип вибрав ся до Чернівців.

В Чернівцях спинив ся він, тай імовірно зайшов до Гординського, який був тут на службі. Зароди тої ворожнечі до батька, яка обявила ся у Осипа з цілою силою аж у шістьде-

сятих роках, була вже й тепер. Та не було ще цілковитого розриву між Осиповими батьками і між Осипом а Гординським. Тому можна прийняти, що Осип не обминув його в Чернівцях. А можна се прийняти і з тої ще причини, що в чужім місті Осип потребував грошевої помочи і що опісля батько знав синову адресу в Молдаві тай навіть відвідав його на чужині. Роткель дає нам у своїм листі певне свідоцтво, що прибувши до Нямцула в Молдаві літом 1851 р., застав там Федьковича на практиці у черновецького інженера Чунтуляка. Роткель не тямить, чи прибув до Нямцула ранним, чи пізним літом. Але далі пише, що пробув з Федьковичем рік і кілька місяців в однім домі, а з того виходить, що він уже ранним літом застав Федьковича у Чунтуляка. Не виключене, що Федькович пізнав ся з Чунтуляком у Чернівцях. Коли так було, то Чунтуляк не взяв його з собою до Молдави без відома Гординського, а той, як магістратський урядник, тай ще у ті часи, був певне знаний у місті. Коли Федькович виїхав з Чернівців з Чунтуляком, то не рушив скорше, поки сніг не зліз, отже не скорше, як весною 1849 р. Невідомо, чи перед інженерською практикою Федькович не відбув ще иншої, і чи його поетична вдача незлюбила той завід так само, як інженерський і антикарський. Таких свідоцтв, яким хоч трохи можна вірити, нема, а поле для домислів широке. Можна догадувати ся, що Гординський не рад був тому, що син покинув інженера, а пішов на практику до антикаря Bredemeyer-а, Роткедевого свояка. Се могло бути причиною подорожі Гординського до Молдави. (Роткель пише, що Гординський хотів особисто пізнати антикаря, у котрого Федькович відбував практику.) Напевно тільки можна сказати, що Федькович не рушив з Путилова до кінця 1848 р. і що його подорож до Чернівців не мала характеру утечі. Тим більше подорож до Молдави. Федькович скінчив низшу реальну школу в Чернівцях і пішов на практику до інженера, а разом з ним виїхав за границю. Поза тим годі подати якусь иншу причину його подорожи. Неподібні до правди є вісти, що Федькович наймав ся до послуг. Брата Івана, здаєть ся, не відшукав. Треба також відкинути вістки про се, мов би Гординський казав Федьковича спроводити з Молдави і асентерувати. В 1852 р. не було вже панщини, а хочби й була, то власть мандатора не сягала поза границі домінії, а не то поза границі краю і держави.

Просто від антикаря поїхав Федькович добровільно у Чернівці десь у місяці жовтні. Цікаво, що він з антикарем, противним йому чоловіком, хотів розійти ся в мирі. Ужив до того Роткеля; той просив, щоб Vredemeyer звільнив Федьковича від служби.

Вернувши з чужого краю, Федькович коротко був на волі. Між його виїздом з Нямцула, який по свідоцтву Роткеля припав на осінь, і військовою службою (в початках листопада) припадає короткий час. Яким способом наклонив Гординський сина вступити до війська, не можна певно сказати. Кантемірові свідоцтва треба приймати дуже обережно. В тім випадку вони непротивні тому, що знаємо про Федьковичеву військову службу, а Кантемір каже, що на просьбу Гординського писав до Федьковича до Нямцула і намовляв його вступити до війська. Коли Федькович прибув до Чернівців, міг Кантемір висказувати свої ради устно, міг се робити і Гординський. Виходить, що Федькович „добровільно“ послухав батька і чи не за те опісля, горюючи в війську, був гнівний і лихий на батька.

На всякий спосіб побут на Молдаві був для Ф-а корисний. Подорож по чужих краях все вчить молодого чоловіка. Надто стрітив там Ф-ч великого, одушевленого для природи артиста, хоч і не голосного маляря, а ще менше славного драматурга Роткеля. Мав він великий вплив на Федьковича. Одних річий навчав його дорогою лектури, інших живим, творчим словом. А слово все краще вчить ніж книжка...

III.

Роля Федьковича в сервітутовім процесі.¹⁾

Той дивний, боляче прикрий душевний настрій, в якому Федькович написав лист до К. Горбала про своє походжене від Косована, не зараз проминув, бо не скінчила ся журба і всі причини, які його зродили. В два місяці по крізі в своїй слабости, знайшов ся Федькович на відпустці в Чернівцях, для по-

¹⁾ Література: Колесса: Юрій Коссован; Заклинський: За слідами Федьковича; Кудерна: Мій приятель Федькович; Маковей: Причинки до життєписі Юрія Федьковича, Промінь 1907, ч. 9; Лукіянович: Федькович заступником громад довгопільського окола в сервітутовім процесі 1864 р., IV том творів Федьковича. — В тім томі надруковано й деякі акти того процесу. Grünberg: Studien zur österreichischen Agrargeschichte; Kaindl: Das Untertanswesen in d. Bukowina.

ратована здоровля. Полагодив тут дві справи: перейшов на православний обряд, приймаючи імя Юрій і вніс просьбу до військових властей, щоб переписали його в постійний стан супочинку. Перша справа цілком маловажна, але другою гриз ся, бо бюрократичних формальностей було багато й затягли ся. Побувши в Чернівцях, рушив Федькович у гори. Аж як прийшов у свою Путилівщину, тоді розбитий, змучений волокитством і тугою дух — спочав. Той квіт цикорії, який зірвав поет у Сторонці, то було: осісти на ґрунті. Не місце тут на екскурсії і розбір психічного настрою Федьковича, я маю розказати про те, як незабаром прийшло ся Федьковичеві послужити тим, що сиділи на ґрунті. Сиділи Гуцули справді на своїй — несвоїй землі. Була ніби своя, бо обробляли її споконвіку, платили за неї кровю, навіть правували ся за неї і стемплі платили. Буда і несвоя, бо урядови здавало ся, що Гуцули мають тільки сервітути на тих лісах і пасовисках, де пасла ся їх худоба.

Федьковичеві прийшло ся власне покінчити той сервітутовий спір. Та хоч Федькович сам міг бути щиро вдоволений з того, що зробив в користь громад, бо праця його вінчала ся кращими успіхами, ніж инша його публична, громадянська служба (війтівство і інспекторство) то преці упали на його важкі закиди. Тим то й роля Федьковича у сервітутовім процесі належить до суперечних питань у Федьковичевій життєписі. Суперечна вона тим, що зроблено йому закид, немов би він дав себе підкупити і підкуплений зробив іменем громад злагоду з панями, корисну для панів, а шкідливу для громад.

Уважаємо не то не зайвим, але потрібним привести дословно сї закиди, які обвинувачують Федьковича в зраді.

У Колесси (ор. сіт. ст. 93) подано недокладний ¹⁾ зміст рішення сервітутової комісії з 7 IV 1866, яким закінчено одну стадію довговічного процесу і за тим ідуть ось які уваги:

¹⁾ Читаємо там: „а) ґрунти, які мужики з давен давна для себе обробляли, а також відзначені ліси та відгороджені пасовиска, суть невідлучною (?) власністю мужиків. б) Данини, котрі пани побирали перед внесеном панщини, не були платнею (?) за уживанє піль, лісів та пасовиск, але випливали із стосунку підданства. в) Коли р. 1848 внесено підданство, повинні були згадані ґрунти перейти на безплатний ужиток мужиків; всякі данини повинні були упасти. г) Коли-ж сконстатовано факт, що від 1848 до 1861 дідичі правильно побирали від мужиків данини і чинші за згадані поля, а коли їх не побирали, то самі користувались згаданими полями, — повинні дідичі виплатити мужикам за цілий

„Таке рішення виходило очевидно на користь громад. Пани зачали отже підходити до повномочників громад із різними пропозиціями, щоби добровільно полагодитись“.

„Наслідком переговорів було се, що [як довідуємось із декрету буковинського правительства з р. 1867] Юрій Коссован¹⁾ зрік ся в імени громад згаданого відшкодованя за неправне побиране данин від р. 1848—1861, а пани зрekli ся відшкодованя за податки, які вони в тому часі платили від мужицьких ґрунтів“.

„Так представляє ся справа по урядовим документам. Овочі отже довголітнього процесу, що зруйнував мужиків цілого кімполюнiського округа, були майже змарновані“.

„Цікавим епільофом тої справи було се, що буковинський поет дістав від дідичів за свої труди поле положене в Дихтинци, зване „Семакова“, а також чималий дарунок готовими грішми (в нотці подано: Між иншими потверджує се о. Юр. Ганицький, що жив із Юр. Коссованом в найкращих відносинах — лист написаний до мене д. 20/X 1892] а також чималий дарунок готовими грішми (в нотці подано: Про се вшевняв мене рішучо д. Густав Кудерна, начальник сторожі скарбової

час відшкодоване. г) Мужики мають звернути дідичам податки, які платили пани від р. 1848 до 1861 від згаданих піль, лісів та пасовиск. д) Відшкодованя, які мають собі виплатити обі сторони, обчислить згадана (?) комісія вибрана (?) до унормованя (?) сервітутів (?)“.

В дійсности зміст того рішення ось який: I. Ужитковане колишніми підданими лісів і пасовиск (які до 1848 р. відділені й відмежовані були в посіданю колишніх підданих) в русько-кімполюнiській околі не випливає з ніяких служебних прав (сервітутів). II. овеча дачка і дачка бриндзею в натурі, а так само грошеве релютам замість тих дачок не є відплатою за якісь права служебности і колишні піддані рус.-кімп. околу не обовязані більше до них. III. Провізорія з 1861 р. уневажнена, колишні піддані мають право жадати звороту овечої дачки, яку силою повясшого розпорядку з них стягнуто. IV. Заступство громад Федьковичем, хоч не цілком згідне з інструкцією з 31 X 1857 признає ся важним. V. Про реасуміцію розправи задля звільнення землі від тягарів в рус.-кімп. околі, про правостійність овечої дачки, як підданчого свідчення, про додаткове відшкодоване за неї дідичів та й про зворот побраних дідичами від бувших підданих чиншів за ужитковане лісів і пасовиск після 1848 р. буде рішати компетентна власть по правосильности отсего рішення. VI. Рекурс проти сього рішення можна внести до міністерства не пізніше шести неділь.

¹⁾ О. Федьковича називає Колесса в своїй студії Юрієм Коссованом.

в Сторонці-Путилові; стосунок його з Юрієм Коссованом був дуже близький.]. Се факт потверджений не лишень многими мужиками, котрих свідоцтво міг би назвати хто партійним, але також і другими віродостойними а безсторонними особами“. (Тепер ідуть уваги про се, що Федькович в ту пору був чоловіком без етичних засад.]

Начальник скарбової сторожі в Путилові, знайомий з Федьковичем від 1870 р. І. Кудерна, від якого Колесса мав відомість, що пани підкупили Федьковича, говорить в своїй статі загадочно і баламутно: „...І коли ще (Федькович) був спосібний до душевної діяльності, посвятив свою силу діланя попри коетичне творене обороні свого народу в процесі з дідичами дотично віддаваня десятини, або — як та дачка називала ся — „дачки овечої“ (?). Федькович, яко заступник путилівської громади (?) вивязав ся зі своєї задачі прозорливо і вірно і провадив враз з другими такими самими повномочниками (?) справу селян аж до тої стадії поведженя, коли дідичі прийшли до певности, що процес програють (?), а щоби тому лиху запобічи, розпочали угодові пертрактації і угодою закінчили процес (?“.

Дехто вважає повисші слова прихильним для Федьковича свідоцтвом. Але так не є, бо Кудерна, як раз там поклав точку, де свого часу почав Колессі розказувати про дарунки. І над статєю в „Проміні“ мав той чоловік відвагу поставити заголовок „Мій приятель Федькович“. Аж два роки пізнійше (статю свою писав Кудерна 1903 р.) в розмові з Заклинським відкликав Кудерна свою клевету посередно, здумавши нескладну байку, що пани підкупили кількох „гавкунів“, ті збурили громаду, а під тим напором Федькович відступив від процесу і „наступила угода між спорячими“. Не сказано, хто її зробив, але розуміється, що Федькович. А він же повинен був свою повновласть зложити. Знаємо, що окрім Сторонця, вступав Федькович ще й інші громади. Щож там, у тих інших громадах стало ся? Чи дозволив Федькович, що через одну громаду потерпіли всі? Сих питань не вияснено. А хоч і сказав Кудерна, що Федькович не прийняв дарунків, то з реляції Кудерни лишиться ся у кожного вражінє, що Федькович не словнив своїх обовязків як слід.

Ледве відкликав свої закиди Кудерна, аж виступив другий скарбовий стражник Кирстюк. Він служив у Путилові 1869—1871 р. і на тій підставі, хоч у цілій справі ямать найменше, наговорив нісенітниць про процес і підніс тяжкі закиди проти

Федьковича. Хоч і варто було-б для характеристики того свідка навести його причинок до історії аграрних відносин у Гуцульщині тай самого процесу, повторимо лиш се, що Кирстюк сказав Маковееви¹⁾ про злочасну угоду Федьковича з панами.

„...А за моїх часів, котрі я добре памятаю, було таке: Пани Джурджован, Айвас, Ромашкан, котрі в горах мали свої маєтки, разом з Федьковичем радили ся при адвокатах, як би то зробити, щоби пани за ті ліси і полонини, що мужики їх нібито забрали від панів, могли дістати відшкодоване. Вони казали: „Пане Федьковичу! Наші тати діставали від Гуцулів по кілька овець і річи (?), а за то Гуцули могли пасти свої вівці на полонинах і брати дрова з ліса (се не була правда). Отже, як би ви так зробили, щоби до того Гуцули признали ся, що так було, — а є ще старі люди, що то памятають, — то ми би дістали відшкодоване за все. То була т. зв. овеча дачка (Schafabgabe). Коли напр. господар давав панови дві вівци на рік, то відшкодоване мало виносити 2×18 років (ціну за 36 овець) від одного господаря. Така була основа обрахунку.²⁾“

Мені оповідали другі люди, що Федькович мав панам відповісти: „Я не допущу до того, бо Гуцули не були би годні силести такі великі гроші“. На то йому адвокати: „Правду кажете, бо цілі гори не були би годні звернути панам їх гроші, але то виплатять цісарські каси так, що Гуцули о тім і знати не будуть. Пане Федькович, будьте певні, що нарід не буде терпіти, се ціла Австрія заплачить“. Гуцули справді і сьогодні не знають, чи поплатили то, чи ні“.

„Щож вимагали панські заступники від Федьковича?“ — спитав ся Маковей Кирстюка, а Кирстюк відповів:

— Були села, котрі казали: „Се правда, що ми часом давали панам вівці, але не що року і не за то, що пасли та дрова рубали в лісі, тільки в дарунку при весілях або інших okazіях“. Оті села не платили потім відшкодованя. А пани вимагали від Федьковича, як від заступника громад, аби він перемовляв людий, що ті давали панам вівці що року, як данину. Він мав напр. питати ся Гуцула: „Кілько ваш батько давав овець?“ Гуцул, скажім, не знав. „Кажіть, що три вівці“. Мав промовляти, щоби Гуцули не бояли ся. Він тото зробив. Се було 1870 року.

¹⁾ Промінь 1907, ч. 9.

²⁾ Цілком фальшиво! (Д. Ж.).

— Якжеж міг Федькович думати, що з того не буде людям шкоди?

— Бо так йому казали висші урядники, що були в комісії: „Das ganze Reich wird zahlen“. „Пане Федьковичу, будьте певні, що нарід не буде терпіти“. „Ну, як так, то най буде“. — Імили пани чоловіка на підпитку і такого, що не розумів добре діла, тай перемовили його. Се не лиш його так перемовили, але й панотців і інших; кождому дали потім то млин, то ірунт, то трачку або гроші: „Мовчіть!“ Аби лише не освідомлювали людей. Так напр. поборець податковий Заведіньський¹⁾ дістав 600 зр., респіцієнт Терлецький ірунт. Брали дарунки, хто в Бога вірував.

— А Федькович що дістав?

— Дістав дві полонини і готові гроші від панів Джурджована, Ромашкана, Айваса... Сі полонини несли давнійше 200 або 250 зр., а сьогодні з них є доходу 900—1000 зр. Отсе він але зробив, що перемовляв людей і приняв дарунок, хоч зараз треба тут і те сказати, що він з тих ірунтів не мав зиску, а все дарував людям. Я сам оглядав його господарство в Сергіях, яке хотів мені дарувати за то лише, щоби я приймав його і гостей, коли приїде з Черновець²⁾.

Як бачимо, кільканацять голосів закинули Федьковичеви зраду. Увірили їм і ті, що списували свої розмови з свідками. Кудерна відкликав піби свої давнійші вискази, але Федьковича не очистив. Щоб висвітлити правду, на те лиш одна дорога. Треба розказати всю історію сервітутового процесу і на тій основі оцінити зроблену з панами угоду. Досі не маємо обробленої історії т. зв. регуляції сервітутів. Нарис історії сервітутового процесу прийдесть ся мені розказати. Се най оправдає мене перед читачами за мій далекий екскурз на поле аграрних справ, історії панщини й індемнізації.

Цілий процес мужиків з панами в довгопільськім околі³⁾ мав свій початок у підданчих відносинах, проте перш усього

¹⁾ recte Завадіньський. — Д. Л.

²⁾ Про сервітутовий процес говорив також богато (хоч і недокладно і невірно) Гр. Каптемір (Л. Н. В. 1905, кн. IX ст. 228—230) але про Федьковича сказав так мало, що його голос можна поминути.

³⁾ Довгопільський окіл після румунізаторсько-німецької номенклатури називаєть ся в урядових актах Russisch Kimpolunger Okoll, бо є і румунське Довгополе = Kimpolung. До того русько-кімпольонгського околу належали отсі села над Черешом і Путилівкою: Плеска, Сергії,

треба сказати кілька слів про панщизняні відносини на Буковині.

Поминувши цілком незначне число вільних мужиків у Кімполонієвській околі і середніх ґрунтових власників (резеш) тай З княжі міста (Сучаву, Чернівці і Серет), уся людність на Буковині була невольна. Мале число між тими невольними припадало на справжніх невольників-циганів (гобі), яких уважало ся річами, не особами, всі прочі були піддані (vesini = вечіні). Наслідком надмірних даровизн були се приватні хлопи, не княжі, і робили панщину боярам чи монастирям. Ся панщина, уладжена звичаєвим правом, не була тяжка, коли рівняти її з иншими краями, особливо-ж з Польщею. Піддані мали тільки складати десятину з всіх плодів і були обовязані до роботизни і то неважкої. Треба тільки мати на увазі велику різницю між правним станом (писаним правом) і дійсним. Впрочім сам розвій життя спричинив погіршене кріпацької долі. Час минав, населене зростало, на місце давних примітивних відносин ширила ся культура, отже зростали вимоги й потреби держави, князя (під турецькою кормогою) і бояр, а тягарі підданих в виду еластичности звичаєвого права дуже заважили. Піддані не могли зжити ся з тою зміною на гірше тай почали втікати то до Росії, то на українські степи. Тоді бояри почали їх закріпощувати, приковувати до землі, робили їх кріпаками. В першій половині XVII в. той дійсний стан дістав санкцію в княжих законах. Кріпак мав маєткову правну здібність ограничену тільки до движимих річий, бо вся земля була панська, але кріпак не вільно було відлучити від землі, яку обробляв і якої плодами ділив ся з паном. Житє і здоровле кріпака стояло під правною охороною, але не вільно йому зірвати узла, яким він звязаний з землею. Якість і вимір роботизни, яка тяжіла на кріпаках, залежала від пана, а що бояри (згідно з тогочасним економічним розвоєм)¹⁾ починають самі господарити, то вся вага кріпацьких відносин пересуває ся власне на панщину. Писаного закона і тепер ще не було, а звичаєве право нагинати і ламати не було тяжко. Висловом того стремління бояр став вінці і пи-

---

Сторонець-Путилів, Тораки, Кислиці, Диктинєць, Усте-Путилів, Мареничі, Петраші, Розтоки, Стебни і Спятки, Довгополе, Конятин, Яблониця, Підзахарич і Межиброди.

¹⁾ Скрізь в Європі в XVI в. закинули пани чиншову господарку і починають у власнім заряді обробляти землю. Господарство чиншове переходить у фільваркове.

саний закон, а то славний хрїзов кн. Грігорія Гіки з 1/І 1766 р. Той хрїзов дає панам вибір, а) чи жадати від хлопа грошей, чи роботи; б) якої власне роботи жадати; в) т. зв. акордова робота означена в нїм таким високим виміром, що хлоп нїяк не міг її виконати в приписаних 12 панщизняних днях, тільки мусїв робити хоч 24 дні і тому хрїзов був замаскованим обтяженням кріпаків. Але найважнїйше, що се був диспозитивний закон, бо лиш тоді мав силу, коли між паном і хлопом не було иншої умови. Отже й не диво, що нїде і нїколи в Молдаві його не виконувано.

У відплату за ті обовязки списані в хрїзові і означені в особних умовах між боярами і кріпаками, бояри відповідно до старого звичаєвого права віддавали кожного року часть своєї землі громаді. Громадська старшина розмірювала далі землю між громадян, а то кожного року (грунтова спільність).¹⁾

Буковинські панщизняні відносини відрізняли ся від західно-європейських ще тим, що не було тут особистого підданства (*Leibeigenschaft*) і що пани не були домініями, тобто не мали ані судової, ані адміністраційної власти (*Grundobrigkeit*).

Такий особливий стан, в нічїм неподібний до обставин инших австрійських провінцій, застав на Буковині цісар Йосиф II. Своєю реформаторською діяльністю обняв він і свіжо набуту країну. Бояри перемінили ся в панів з судовою і домініяльною властю над підданими. Гуманний цісар не вагував ся перемінити молдавських чиншових хлопів у підданих, бож він у 1781 р. зніс особисте підданство, а власть домінії докладно обмежив і означив двома патентами з 1781 і 1784 р. За те сотворив цісар рустікальну посїлість, якої досі не було на Буковині (вся земля була боярська). Рустікальною посїлстю признав цісар ті ґрунти, які були в хлопських руках д. 1/ХІ 1786 р. (*Normalzeitpunkt*), тобто в день прилученя Буковини до Галичини. Дотацію кожного підданого (докладне визначене частки з рустікальної землі), яке очевидно могло наступити аж по внесеню ґрунтової спільности, відложив цісар на ту пору, коли буде викінчений т. зв. йосифинський катастер. Небавом по викінченю (1789) катастру цісар, занятий війною і реакційною революцією помер (1790), не довершивши великих своїх реформаторських замислів. Аж 1835 р. усунено земельну спільність і визначено дотацію підданих.

¹⁾ Кріпаки користували ся й лісами.

Приступаючи до регуляції панщизняних відносин на Буковині, цісар затвердив *status quo*, який витворився під воєнною управою краю, себто хрїзов Їки з 1766 р. і сиричинений боярами „додатковий розпорядок“ з 1781 р., яким¹⁾ наложено на підданих нові роботизни: довіз дров, напругу коршем і панських будинків тай данини: курку і повісмо. Такий правний стан удержався до 1848 р., дійсний стан був очевидно гірший і то на шкоду підданих, бо пани заводили галицькі порядки, деповинности підданих були далеко тяжші.

Не все, що сказалося досі про панщину на Буковині, можна прикласти і до руського кімпольоніського околу. По частині з тої причини, що се був пограничний округ, отже мав деякі пільги. Важнійше, що цілий він лежить у горах, отже природні і господарські умовини цілком тут інші, ніж на долах. В горах займи не ограничають ся самим відмежуванем просторів, тут треба ще вложити багато фізичної праці (рубанка лісів), а на здобутім просторі поселенець не може розвинути иншої господарки, як скотарство. Петреба великих просторів (про інтензивну господарку нема тут мови) тай інші причини (сам спосіб займів) склали ся на те, що в горах не витворила ся спільність, тільки індивідуальне посідане корчовиск. З природи річи ішло за тим сильнійше право до землі у Гуцулів, ніж у тих долян, які кожного року обробляли інші поля.²⁾ Врешті лишила ся в горах на все чиншова господарка і вона ніяк не могла змінити ся в фільваркову. А що під панщиною найчастійше розуміє ся примусову роботу в користь панів, то можна коротко сказати, що в довгопільським околі не було панщини. Бодай у правнім стані.

Що до підданчих повинностей, то найдавніша грамота, до якої відкликали ся Гуцули, був хрїзов Константина Дуки з 28. VII 1694 р., по якому вважало ся поселенців властителями корчовиск. Крім десятини мають вони платити ґрунтового чиншу по 2 зл., по 1-30 зл. або по 1 зл. а то відповідно до майна; платять і по 2 паралі (3 крейцарі) від 1 сяга сїна. Такий був правний стан і незміненим лишив ся він аж до 1848 р. Очевидно лиш на папері. Декрет надвornoї канцелярії з 1786 р.

¹⁾ Анальоґічно до виданого в Молдаві і для Молдаві хрїзова з 1777 р.

²⁾ Центральні австрійські власти вважали тому Гуцулів одвічними пожиткующими властителями лісів, а дрібний чинш, плачений панам, був тільки ознакою зверхньої власти панів.

удержав що до підданчих повинностей т. зв. status quo з часів воєнної управи, а той status quo зміняв ся з року на рік, залежно від фактичної сили панів і завдяки безрадности розкинених по верхах, незсолідаризованих, добродушних Гуцулів. Вже в 1780 р. на приказ воєнної управи зіхала комісія в гори і ствердила, що земельні чинші пебирають ся від підданих в двое і в трое висші, ніж приписав хрїзов Дуки. Стверджено також такі дачки, яких не знає хрїзов. Від 1803 р. починають ся скарги підданих на перетяжене. Протоколи списувані що кілька років дають спромогу пізнати, як то пани вводили щораз то нові данини.

Тому, що адміністраційні власти були за мало енергічні і не вєспіли виконати свої рішеня, а піддані не переставали жалувати ся на утиски, тому сї панщизняні скарги зложили ся на довголітний процес у довгопільськїм околі. В загальних зарисах він так представляє ся.

Вже перші доходженя комісара Адамовича 1803 р. виказали, що пани ввели не то нові данини, але жадали від підданих роботизни. Протокол Мільбахера з 1814 стверджує вже заведену і прийату престацію „терхи“, себто довіз горівки з Вижницї до панських коршем у горах. Доходженя Апїана 1825 р. стверджують овечу дачку, заведену очевидно після 1814 перед 1825 р. Пани оправдували ся, що в відплату за сю данину дозволили підданим в ширших розмірах, ніж досї, користувати ся панськими лісами. Уряд не признав тої данни. Взагалї адміністраційні власти стояли в теорїї на тїм, що одиноким обовязуючим законом є хрїзов Дуки. А то з тої причини: Перший спір з 1803 опер ся о надворну канцелярію і ся відкликала ся до хрїзову з 1694 р. З того часу сей рішенець вважало ся нормою. Тільки правда! такі некорисні для себе рішеня вміли пани обійти — угодою. В угодї з 5/III 1807 піддані Айваса прийняли ся гуртового земельного чиншу на 1000 вл., а крім того мали постачати двї роботизни: терхи і направу коршем та панських будинків. Мільбахер у 1814 застав цілий ряд устних умов, одну навіть писемну (в Ромашваном), Апїан також застав писемну умову (з Фльондором).

Найдавнійші рішенці адміністраційних властей і угоди між підданими й панами замїтні ось чим. Дають вони свїдоцтво, що піддані господарили в лісах, як властителї (після тогочасних поглядів: пожиткуючі). Вони так пожиткували ліси, як їм було треба. Не вчисляєть ся поодиноких їх прав і не вчисляєть ся,

за яке управлене підданих належить ся панам яка оплата. Піддані складали чинші панам, але то були просто панцизняні повинности. Тоді ще нікому не приходило в думку, що підданим прислугують служебности, а підданчі повинности, то якісь оплати за сервітути. Такий правний погляд сконструовано пізнійше.

В рішеню окружного уряду з 1826 р. зайшов дуже важкий прецеденс. Наказано домінії, як власти I інстанції заспокоїти підданих і загрожено їй (в противнім разі) комісією окружного уряду. Від того часу всі скарги підданих дістають ся домініям. А що тут пани виступали суддями у власній справі, то їм не було кривди, а підданим справедливости. Ні, більше: домінії не сповняли наказів окружного уряду і відкладали його письма на бік, а окружний уряд не сповняв грозьби і не вислав комісії. Коли-ж підданим все таки удало ся раз заступати до висших властей, то висланий 1837 р. комісар Мареш допустив ся грубої провини. Він зарядив вибір нових громадських пленіпотентів, самовільно поіменував ними панських прихильників і списав з ними протокол, що, мовляв, піддані вдоволені, на панів не жалують ся. З того часу окружні рішення некорисні для громад. Тому не диво, що роздратовані піддані, не найшовши ніде правди, перестали платити чинші і побили панських побережників. Тоді (1843 р.) зіхав віцестароста Збішевскі з війском, покарав винних і доніс, що піддані обовязали ся платити підданчі повинности. Тоді то вибито киями й Лукіяна Кобилицю, без сумніву найсимпатичнійшу одиницю з сервітутових буковинських процесів.

В сам переддень революції 1848 р. вийшло ще одно некорисне для громад рішення окружнодо уряду. В його основу прийнято правну фікцію, подиктовану панами до протоколів ком. Сержіст'ому, мов би то панів лучила з підданим умова найму.

1848-ий рік приніс нову для австрійських народів. Революція, конституція і знесене підданства повинні були принести мир і лад навіть для руського кімпольоніського околу. Тай путилівські бюрократи, коли-б взагалі журили ся були тими Prägravationsklag-ами, яких назбирали ся цілі конволюти, могли були відотхнути. А було тих цілком неполагоджених скарг і рекурсів чимало. Тепер історичні події самі здмухнули навіть давні протоколи зі столів...

А стало ся инакше. Проти патенту з 17/IV 1848, яким знесено панщину в Галичині запротестували буковинські пани, видали пропамятне письмо „Über den Ursprung und die Ent-

wickelung des Untertansverhältnisses in der Bukowina“ і ввели ще більше неспокою й роздражнення між усіх, що бажали вивольнення селян. Не маючи надії, щоб їх протест багато заважив, пани поставили неможливі домагання, а то, щоб вернути їм „самовільно забрану цісарем Йосифом II землю“. Коли-б і се не було можливе, то хотіли вдоволити ся відшкодованем, але по приписам для експропріації. Уряд також не знав, на яку статтю Патентом з 9/VIII розтягнуто й на Буковину патент з 17/IV, значить, що так само як у Галичині, відшкодоване панів за знесену панщину мало піти на рахунок держави. Патент з 4. III 1849 перекинув сей тягар по половині на край і на інтересованих. Та з мужиків виссала вже всі животні сили панщина, от і треба було в 1853 р. 23/X перекинути знов усю сплату на край. Через такі перешкоди і через інші (н. пр. віддане справи льокальним комісіям і краям) почала ся на Буковині індемнізація що йно 1857 р.

Очевидно, що пани в довгопільськiм околі користали з того замішання. Мали вже готовий взір у рішеню окружного уряду з марта 1848 р., а власне, що між ними й підданими були умови найму. Отже заперли ліси, поставили варту і грабили кожного, хто не хотів платити чиншу за ліси і пасовиска. Скоро тільки появил ся патент з 5 VII 1853 р., вже скрізь добавили пани сервітути в давних умовах найму, а в овечій дачці відплату за ті сервітути. В тім погляді піддержала їх індемнізаційна комісія (Grundentlastungskommission). На всю Буковину були устанавлені 4 льокальні комісії, зразу лиш 3. Т. зв. третю комісію в Іспасі під Вижицею вів анальфабет, легкодушний і панам прислужний канцелярист Цукер.¹⁾ По думці панів рішив він, що овеча дачка не є підданча, а що вона є відплатою за служебности. Значить, ліси лишать ся панам, а мужики дістануть якусь нагороду за те, що втратять право пасовиска і вирубу в тих лісах. Та се буде вже належати до сервітутової комісії, не до індемнізаційної. І справді, п. Цукер увільнив від панщизняних тягарів і признав на необтяжену власність колишнім підданим самі тільки будівельні парцелі, лєвади і царинки коло загород.

¹⁾ Характеристичний протест проти сеї комісії зголошено в 1860 від громадських депутатів. Вони „bitten um Reassumerungskommission betreffend die durch den deliegierten Wlg. H. Kreiskommissär Zucker aus Czernowitz israelitischen Glaubens gemachte (Grundentlastung)“, бо в його комісії засідали шевці і музиканти...

Так рішив важну правничу справу неправник, записав її в ліквідаційних аркушах, а краєва комісія в Чернівцях затвердила.¹⁾ І тепер пани примували людей до підданчої повинности, хоч підданства вже від 48-го року не було. Тай знов почали сипати ся клопоти на путилівських панів, знов ніби вільні горожани, а ніби панські піддані, Гуцули з довгопільського околу почали писати скарги до всіх політичних інстанцій, до краевого суду у Львові, навіть до військових властей і до цїсаря. А путилівський уряд і краєве правительство не знали, котра власть компетентна рішати ці скарги.²⁾ Так пише краєве правительство в розпорядку з д. 20 X 1861 ч. 11.328, висилаючи комісаря Штронера на доходження. Штронер ще не доїхав до Путилова, а вже знав, що цілий спір між панами і колишніми підданими в руській кімпольоньській околі підпадає під приписи патенту з 5 VII 1853³⁾, отже повинна його рішати сервітутова краєва комісія (Grundlastenablösungs- und Regulierungs Landeskommission). Сей погляд прийнято „в горі“ і в той спосіб давні панщизняні скарги проти панів (Praeagravationsklagen), переважно неполаджені досі навіть формально, виринули тепер на ново з реїстратури політичного окружного уряду в Путилові і дістали ся перед сервітутову комісію в Чернівцях. Ця комісія дала Штронерови порученє вести справу її іменем, а 20/XII 1861 видано, як вислід Штронерових доходжень, славну, преславно провізорію; вона до остаточного рішеня удержувала колишніх підданих в праві користати з дісів, але наложиди на них обовязок вносити овечу дачку. Коли-ж Гуцулі ніяким чином не хотіли прийняти ся рішеня, яке нагадувало їм панщину, тоді (1863) стягнуто її в натурі при допоміг війська.

Тимчасом наблизило ся й остаточне рішенє справи. В довгопільський окіл вислано суддю Михайла Ключіка, як сервітутового комісаря і він мав постатчити матеріалів задля того, що зробити з „сервітутами“, як покінчити довгий процес. Перед тим комісарем Федькович заступав усі громади, Джурджован і Айвас усіх панів. Переслуханє обох сторін тягло ся (з пе-

¹⁾ Про другий недогляд п. Цукера буде ще згадка.

²⁾ На їх нещастє 1860 р. (24/X) появил ся міністеріяльний розпорядок, котрим деякі справи між колишніми підданими і панами підтягнуто під компетенцію судів.

³⁾ Так виходить з його письма до президента краю з д. 25/X 1861, переданого президентом сервітутовій краєвій комісії.

первами) від 6/V до 29/VIII 1864 р. Пересправа була писемна, отже комісар диктував до протоколу питання, а сторони списували власноручно свої зізнання, відповідаючи на поставлені питання.

Сервітутовий процес з 1864 р. можна так схарактеризувати: Доходження Мільбахера з 1814 р. виказали, що колишні піддані складали своїм панам земельний чинш, терхи, повісмо і сир. За те користувалися ґрунтами під управу, лісами і пасовищами. З ліса продавали дерево, а на пасовища приймали і чужу худобу. Одним словом були ужиткуючими властителями землі в розуміню § 357 австр. цив. закона і по знесеню панщини повинні були стати повними її властителями. Коли число осель в лісах стало зростаги і давні оселі почали розширяти ся, а поселенці стали негосподарно нищити ліси, пани почали бояти ся за свою „зверхну“ власність. Починають відбирати займанщини, спинювали нові займи, підбільшати давні чинші та заводити нові (кельтунки, пецове, клямкове, новачизна, овеча дачка, а по 48-ім р. її еквівалент: топливо і паша). При доходженнях пани оправдували ся тим, що відшкодовують себе за свіжі займи, яких доконують піддані без їх відома і дозволу. Щоб утримати ся при найвартнійшій дачці (овечій) пани називали її раз чиншом з умови найму, другий раз відплатою за сервітути. Ключік зірвав з традиційною індоленцією всіх дотеперішних комісарів і при помочи Федьковича ясно і рішучо виказав між иншим навіть зізнаннями самих панів, що в процесі а) не розходить ся о ніякі сервітути, а ні о права, які підпадають під приписи патенту з 5/VII 1853 і б) що овеча дачка не була ніякою відплатою за сервітути, тільки бере свій початок в підданчих відносинах. В тім дусі краєва сервітутова комісія видала своє рішене з 7/IV 1866, якого зміст подано висше.

Довго-довго чекали на се рішене громади і Федькович. Чекав і Ключік, а коли воно появило ся, його не зрозуміли докладно. Воно-ж містило в собі самі негативні вислови і доконче потребувало доповнення. Правда, сервітутова комісія сказала, що спір не йде про сервітути, тому вона некомпетентна, але ще треба було, щоб сказала своє слово індемнізаційна комісія, якій передано акти. Обидві сторони і Ключік привязували до того рішення таку велику вагу, що на їх думку мала тепер уже прийти тільки маловажна формальність. Одначе рішене з 7 IV 1866 передусім не було ще правосильне, бо ще стояла дорога рекурсів,

яких з легко зрозумілих причин дуже не бажали собі і Федькович і Ключік. Щоб виконання корисного для громад рішення не відсувати, а може і не стратити дечого з його, Федькович зробив з панами угоду, яка ніби то була зрадою селянської справи.

Так ми і наблизили ся до самого найважливішого моменту і тепер розглянемо основно угоду. Але-ж і її не мож як слід оцінити без знання її історії. Урядові акти дають нам спромогу прослідити сю історію докладно. Автентичне свідоцтво дає т. зв. Publikationsprotokoll, себто протокол, який давніше списували адміністраційні власти, доручаючи сторонам свої акти.

Отже так було: Під датою 27/V 1866 в Путилові записано, що Федькович відобрав рішення кр. сервітутової комісії з 7 IV 1866 і заявляє іменем громад, що ним вдоволені, отже зрікають ся рекурсу. Під датою 30 V. т. р. в Путилові записано, що Джурджован власним іменем, іменем гр. Льототети і наслідників Фльондора, а Нарциз і Стефан Айвайси власним іменем просять о 12 годин до намислу, чи зголосити рекурс, чи ні. Дня 1 червня стають перед комісією пани і диктують до протоколу таке:

Хоч у рішеню з 7/IV 1866 ч. 515 краєва комісія трактує нас — в порівнаню з мужиками — як мачоха, проте ми склонні признати правосильність того рішення, наколи:

а) при додатковім звільненю землі від панщизняних тягарів всі ґрунти заняті самовільно колишніми підданими після 1848 р., будуть звернені панам.

б) Податки від спірних лісів і пасовиск, які зістають в посіданю колишніх підданих мають платити (згідно з § 43 ціс. пат. з 23/X 1853) самі колишні піддані почавши від 1849 р. Але ті податки платили пани і мають тепер право жадати звороту тих оплачених податків. Знов колишні піддані після 1848 р. не повинні були платити чиншів („топливо і паша“), а в 1863 р. неправно стягнуто від них насильно овечу дачку на підставі провізоріяльного розпорядку з 20/XII 1861 ч. 837. Отєї обопільні правні претенсії панів і колишніх підданих скомпензують ся.

в) Відшкодоване з індемнізайних фондів за овечу дачку і за данину сиром, які комісія вважає панщизняними повинностями, признасть ся панам безпроволочно. Виплата признаних належитостей наступить чим скорше.

Того самого дня з полудня явили ся перед комісією ті самі пани в товаристві Федьковича і подали таку заяву:

Щоб комісії було легше виконати рішення з 7/IV 1866, щоб улегшити працю індемнізаційній комісії, обі сторони зробили ось яку угоду:

I. Die unterzeichneten Gutsanteilsbesitzer und die durch den Herrn Georg Ritter Dzurdzowan vertretenen Erben nach Anna Flondor so wie Vinzenz Graf Logotheti, wie nicht minder sämtliche Gemeinden des Russisch Kimpolunger Okolls in Vertretung des Josef Hordynski Ritter von Fedkowicz anerkennen allsogleiche Rechtskraft der Entscheidung vom 7 April 1866 Zl. 515, verzichten auf jedwede Rekursegreifung und wollen die im-Punkte V. der Entscheidung vorbehaltene Amtshandlung allsogleich eingetreten wissen (се є точка а) і с) списаних рано між панами і Ключіком пунктацій).

II. Narcis v. Aywas und Gregor v. Aywas recediren von dem, vom verablebten Gregor v. Aywas erhobenen Ansprüche auf ein höheres Entschädigungskapital für die bereits entlasteten Giebigkeiten u. behalten sich lediglich das Recht vor, diejenigen Untertanen und beziehungsweise die von denselben prästierten Giebigkeiten, welche in den bezüglichlichen Anmelungsoperaten aus Versehen nicht eingesetzt wurden, nachträglich zur Entschädigung anzumelden. (В пунктаціях про се нема згадки.)

III. Die kontrahirenden Gutsherrn¹⁾ begeben sich des Rechtes, den Rückersatz der, seit dem Jahre 1849 bis nunzu von den, im Besitze der Gebirgsansässigkeiten befindlichen Waldstrecken und Hutweiden gezahlten Steuern, welche zu entrichten nach § 43 des kaiserlichen Patentes vom 23 October 1853 die Rustikalisten verpflichtet waren, anzusprechen, wogegen (точка б) пунктаціі).

IV. Die Gemeinden²⁾ auf das Recht verzichten den Ersatz, der, seit dem J. 1847 bis 1861 für die Benützung der fräglichichen Wald- und Hutweiden-Parzellen an die Grundherrschaft³⁾ geleisteten Gelzinse und der im Grunde Provisoriums vom 20 December 1861 Zl. 837 prästirten Schafabgabe zu verlangen über welch immer einen Anspruch auf diesem Titel zur Geltung zu bringen (точка б) пунктаціі). — J. Fedkowicz

1) повинно бути як в I уступі: Gutsanteilsbesitzer.

2) повинно бути: die Einwohner der Gebirgsansässigkeiten im Russ. Kimp. Okolle.

3) повинно бути Anteilsbesitzer.

m. p. Narcis v. Aywas m. p. Georg Dzurdzowan m. p. Gregor v. Aywas m. p.

Порівнявши ранішні пунктації з угодою, бачимо, що пани зrekli ся ревіндикації займів зроблених колишніми підданими після 1848 р. а брати Айваси відступили почасти від домагань, поставлених при списуваню протоколів 1864 р.

Для пояснення III і IV точки скажемо, що на підставі рішення з 7/IV 1866 ч. 515 і сподіваного рішення індемнізаційної комісії мав би вернути status quo з кінця 1848 р., а зворот овечої дачки стягнутої в екзекуційній дорозі на підставі тимчасового рішення з 20/XII 1861 ч. 837 застерігло міністерство ще розпорядком з 16/V 1862 ч. 8436 на випадок, коли правна підстава принята в провізорії покаже ся нестійною.

Про угоду з 1/VI 1866 Колесса сказав¹⁾: „Овочі довголітного процесу, що зруйнував мужиків цілого кімпольонського округу, були майже змарновані“ так, наче-б то цілєю процесу був власне зворот побраних чиншів, або як би Федькович, починаючи свої зізнання, міг був хоч мати певну надію, що звороти тих чиншів признають громадам. Не можна також сказати, що процес — як такий — зруйнував мужиків, бо спірний предмет (ліси і пасовиска) був в їх руках і адміністраційні власти не стягали ніяких коштів за комісії. Деякі прошеня від громад були стемпльовані, але не високо. Кошти дороги свідків, слуханих в Путилові тяжше оцінити, та й се маловажне. Коштовна була екзекуція тимчасового розпорядку з 20/XII 1861 р. ч. 837. На жаль актив тої екзекуції цілком нема і Колесса не міг на них оперти свої закиди. І саму угоду оцінив Колесса не цілком справедливо.

Умови треба інтерпретувати в інтенції тих, що приступили до неї, а угоду зосібна треба оцінювати з суб'єктивного становища одної і другої сторони. Не можна при тім забувати, що правною (і льогічною) признакою кожної угоди є якась втрата по одній і по другій стороні в заміну за якісь користи. Шкідливою буде угода тільки тоді, коли хтось зрік ся при ній якоїсь основної, великої користи, коли більше зрік ся, ніж придбав. Оцінюючи угоду з 1 VI 1866 треба ще і се тямити, що рішення з 7/IV 1866 випало звагалі на користь колишніх підданих, а на шкоду панів.

В часі процесу, виступаючи повновласником колишніх під-

¹⁾ Коссован, ст. 93.

даних Федькович поставив до комісії ось які домаганя: 1) признане права власности на лісах і пасовищах, що відмежовані були здавна в посіданю колишніх підданих і становили їх панщизняну дотацію. 2) Ревіндикація ґрунтів забраних панами від колишніх підданих. 3) Не всю рустикальну посілість індемнізаційна комісія звільнила від панщизняних тягарів в 1859 р. і признала колишнім підданим на власність, надто не означила вона увільнених ґрунтів докладно. Застерігає ся, щоб вижницька льокальна сервітугова комісія доповнила недостаточну переведену індемнізацію. 4) Овеча дачка повинна відпасти зараз. 5) Пани мають звернути чинші побрані від колишніх підданих після 1848 р. і стягнену в 1863 р. овечу дачку.

Основні домаганя були під 1) 2) 3). Відносили ся до земельної посілости і Федькович їх не зрік ся.¹⁾ Наведена під 4) справа була одинока, яку могла сервітугова комісія рішити самостійно і рішила її згідно з внесеном Федьковича. Була се менше важна справа тому, що *de facto* овеча дачка від 1863 р. не існувала; правительство навчене досвідом у 1863 р. та ще і на представлене Ключіка, який домагав ся знесеня овечої дачки, не важило ся її примусово стягати. Остатня справа під 5) так само, як і попередна, мала менше значіне з тої причини, що не давала ніяких консеквенцій *pro futuro*, тільки виявляла для колишніх підданих можливість домагати ся звороту видатків і то давних. Зреалізоване тих домагань мусіло-б стрінутти великі технічні перешкоди.²⁾ Отже Федькович зрік ся тих сподіваних користей, а радше скомпензував їх з обовязком громадян звертати панам податки. Се і була одинока уступка, яку зроблено панам, а без уступки не було би й угоди. Але навіть за ту одиноку уступку прийшло ся панам заплатити. Вони признали правосильність рішеня з 7 IV 1866 і зрекли ся ревіндикації займів, яку застерігали собі в пунктаціях під точкою а). Що се немаловажна річ, покаже ся з того, що після 1848 р. перейшло в мужицькі руки 54.328 моргів 155 кв. сяжнів домі-

¹⁾ Пленіпотенти громад у довгопільськїм околі, слухані ком. Штрозером, у відповідь на зазив до злагоди з панами сказали до протоколу з 26 XI 1861 в Вижницї таке: Угоду з панами можемо зробити, як вони признають нам на власність ліси і полонини. Від того домаганя не відступимо.

²⁾ І тому в кілька років пізнійше, коли громадянам признано право жадати звороту чиншів, сього рішеня не виконано. Про се буде ще згадка.

нійній землі. Очевидно, значний процент тих займів був, здасться, неправний.

Компензата податків з чиншами усувала великі труднощі, за якими точне виконане V точки рішення з 7 IV 1866 сходило до ілюзії. Обчислене податків мусіло-б вийти приблизне, бо не від кожної парцелі припадали однакові податки і ту суму, яку пани платили гуртом треба розділити між поодиноких рустикалістів відповідно до того, яка парцеля котрому дістане ся.¹⁾ Та всеж таки по дуже довгих рахунках приблизні цифри для поодиноких громадян виходили-б з поділу більших сум узятих в урядових актів (катастрів і книг податкових урядів; треба лиш додати, що не всі ґрунти нараз перейшли до рустикалістів). А вже справдити заплачені панам чинші просто неможливо. Мужики не вели рахунків, але не вели їх і пани, бо побір данин був неправний. В актах говорить ся про дотичні записки панів предложені Штронерови, але ніде в актах нема ніякої записки. Ключік (здасться) дописував олівцем на актах: деж ті записки? деж ті рахунки? ad hoc ви їх списали і взяли зараз назад! Але дивно, що нема також виказу з ексекуції 1863 р. Може щасливий випадок відкрив їх колись... Щоб дійти до якоїсь цифри, мусіло-б пани односторонно подати побрані за 13 років чинші, а потім треба було справдити ту фасію при ліквідації дорогою переслухана кожного колишнього підданого, або його наслідників.

Коли індемнізаційна комісія не брала ся представити числами вартість чиншів і овечої дачки, хоч мала можливість переслухати одну і другу сторону, то тепер уже ніяк не можна приблизними цифрами означити претенсії панів і мужиків. На підставі вісток, які найшли ся в актах, можна собі виробити лиш найзагальніше понятє про вартість претенсій. З переписки між індемнізаційною комісією і скарбовими властями виходило-б, що самого ґрунтового податку (ordentlicher Grund-

¹⁾ Треба ще додати, що рустикальна посілість переходила в рук до рук дорогою умов і домініяльні ґрунти дорогою займів доставали ся мужикам у різних часах після 1848 р., а дати тих займів рішучо і певно сконстатувати годі.

²⁾ В письмі до індемнізаційної комісії з 7 III 1870 ч. 31/G. E. давний мандатор Гупкевич подає цифру податків на 90 тисяч зл. і то від цілої панської посілости. Але що 82% з неї перейшло до мужиків і від того випадало 55 тисяч зл., тому цифра 90 тисяч більш менш о 8.500 зл. за висока.

steuer) від парцель, які по 48-ім р. мужики заняли різними часами, пани заплатили коло 55 тисяч зл. Додатки від податків виносили в тім часі около 30%, тож вийшла би сума на 712 тисяч зл. Громада Підзахарич в письмі з 5/IX 857 ч. 198 жалує ся, що „die Anteilsbesitzer erpressen von circa 170 steuerbaren Grundwirten circa 500 fl. jährlich an Zins durch Gewalt und willkürliche Pfändung“. Після конскрипції з 1857 р. в руській кімпольонтській околі було 2.435 ґрунтових господарів. Коли-б всюди були однакові чинші (а так власне не було) то від 2.400 господарів припало би 10.000 fl., за 13 років 130.000 зл. Індемнізаційна комісія приняла вартість овечої дачки за один рік на 8.340 зл. 48 х (за 2.316½ овець). І ту суму можна прийняти за вартість насильно стягненої в 1863 р. овечої дачки. Величезні кошти екекуції впали на людність безповоротно, як кара за непослух, але їх не стягнено.

От так стояли би проти себе дві цифри: 71½ тисячі зл. панської і 138.500 зл. хлопської претенсії. Хоч би ми хлопську претенсію прийняли і на 150.000 зл., то треба ще додати, що панська претенсія силою § 1042 австр. цив. закона була цілком певна, а мужицьку претенсію треба знизити навіть на 50% через те, що вибороти її на судовій дорозі 2.435 тяжкими процесами було нелегко. З того погляду угода з 1/VI 1866 не нанесла мужикам шкоди, хоч би як побиватись за відшкодуванням поплачених чиншів.

А як би хтось все таки обвинувачував Федьковича, то треба пам'ятати, що висші інстанції уневажили угоду з 1/VI 1866 і тим не допустили до „кривди, зради“ і т. д., а Федьковича охоронили перед закидом тих злочинів. Але тільки перед тими, що хочуть бути точні і преслідити справу до кінця. Дивно, що Колесса покликає ся на рішення правительства¹⁾ з 1867 р., а не додав, що в тім власне рішенню уневажено (з формальних причин) звісну угоду.

Остаточно автором угоди треба вважати не кого, тільки ком. Ключіка, бо одні дані промовляють за тим авторством, інші промовляють проти авторства Федьковича. Хто прочитає протокол списаний з Федьковичем 1864 р. і всі інші його письма до властей вислані в справі відомого процесу, хто знає хоч трохи характер Федьковича, той не може вірити, що

¹⁾ До речи: не правительства, а просто індемнізаційної комісії (k. k. Landesbehörde in Grundentlastungssachen).

Федькович витягнув руку до згоди⁴⁾ і до мирних переговорів тай ще на шкоду Гуцулів. Але під впливом радості ізза побіди тай за намовою Ключіка³⁾ вдав ся він у пересправи з нами.

За авторством Ключіка промовляє перше всього сам зміст угоди. Кождому впаде в око, що точка II, III і IV списані в першій лінії ad usum індемнізаційної комісії, яка мала доповнити тай виконати і рішене з 7/IV 1866 і рішене, яке видати вона сама була покликана. На технічні труднощі, які відносять ся до III і IV точки, вказано вже вище. Що до II точки, то треба сказати, що брати Айваси не добились ся були висшого відшкодованя, бо індемнізаційний акт був уже право-сильний, а індемнізаційний фонд пасивний, але застережене внесене пок. їх батьком задало би тепер, при доповненю індемнізаційного поступованя, чимало клопоту індемнізаційній комісії. Тож і ся точка угоди була списана з огляду на комісію, в якій засідати мав повну надію сам Ключік.

Яка була інтенція у тих, що підписували угоду, видно з вступу до неї і з реляції Ключіка. Текст угоди в протоколі з 1 VI 1866 попереджений так; *Es erscheinen die jenseits gefertigten Gutsanteilsbesitzer und der Vertreter der Rustikalien Josef Hordyński Ritter von Fedkowicz und bringen vor, dass dieselben behufs Durchführung der Entscheidung vom 7 April 1866 Zl. 515 und insbesondere Erleichterung der, den k. k. Grundentlastungsorganen anheimgefallenen Amtshandlung rücksichtlich der Durchführung einer nachträglichen Entschädigungserhebung für die Schaffung u. Käseabgabe und endlicher Beilegung der veralteten Streitangelegenheit nachstehendes Übereinkommen untereinander gut und freiwillig verabredet haben.*

На знаній угоді залежало Ключікови не тільки як майбутньому індемнізаційному комісареві, але й особисто. Не був він звичайненький собі урядник, який бездушно списує акти і йде старим, протертим шляхом. Він підняв ся високо понад шаблон. В сервітутовім процесі в довгопільській околі сказав він своє

³⁾ Не треба тут відкликати ся аж на те, що пани зробили засідку на Федьковичеве житє. Оповіданє про засідку то видумка Юзька Огоньського, або його інформатора.

⁴⁾ А не за дарунки, яких Федькович заможний, бездітний чоловік навіть не потребував.

власне слово. Не тільки сказав, але вмів рішучо зломити той погляд на спір у руській кімпольонтській околі, який завдяки Штронерови закорінив ся в черновецькім красівім правительстві. Ключік мусів звести і видержати борбу з старими референтами Плевінским і Штронером, які засідали в красівій сервітутовій комісії і стояли за давними поглядами. Ціле, корисне для Гуцулів рішене в 7 IV 1866 ч. 515, в яким сказано, що довголітний спір між панами й мужиками не є сервітутовим спором; рішене, з якого виходило, що в короткім часі дістануть ся в мужицькі руки—спірні ліси й пасовиска, воно було ділом Ключіка. Його заслугою. Бо він кермував процесом у літі 64-го р., він предложив красівій комісії обемистий субстрат зложеный з історичного огляду (254 арк. письма) з протоколів Федьковича і панів (128 арк.) і з справозданя (56½ арк.). В першій части Ключік зібрав вислїди дуже просторих і хаотичних протоколів і рішень списаних ріжними часами (від 1803 р.), ріжними людьми і в ріжних цілях. В третій части оцінив Ключік протоколи Федьковича і панів, предложені грамоти (а було їх 175) і подав від себе провкт рішеня. В ту пору, 1864 р. вже числиди ся з Ключіком „в горі“. Він сточив уже баталію з Штронером, вже переконав правительство, що не можна від Гуцулів стягати овечу дачку. Хто мав нагоду заглянути до бюрократичної кузні, тому відомо, що той самий стиль, ті самі фрази і цілі аргументації переписуєть ся по сто разів ріжними референтами. Котрий не хоче переписувати, то дає відкличник з увагою: *vide* і т. д. Відомо також, що рішеня висших властей основані переважно на справозданях низших. Тож нікого не здивує, що рішене красівій комісії в 7 IV 1866 ч. 515 є відповідно справлений еляборат Ключіка.

Тепер кождому зрозуміле, що Ключік так само бажав правосильности рішеня в 7 IV 1866, як і Федькович і всі гори. Се рішене було хосенне і корисне для Гуцулів, було Ключіковим твором, Ключік надїяв ся, що правительство заіменує його індемнізаційним комісарем. Ось тому він довів до угоди між панами і Федьковичем і надїяв ся рішеню в 7 IV 1866 забезпечити правосильність. В його реляції до красівій комісії в д. 2 II 1866 ч. 331 читаємо: „...(*legt vor*)... aufgenommenes Protokoll, enthaltend die Anerkennung der allso gleichen Rechtskraft der publicierten Entscheidung und die zur Erleichterung der Durchführung derselben u. insbesondere der, im Absatze V vorbehaltenen Amtstätigkeit beiderseits ge-

schlossenen Übereinkunft“. А на прикінці доносить він іще: „Замешкали в краю часткові властители підписані на протоколі вислали до бар. Гуденуса замешкалого в Тангавзені збірне письмо і вівзвали його приступити до зробленої угоди тай признати правосильність рішення з 7 IV 1866“.¹⁾

Ота участь Ключіка при угоді з 1 VI 1866 повинна промовити до всіх, що стратили віру в Федьковича. А вже-ж ніхто не скаже, що і Ключік був підкуплений панамі. Кого про чесність і прихильність Ключіка до Гуцулів не переконало його ведене процесу, то переконає кара, яка ненадійно впала на сього справного урядника. Ясна річ, що найкраще міг закінчити довголітний спір у довгопільським околі і найсправнійше міг покінчити індемнізацію той, хто основно студював історію земельних відносин у повіті, хто самостійно і на місці розібрав справу, яку мав поряdkувати і пізнав людей, котрих мав розсудити. Таким власне чоловіком був Ключік. Отже в супереч інтересам самої справи Ключіка звільнено від дальшого ведення процесу. На основі актів не можна докладно справу розяснити. В актах є слід, що 26 VIII 1868 р. вийти руського кімпольонського околу внесли до міністерства просьбу, щоб Ключік лишився далі при урядованю. Дальше орудувала справою не краєва комісія, але президія краю. Президент краю віднісся не до міністерства, але до самого міністра і то без успіху. Остатними часами два акти кинули трохи світла на цілу справу. Один акт, то відпис президіального реферату, який зволив мені надіслати проф. Стоцький.²⁾ Другий документ то лист Ключіка до Федьковича надрукований в IV томі Федьковичевих писань, який тільки

¹⁾ Може комусь представить ся неконсеквентним таке поведене панів. Бо крім тої вістки про збірне посланіє до Гуденуса находить ся ще між актами сервітутової комісії ургене тих самих панів підписаний також Федьковичем з д. 4 VI 1866. Тим ургенсом впоминають ся пани, щоб усі акти процесу дістали ся чим скорше перед індемнізаційну комісію з тим, щоб вона ще в тім самім році покінчила свої чинности і признала панам відшкодованє. Неконсеквенція на око. Проти правосильности рішення з 7 IV 1866 пани виступали доти, доки могли щось вторгувати від противної сторони. Коли-ж допевнили ся, що ліси і пащовиска мусять їм висковзнути ся з рук, самі вже натискають на виконанє рішення сервітутової комісії. Адже від того залежить охвиля, коли панам дістанеть ся рента. А тільки почала ся ліквідація овечої дачки, вже й поспішали ся від панів просьби о задатки на ренту...

²⁾ І за се складаю йому подяку.

тепер появився. З президіяльного реферату довідуємося, що двох сервітутових комісарів Альойза Уле і Михайла Ключіка іменовано судіями. Президент числить ся з фактом, що Уле піде на нову посаду, але просить міністра, щоб він Ключіка лишив при індемнізації і то на кошт індемнізаційного фонду. При окружнім уряді в Радівцях може Ключіка заступати ав-скультант (з меншим коштом для державного скарбу).

Про Ключіка президент краю Мірбах писав міністрови між иншим так: „Klusiak ist bereits 10 Jahre ununterbrochen bei dem Grundlastenablösungsgeschäfte in Verwendung und verhandelt seit mehreren Jahren die bezüglichlichen Angelegenheiten des russ. Kimpolunger Okolls, wo er mehrere schwierige und voraussichtlich längere Zeit in Anspruch nehmende Verhandlungen bereits in Angriff genommen hat. Er besitzt daher nicht bloss im Allgemeinen eine durch mehrjährige Praxis gewonnene besondere Routin im Grundlastenablösungsgeschäfte, sondern kennt überdies in Folge jahrelangen Studiums die eigentümlichen äusserst verwickelten Besitzverhältnisse des russ. Kimpolunger Okolls und vermag aus diesen Gründen so wie bei seiner Gewandheit in der Behandlung der ruthenischen Gebirgsbevölkerung, bei der er sich ein gewisses Vertrauen erworben hat, die im Zuge befindlichen Angelegenheiten in verhältnismässig kürzer Zeit und mit grösserer Gründlichkeit abzuwickeln, als ein anderer Beamte, der mit diesen speziellen Kenntnissen und Eigenschaften nicht ausgestattet ist, ja überhaupt in das Grundlastengeschäft erst eingeführt werden müsste“... —

Але ані просьба президента, ані вигляди на ощадність (ходило о 2—3 тисячі корон) не зворушили міністра і Ключік мусів виїхати з Вижниці. На від'їзді написав він до Федьковича такий лист: Lieber Freund! Die Vorsehung hat die Leute, die um meine Enthebung vom Servitutsgeschäfte gesorgt haben, unterstützt und ich gehe von diesem Geschäfte in meine Heimat nach Kolomea ab. Vor dem Abgange war es ein Bedürfnis meines Herzens, Ihnen und dem Gebirgsvolke hiemit ein herzliches Lebewohl zu sagen mit der Versicherung, dass ich Gott bitten werde, damit die Angelegenheit von Putilla, die mir zu beendigen die Götter und Menschen nicht gegönt haben, zum Fromm des Gebirges bald beendigt werde. Ihnen insbesondere sage ich Dank für die gewährte Unterstützung

In der schwieriger Aufgabe mit der Bitte, mich auch in der Zukunft und Ferne mit der Freundschaft zu beehren. Mich nochmals der ferneren Freundschaft anempfehlend, verbleibe stets aufrichtiger Freund Michael Klusik.

Лист той датований 22/І 1869, отже ціла справа затягла ся аж на 4 місяці, хоч у рефераті з 27/VIII 1868 президент Мірбах просив міністра о телеграфічну відповідь. Далі виходить з листа, що Ключік їхав до Коломиї, хоч був іменований до Радівців. Справа так і лишить ся нев'яснена. Одно тільки ясне, а то, що пани уміли пильно походити в міністерстві за своїм ділом. Наступник Ключіка, Людвік Штокера, вже не виявляв в своїм урядованю і в реляціях прихильности до Гуцулів. Навіть противно, виставляє їм перед висшими властями дуже лихе свідоцтво, а величає панів за їх великодушність і готовість до жертви з власних інтересів. Знаюю нам бюрократичною доріжкою дістали ся ті фрази через референта Зайфєрта аж до міністерства внутрішних справ...

Розглянувши основно всю справу з угодою можна впенити ся, що її автором був Ключік, а Федькович тільки приступив до неї. Але приступаючи до угоди, Федькович в нічім не нарушив інтересів заступлених селян, не завів їх довіря, яке в нім покладали і не заслужив на ніякі закиди. Зроблена угода не мала реального значіня, бо задля формальних недотач краєва сервітутова комісія висказала ся проти неї, а індемнізаційна комісія признала її неважною.

Розглянувши угоду, розглянемо й епізод її. А епізод той був приємний, бо „за свої труди“ (!) Федькович дістав поле і дарунки. Вість про даровизну грошей Кудерна з тяжкою бідю відкликав і лишає ся тільки даровизна „Семакови“. Треба признати, що на Федьковича записано в 1870 р. аж 2 господарства і то великі. Індемнізаційна комісія споруджала в 1870 р. спис усіх господарств увільнених від панщизняних тягарів (Spezifikation des gesammten Grundbesitzes der ehemals verpflichteten Stammwirschaften) і не раз при земельних спорах ще й нині остаточним певним доказом є аж сей виказ. Одно, менше господарство припало Федьковичеві по мамі Анні Гординській, друге, більше по Якові Полекови. Той Полєк Яків не є ніякий вимисл, не криє ся за ним ані Фльондор, ані Айвас. Полєк приходить як власитель вже і в старшій ліквідаційній виказі, а то з 1859 р. Спор-

див його Цукер і виказав, як се господарство збільшало ся.¹⁾ В часі між 1859 і 1869 р. воно перейшло на Федьковича. Оба

¹⁾ Витяг з виказу первісних господарств, які повстали до 1836 р. в Сторонці (з Сергіями, Кисилицями і Тораками):

P. Nr.	Name des Verpflichteten	Grundbesitzbogen Nr.	Kastorparzellen №	Kultursgattung	Flächeninhalt des entlasteten Objektes		Liquidationsausweises P. Nr.	Name des Verpflichteten	Grundbesitzbogen Nr.	Kastorparzellen №	Kultursgattung	Flächeninhalt des entlasteten Objektes	
					Joch	Kl.						Joch	Kl.
03	Josef Fedkowicz aus Storonetz; vormaliger Besitzer: Anna Hordynska	300	1167	Wohngebäude	—	144	168	Josef Fedkowicz aus Storonetz; vormaliger Besitzer: Jakiw Pollek	623	981	Wohngebäude	—	75
			1174	„	—	443				1610	Wirtschaftsgebäude	—	155
			5975	Acker	—	45				4978	Acker	—	38
			5977	„	—	464				4983	„	—	758
			5979	„	—	171				4977	Wiese	3	1182
			6001	Wiese	1	482				4985	„	3	687
			5976	Weide	1	662				4977	„	4	1250
			5978	„	—	460				8196	„	20	155
			6002	„	—	426				8198	Garten	—	212
			204	1179	Wohngebäude	—				44	8199	Weide	2
		„	1180	„	—	52		4984	„	—	365		
		„	1181	„	—	16		4986	„	—	1303		
		„	1555	Weide	—	824		4987	Wald	1	688		
		„	1556	Wiese	—	1308		8197	„	1	485		
		„	1557	Weide	—	1428		4988/a	„	2	1545		
		„	5990	„	1	1084		5016/e	„	70	1531		
		„	5991	„	—	126		8216/b	„	—	—		
		„	5992	Acker	4	813		—	—	—	—		
		„	5993	Wiese	5	568		—	—	—	—		
		„	5992	„	1	800		—	—	—	—		
„	5993	„	—	1400	—	—	—	—					
„	5994	„	—	630	—	—	—	—					
„	5993	„	—	1400	—	—	—	—					
„	1554/a	Wald	13	1407	—	—	—	—					
				Summa	35	1360					Summa	112	1296

Первісна дотація господарства виносила . . . . . 3 м 96 □ с
авімент . . . . . 9 „ — „
займи після 1848 р. . 23 „ 400 „
Зліви́довано 2 ві́вці в 1869 р. на овечу дачку для Фльондора.

Первісна дотація господарства виносила . . . . . 12 м 1500 □ с
авімент . . . . . 10 „ 320 „
займи по 1848 р. . 89 „ 1076 „
Зліви́довано 2 ві́вці в 1869 р. на овечу дачку для Айваса.

єї господарства лежали в Сторонці, перше на пайці Фльондора, друге на пайці Айваса. За те ані в Дихтинці, як хотів бл. п. Юрій Ганицький, ані в Сергіях, як бажало ся п. Кирстюкови, у списі господарів імя Федьковича не приходить. Нерухома власність Федьковича мусіла би найти ся в тих списках з 1870 р., бо або пани дали зараз заплату, або її цілком не давали. Се тому, що незабаром сервітутова комісія (15/I 1867) висловила ся проти угоди, а рішене з 21/XII 1867 відібрало угоді правну силу. Щоб після рішення з 21/XII 1867 р. мали пани яку рацію обдарувати Федьковича, а то за уневажнену угоду, сього ніяк не можна допустити. А щоб се мало стати ся після 1870 р. (по зготовленю списів господарств) сього навіть противники Федьковича не твердили. Та й у ґрунтових книгах найшло би ся свідоцтво про Федьковичеві посілости. А власне з ґрунтових книг виходить, що Федькович мав масток тільки в Сторонці.¹⁾

Всі три реляції про ролю Федьковича в сервітутовім процесі представляють, що угода з 1/VI 1866 була остаточним закінченем справи. Між тим, як знаємо, вона була доволі мало значним епізодом у процесі. Остаточне полагоджене спору між панами і мужиками в руськім кімпольоньськім околі зятягло ся ще на цілих 4½ року. Та з уваги на те, що реляція Кирстюка відносить ся не так до сервітутового процесу, як до ліквідації овечої дачки, заходить потреба хочби найкоротше сказати про дальший хід процесу в руськім кімпольоньськім околі. Тільки в той спосіб можна показати всю безосновність Кирстюкових реляцій.

Скоро сервітутова комісія признала, що спір у довгопільськім околі не сервітутовий, передала (15 I 1867) всі акти довголітнього процесу індемнізаційній комісії. А та видала 21 XII 1867 рішенняць такого змісту: Овеча дачка була панцизняною повинністю заведеною з того титулу, що дотація підданих (ґрунт) збільшила ся. Тому зголошувати її до відшкодо-

¹⁾ Ціла Федьковичева посілість перейшла на сих властителів: на Секлера (1869 р.), на Роспопу (від неї купив землю Кліпер), на Кліпера (1871 р.); далі на православну церкву (даровизна з д. 6 II 1878 р.); на Ляпгенмаса (1872). Дорогою дальших трансакцій дістали ся поодинокі парцелі з давньої Федьковичевої батьківщини в руки Яблонського (по Огововськім), Білецького і його спадкеємців), Дм. Чучка і Ол. Крижановського. Всіх ґрунтових властителів є отже 9. Відписи з ґрунтових книг надіслав мені ціс. радник д. М. Ґрайф і за се складаю йому подяку. Наші інтелігенти на всі листи відповіли мовчанкою.

ваня можна тільки в такому разі, як докажеться, що первісна дотація того власне підданого збільшилася і то в певній пропорції до висоти дачки. В особнім виказі мають пани подати побрані по 48-ім році чинші від колишніх підданих і побрану одноразово овечу дачку в натурі на підставі провізорії з 20 XII 1861 ч. 837. А то з тої причини, що угоди, яку зробив Федькович іменем колишніх підданих з панами, через формальні недостачі не можна затвердити. Льокальна комісія, приймаючи її, переступила круг свого урядованя.

З тої пори, як повисше рішене було видане, весь тягар праці пересунувся до льокальної комісії в Вижниці. А була се робота справді тяжка, хоч чисто механічна, а при тім дуже важна, бо вплинула на фізіономію Путилівщани, розмежовуючи домініяльну і рустикальну посілість.

Задачі тої комісії не кінчилися ані справдженем овечої дачки і обчисленем її вартости, ані справдженем чиншів (паша і топливо) за час від 1849—61 року. Перед нею стояла ще важніша справа, а то полагоджене земельного спору. Комісар Цукер прогрішився при індемнізації двічі. Раз, що оперся на кривдний для селян катастральний помір з 1854 р. і без всякого розбору записав на панів усе, що вони подали за домініяльну землю. З того вийшло таке, що в 1859 р. він записав на мужиків 13.221 моргів 400 кв. сяжнів менше землі, ніж при катастральнім помірі з 1820 самі пани признали рустикальним ґрунтом. А преці найбільше число мужицьких осель повстало як раз після 1820 і тим самим рустикальна посілість значно побільшилася. Другий промах Цукера був той, що він не подав топографічних чисел поодиноких мужицьких парцель ані культури тих парцель. Наслідком того, як у всіх давних політичних актах, так і тепер по індемнізації з 1859 говорилося все про ідеальні, конкретно неозначені мужицькі „відмежовані, обгороджені і від непамятних часів засиджені лісові парцелі і пасовиска“. Треба було вже раз означити їх конкретно; а якою дорогою — се лишимо на боці.

Індемнізація, хоч переведена пізніше, мала відтворити стан земельного посілости з 1848 р. Після того року, як сказано вже, перейшло в мужицьке посідане 54.328 м. 155 кв. с. домініяльної землі фактично, а тепер треба було сю землю записати на мужиків і то за згодою панів. Довести до тої згоди і описати конкретно всю мужицьку посілість, се було власне другою і то важнішою задачею індемнізаційної комісії. А що

одна задача була плюсом для одної, друга для другої сторони, то комісія мала змогу робити відповідний натиск то на одну сторону то на другу. Ослабленими мусіли — очевидно — вийти пани.

Вернім до овечої дачки. Отже її історія вказує вже на те, що її міра не могла бути для всіх громадян рівна — вона-ж залежала від осібної умови між паном і колишнім підданім. Розумієть ся, що висота тої дачки найчастійше відповідала мастковій силі Гуцула, але залежала і від того, чи мужик був податний. Перед законом її вартість була залежна від того, кілька панської землі перейшло до мужика між 1836 і 1848 р., сказати-б урядовою термінольоґією: який був авімент первісної дотації. Отже висоту і вартість овечої дачки мала справдити комісія дорогою ліквідації споруджених панами зголошень (Anmeldung). Ті викази провірювала комісія, порівнюючи їх з фасією з 1836 р., переслухуючи інтересованого мужика і пана, мужів довірія і громадську старшину. В ліквідаційнім виказі були зазначені: первісна дотація, її авімент, — займ після 48-го р. і висота овечої дачки ($\frac{1}{2}$ вівці — 2, чи виїмково більше ніж 2 вівці). В крайній рубриці інтересований мужик стверджував підписом, що годить ся з усіма датами. Віродостойність цілого виказу посвідчали підписами: комісар, пан, старшина громадська і мужі довірія. Ріжні громади вибирали собі ріжних мужів довірія, а були і такі громади, що цілком не хотіли мішати ся до ліквідаційної чинности і вона відбула ся без них. Що йно на остаток (1871 р.) візвав староста Губріх дотичні зверхности громадські перед себе і там вони заявили, що не підносять ніяких замітів проти доконаної урядової чинности. До тих громад належали між иншими Усте-Путилів і Петраші. Путилів (із Сторонцем, Сертіями, Кисилицями і Тораками) вибрав на мужів довірія: Федьковича, Ганицького і Кантеміра; Плоска: Федьковича, Кантеміра, Фешку і Якова Рубаного; Підзахарич Онофрея Татарина, Михайла і Федора Кушнірів і Ол. Іванюка і т. д. Ліквідаційний виказ з усіма залучниками¹⁾ ішов перед краєву комісію і ся, провіривши спосіб і конструкцію операту, передавала його рахунковому департаментови краєвого правительства до провірення чисел і рахунків. Тоді вже могла наступити виплата.

¹⁾ Про оден такий залучник (kathegorische Darstellung) є згадка у Федьковичевих протоколах. В тім „представленю“ пан подавав історію і правцу підставу данини.

Друга справа що до овечої данини, то була її ціна, бо в податковій ф'асії з 1836 пани признали ся, що беруть сю дачку, але ціни її не дали, тільки сказали, що вона вже вчислена в ґрунтовий чинш. До виміркуваня ціни за одну вівцю на 5 зл. $40\frac{2}{4}$ х. конв. мон. дійшла краєва комісія по довгій блуканині і дуже складним обчисленем, для нас неінтересним. Остаточний вислід 166.816 зл. конв. мон. на капітал, чи 8.340 зл. 48 х конв. монети на річну ренту для панів як відшкодоване за знесену дачку ($2.316\frac{1}{2}$ овець) упало на крєвий індемнізаційний фонд воеводства Буковини.

З уваги на те, що овеча дачка, як усі панщизняні тягарі на Буковині повинна була відпасти 1/VII 1848 р., комісія мала тепер обчислити, кільки то чиншів пани зібрали від колишних підданих від 1848—1861 р. намість овечої дачки і кільки овець стягнено дорогою езекуції в. 1863 р. Але що не було потрібних тай певних дат в панських книгах і не мож було мати надії дійти до приблизно вірної цифри, тому комісія вернула ся до угоди з 1 VI 1866. Тільки тепер зроблено її по формі. Кождий колишній підданий підписав її з окрема, коли хотів до неї пристати, а як би не хотів, то (в теорії) мав право процесувати ся з паном за свою посілість на судовій дорозі.¹⁾ Окрім інтересованих підписували угоду мужі довіря і громадські начальства. Значить, замість одної умови зробленої повновласником Федьковичем 1 VI 1866 зроблено їх тепер кільканацять, бо мешканці кожної громади списували з кождим частковим паном²⁾ окрему угоду, хоч і однозвуну, на друкованих формулярах. Власне основа кожної такої угоди була та сама і то така як у 1866 р. Пани зрікали ся права жадати звороту податків плачених за переписані тепер на мужиків ґрунти від 1 XI 1848 до 31 XII 1868, зрікають ся ревіндикації займів і (що тільки для докладности сказано) признають рустікальною власністю первісну дотацію колишних підданих враз із авіментом. Колишні піддані зрікають ся права жадати звороту чиншів (топливо і паша) плачених від 1848—1861 р. і звороту овечої дачки стягненої з них в 1863 р. насильно. Отся угода була докладнійше стилізована ніж попередна. Тою угодою полагджено (в 1870 р.) остаточно земельний спір у руськім кімпо-

¹⁾ Такого випадку не було.

²⁾ В громадах кождий пан мав свою пайку, ніколи не належало в р. к. околі ціле село одному панови.

люніським околі, спір який тягнув ся мало не цілий вік, вразу як скарги панщизняків, далі як сервітутовий, а вкінці як індемнізаційний процес.

Очевидно, що надужите власти, неточність, навіть і обман при ліквідації овечої дачки невиключені, хоч треба сказати, що навіть докладне читане актів не напроваджує на слід чогось подібного. Надужитя мусіли би обертати ся в дуже тісних границях через правну основу приписану овечій дачці комісією, задля скомпіюваних формальностей і контролі. Підставою овечої дачки було збільшене дотації, розширене земельної посілости у зобовязаного до дачки. Висота її хитала ся між $\frac{1}{2}$, а 2 вівцями, може 3% випало на таких, що давали більше ніж 2 вівці. Ліквідація відбувала ся під горожанським наглядом і під контролею крайової комісії. А та, навчена досвідом набутим при першій індемнізації, а радше вислідами процесу в 1864 р. підчеркненими Ключіком — добре сповнида нагляд.¹⁾ А коли мимо тих усіх гарантій ще таки зайшли промахи — то се вже *vis major*.

Але чи можна не то помилки комісії, але простий обман і чорну зраду звалювати на Федьковича? Ліквідацію овечої дачки описано повисше досить докладно. Прощу тепер прочитати неграмотне оповідане Кирстюка. Ціла нарада Федьковича з адвокатами і з панами взята в 1000 і одної ночі. Такої громади, в котрій не виказаво овечої дачки, не було в цілім руським кімпольоніським околі. Але ні одно село не платило відшкодованя панам, бо платив його край. Але „*das ganze Reich hat auch nicht gezahlt*“, так як у комісії не було висших урядників, бо не було і низших, а був одинокий канцелярист (не правник!) Людвік Штокера з Чернівців і писар Pużakowski, а по нім Prohaska. Коли-ж пани на ліво і на право давали одному горнець дукатів, другому млин, третьому греблю, а навіть податковим урядникам (?) і скарбовим стражникам (!) давали по кілька соток, то справді, добре було жити в Путилові благословеного року божого 1870...

А вже як дібрав ся д. Кирстюк до психольотії Федьковича тай узяв ся зясовувати, чому то поет не хотів далі сидіти в Сторонці і братати ся з скарбовими стражниками, які потому

¹⁾ При тій ліквідації було 25% уневажнених позицій, ціну вівці означено невисоку. Краєва комісія була прихильна до напів, але се нас не обходить, бо на неї Федькович не мав впливу.

диктували про його свої спомини-клевети, то так і хочеться йому сказати: шевче, знай своє копито!

Так то і закиди проти Федьковича ізза сервітутового процесу з 1864 р., в котрім він грав видну і почесну ролю і закиди Кирстюка, що відносять ся до ліквідації овечої дачки, де Федькович не грав визначної ролі, супроти певних і незбитих фактів показують ся без підстави. Ті закиди не сплямили чести великого поета, але вони могли впасти тільки на такого діяча, котрому припала доля працювати серед низької культурної суспільности. Честь двох іще мужиків Фошки і Рубаного¹⁾, які довго боронили своїх братів від паиської кривди, надіюсь зрегабілітувати в докладнійшій описі земельного спору в руськім кімпольоніськім околі.

---

¹⁾ Колесса, ор. сіт. ст. 94, нотка 3.

Miscellanea.

Дзвін Сави Чалого.

Сава Чалий, звісний гайдамацький ватажок першої пол. XVIII в., що приставав був до Ляхів, здобув собі популярність в народі своїм трагічним кінцем.

Ріжні автори не однаково оцінювали його. Одні малюють його як українського патріота, популярного на Запорожжю, що втік до Лещинського підчас походу Орлика (Мордовцевъ, Гайдамачина). Другі ж автори (Антонович, Скалковський) сього героя народних пісень виставляють як звичайного комаргородського міщанина, що вперед служив в надвірній міліції кн. Четвертинського, а потім, дослужившись до сотницького чину, приставав до Верлана й грабував панів. Захоплений за розбої й посаджений в білоцерківську тюрму, він, визволившись звідти, зібрав за помічю Запорожця Пхайка гайдамацьку дружину й зманив її в 1736 р. до Ляхів, бо уряд польський тим, хто корився (з гайдамаків), давав помилуване й навіть приймав до служби у козацькім війську. Сава присягнув Речі Посполитій і за те був признаний полковником козаків в розкаяних гайдамаків. Він боронив польську границу по р. Тямину від гайдамаків і запорожців. Року 1738, коли полки Сави були роспущені (бо уряд не мав грошей), він перейшов за полковника надвірних козаків в Немирів до Юзефа Потоцького, який дав Саві у маєтність Рубань та Степашки. В 1740 р. Сава забіг за гайдамаками аж на запорожські землі, поруйнував запорожський гард на Вузї, розігнав сторожу, спалив церкву, зимовники й пограбував

їх (се саме, включаючи грабування церков, робили й запорожці). За те Гнат Голий, Медведівського курія, на Різдво 1741 р. напав на Степашки, вбив Саву й забрав його добра; про се оповідують численні пісні.

Місцевий нарід не памятає того, що Сава був зрадник, й виставляє його у прихильнім світлі, як поборника народної волі, як лицаря, що „по сто голів здіймав вражим лашкам-панкам з плеч“.

У Степашках таких легендарних оповідань про героїство Сави Чалого ходить велика сила. Тамже показують місце, де він жив; покопані ним фосей й вали тепер мало не в щерьт знесені в поля паном Яловицким.

По імени Сави звали ся колись і самі Степашки („Савинці“). Але нічого иншого окрім окопів і дзвона в Степашках від Сави Чалого не лишилося. Дзвін Сави Чалого мабуть був подарований ним до Степашської церкви між 1738—1741 р. себто в пору між наданем йому Степашків й його смертю.

Може бути, що дзвін сей, що не має ніяких святих образків на собі, ані просторих написів, служив якийсь час і для потреб самого Сави, бо дзвони були колись річю коштовною, яку в XVIII в. давали в посаг за молодю (див. *Decretorium Consistoriae Camenensis*, 1738—1741 р., кн. А. акт N. 132 в Камянецькому музеї Церковно-археол. Т-ва) або брали як здобич у війні (князь Януш Радивіл 1651 р. пограбував був дзвони з київських церков й відіслав їх в Литву). Дзвони тоді були дуже потрібні для оборони, подавання гасла й скликування війська до замку й для страхання ворогів (див. *Ramiętniki do panowania Zygmunta III etc. II*, стор. 202).

Дзвони давали також на спасення душі по церквам; записи про такі жертви можна бачити в хроніці мало не кожної церкви. Як що признавати сей дзвін за жертву Чалого до своєї парохіяльної церкви, то можна б було сподівати ся, що там була не одна лиш ся жертва від нього, але зараз такого подібного не переходуєть ся в Степашській церкві нічого, бо воно певно понищене вкупі з старим храмом.

Що дзвін сей є дзвін Чалого, про то говорять люде, а також два слова напису: „Савка pulko“, що значить: „Сава полковник“ (pulkownik).

Сам по собі дзвін, про який тут мова, невеликий як і всі старі дзвони. Діаметр його берегів виносить 50 снт., округлість в споді 130 с. й висота 56 снт.

Видко, що він був почеплений колись на коромислі як то ввагалі робило ся колись на Україні, бо про то свідчать як цілі ще старі дзвінницї по наших селах, так і сучасники, напр. архидїякон Павло Алепський („Путешествіе Антиох. патр. Маркарія въ Москву въ полов. XVII в.“ перевод Муркоса, т. II, ст. 63).

До всього сказаного треба додати ще одно. Дзвін Сави Чалого, як дзвін шафгавзенський, що послужив поетови темою для відомої „пісні про дзвін“, став нашому народови теж приводом для утворення легенди про то, що він, як доля нам засяє, розбудить Саву з домовини, щоб він вів на ворога своїх гайдамаків.

К. Широцький.

Замітки Ів. Могильницького до видання Руської Правди Раковецького.

В рукописній збірці о. Петрушевича в бібліотеці „Народного Дому“ ві Львові в групі XVI зберігають ся „Przypisy do dzieła pod tytułem: Prawda ruska, przez I. B. Rakowieckiego w roku 1820 wydanego“. Диктовані вони звисним діячем галицької України, якого праця припадає на друге й третє десятилітє XIX в., Іваном Могильницьким, а списані дуже неграмотною людиною. Тільки руські слова повписував сам Могильницький. Замітки Могильницького займають два аркуші паперу, по одній половині аркушевої сторони подані цитати з твору Раковецького, по другій приписки Могильницького. Сї замітки кидають деяке світло на погляди Могильницького та його наукові інтереси, спеціально фільольогічні. Цитую їх без змін, справляючи тільки інтерпункцію і невмістні великі букви на малі.

До 12 ст., де говорить Раковецький про хов худоби та про рільництво, додав Могильницький таку замітку:

Bydło składało dawniey cały majątek (mienie) Sławian. Dla tego i teraz ieszcze nazwisko bydła nazywa lud ruski вѣзньє.

Dawnieysze rolnictwo włoscian, na Rusi osobliwiey, w lepszym było stanie; w okolicach górskich, Sanoka, Sambora widzieć można zagony, teraz jodłowemi i sosnowemi las(s)u porośle. Te miejsca przemysł u ochota z pomnożeniem produkcyi zbożowey, w owczasiedyne bogactwo narodu stanowiącey, uprawiały — To samo o ogrodnictwie sądzić należy. Drzewa owocowe co raz u włoscian rzadszemi

stają. Po wielu bardzo miejscach najpiękniejsze sady chłopskie z różnych przyczyn niszczeją, urodzajne drzewa przedaie chłop pod kotły żydowskie albo, gdzie mu wrąb do lasów pańskich zakazany, drzewa owocowe na drwa rąbią.

Dwory tylko tu i owgdzie zajmują się mnożeniem drzew urodzajnych; aby zwrócić uwagę ludu prostego na tę galeź (sic, gałęź) gospodarstwa narodowego, — i położyć tamę niszczenia drzewa urodzajnego — możeby posłużyło opisanie drzew urodzajnych w czasie konspiracyi, tak iak dzieie się opisanie wołów, krów, owiec etc.

Jezeli teraz słyseć się daie, że rolnictwo w naszym kraju polepszone, to tycze się iedynie rolnictwa dworów.

O rolnictwie chłopa tego twierdzc niemożna — Uprawa roli, chów bydła, ogrodnictwo bardzo w mizernym stanie.

Spytamy kogo — dlaczego nasz chłop ubogi, to zaraz słysemy? dla tego, że niegospodarz. Dla czego niegospodarz: bo lenniwy, bo piiak, bo głupi: a dla czego lenniwy, dla czego piiak, dla czego głupi? to tym, ktorzy z obecnego stanu włoscian korzystają, brakuie prawey odpowiedzi. — Bezstronny westchnie y zamilczy.

Згадка Раковецкого на 13 ст. про вживанне пива у Славян викликала в Могильницького таке доповнення:

Autor powinien był dodac ieszcze wino iako artykuł krajowej produkcji, w niektórych przynajmniej okolicach nie było także obce narodowi sławiańskiemu pielegnowanie winnych macic, bo według wszelkiego do prawdy podobienstwa z Azyi początek wiodąc, później zaś w południowe strony napady czyniąc, z winem dobrze zaznajomieni byli.

Jeszcze i teraz znajduią się tu y owgdzie góry winnemi zwane.

Przywileiem xięcia Lwa z roku po narodzeniu Chrystusa Pana 1292. potwierdzona (!) jest biskupowi przemyslskiemu i samborskiemu prawo pobierania dziesięcin z wina. — Nie można tego rozumieć o gorzałce, w rossyiskim dialekcie вѣнцежь zwanej, bo ta dopiero przez Żydów z koncem XIV wieku do Polski i między Rus wprowadzona. Żydzi i gorzałka przyłożyli się do upadku miasteczek, rolnictwa i przemysłu między prostym ludem. — Smutny z tey przyczyny obraz kraju naszego wystawia Engel w dziele swoim Geschichte von Galicz und Wladimir (Seite).

Про „postrzyżyny“ на ст. 31 зазначив Могильницький отсе: „Zwyczaj postrzygania włosów pochodzi z Indyi, gdzie dotąd azywany miejsce postrzyżyn zastępuje tu y owgdzie przypalanie wło-

sów na uroczystość Богоявленія, równie w czasie tey uroczystosci rzucają pieniądze w wodę, którey potem do umycia twarzy używają“.

До ст. 33 додав Могильницький таку замітку:

Wyraz гевокъ — zwany: tu, tutaj, y teraz ieszcze na Rusi używany, гевок, гевки, гевотки.

Do obrzędów ślubnych dodać ieszcze należy nazwisko różnych osób, do wesela należących. Imienia tych przypominają swobodę (wolność) dawnych Sławian bez różnicy.

Tak nazywani dotąd w całej małej Rusi:

Oblubieniec	Князь
Oblubienica	Княгиня
Ubieganie się o rękę, oblubienicę	Залюбты
Pzyiaciel oblubieńca	Дружба

Starszy zawiadujący domem w czasie wesela

Староста

Nazwiska te dowodzą, że śluby małżeńskie zawierałi tylko osoby wolne. Ci potem między zachodnimi Słowiany nazywali się schlachtyczami (od niemieckiego (schlachten) zabijać na wojnie).

Дальшу замітку Могильницького викликала згадка Раковецкого на 35 ст., що „u Słowian znane było wielożeństwo“:

Samo imie małzenstwo iest dowodem istniejącego dawniey wielożenstwa między Sławiany i religia chrześcijańska pomału wielość żon znosiła. Włodzimierz w czasie przyjęcia wiary miał kilka żon, a kilkaset nałożnic — Kazał on burzyć posągi bogów pogańskich i wypleniać obrzędy, ku ich czci ustanowione, ale nigdzie nie czytamy, aby (się) podobnym sposobem wielość żon znosił i sam był przykładem iednożenstwa. Przechodzili tedy Sławiani(e) stopniami z wielożenstwa do małżenstwa, które za czasem iednożeństwu ustąpić musiało.

До 40 ст. додав Могильницький до опису обходу Купала тако доповнення:

Opuścił autor zmianę o uroczystości na Rusi, w dzień sgo Piotra zwyczajney. Ma ona zapewne tak, iak Sobotka, początek w poganstwie i tam by iey znaczenia szukać potrzeba. Pasterze w dniu pomienionym odznaczają na pastwisku koło, które obkopują rowem — Rów ten iest pospolicie półtora stopy szeroki y tyle głęboki. Na tym kole stawiają gorzałkę y przyniesione z domu jadła — kładną na około, nogi w rów spuszczaiąc, biesiadują. — Zwyczaj ten iest zupełną pamiątką życia pasterskiego Sławian i ich sposobu biesiadowania — Dodać nam należy bozyszcza czyli złe duchy pod nazwiskiem

Мара і Осина — згад прислів'я на Русі — Пек ты, Маро, щезезну, осыно.

Вираз „березоль“ на 56 ст. дав привід Могильницькому до такого вияснення:

Слово то зложене ієст з двох выразов. Зола не значы на Русі попіол, але казды плын (сок) нечысты люб з рослннємї часткамї поłączоны. В щєгєлннєсї зає луг, котры сє пры полеванїу з брудєв сажы, зола сє называ. Рєвннє слєты марцєвє луд прєсты зола мїанує — Назвїско тєды Березоль пєчєдзї од брзєзы (берєза) і соку (зола), ктєрен сє в тым мїєсїєцє з бр(з)єзы обфїцїє сажы.

З нагодї думєк Раковєцкєго пры порївнуваннєу поодїнокїх славянськїх мєв зї собою на 58 ст. додав Могильницькїй такї свої:

Zblizenie sїє innych dialektov do pierwiastkowego tego zrodła przez dwoiaką analogiá pokazac možna.

Mїєдзы дїєлектамї слєвїанскїємї у зрєдлєм їх їєст напрзєд по-добїєнствє выразов чылї пїєрвєтнєх зглєсок — у то станєвї аналогїє їмїєн. — Їєст потєм по-добїєнствє граматыкалнєх постєцї, ктєрє поспєлїцїє прыпадкєванїєм, стопнїєванїєм і часєванїєм на-зывамєу.

Wєzmїємє напрзїєкład дїєлекты: єзєскї, rossyїskї, polskї у ruskї. Zblїzajac(є) sїє one do sławianskiego podobienstwєm wyrazov. Naj- blїzєy їєdnak rossyїskї, potєm єzєskї, dєalєy ruskї, a naostєtek polskї — Co do formy zєwnєtrzнєy, osoblїwїє зає прыпадкєванїє, часєванїє, дїєлект єzєskї і ruskї blїzszы їєst sławianskїєmu, anїzєlї rossyїskї у polskї.

Wїdzїєmє то naoczнє з nastєpuїєcыch przykłєdov:

a) w przymiotnikach	Рєдїт. жєнєк.
w cerkiewnym	нашєй
ruskim	нашєй
єzєskїм	нашєгї
rossyїskїм	нашєй
polskim	нашєzєy
b) słowach:	
tryb bezokoliczny:	
w cerkiewnym	давати
єzєskїм	dawati
ruskim	давати
rossyїskїм	давать
polskim	dawać
c) w prozody	
w cerkiewnym	не дай = не
ruskim	не дай = не

czeskim	ne day = ne
rossyiskim	не дай = nie
polskim	nie day = nie

Ułożyłem tablicę, analogią tę na pierwszy rzut oka pokazującą.

Ствердив Могильницький і думку Раковецького, що мови розвивають ся тільки з поступом народньої цивілізації на 60 ст.:

Dowodem tego są jeszcze języki francuski, angielski y niemiecki, ledwie kto z Niemców, Francuzów etc: potrafi zrozumiec pisma ich z pietnastego lub szesnastego wieku — Mimo iednak doskonałości, iako się teraz chlubią rzeczony dialekta, ledwie ie można porównać z dobitnością, związłością i obfitością wyobrażeń sławianskiego języka, którym iuż w wieku IX i X pismo ste przykładanym (!) było — Zaden Francus i Niemiec niepragnie powrotu swego dialektu z XV albo XVI wieku.

Przeciwnie wzorowi pisarzy słowianscy, mianowicie rossyjscy, dialekt sławianski (cerkiewny) klasy(i)cznym nazywają i za iedyny wzór kształcenia terazniejszych sławianskich dialektów zalecają.

Дві кінцеві замітки Могильницького дотикають м'ягчення швівзвуків (до 84 ст.) і слова „дѣтко“ (до 103 ст.). Перша з них така:

Przyczyny, dla ktorey ta lub owa współgłoska miętko się wymawia, nie od samogłosek wywodzić należy. Miękkie brzmienie współgłosek pochodzi właściwie od znaków ъ і ь, dawniey dwojakię przeznaczenie mających. Raz bowiem zastępowały mieysce samogłosek w wyrazach n. p. съѣ >< inną razą miękkie lub grube brzmienie współgłosek oznaczały n. p. кость, пѣль ><

Z połączenia potem znaków tych z samogłoskami i, a, o, wyniknęły samogłoski ѣ, ы, ю ><

Друга: Nazwisko дѣтко, częściej ieszcze w liczbie mnogiej дѣтки, dotąd na Rusi pospolite — Znaczenie się iego iednak odmieniło, znaczy bowiem teraz złego ducha. Tę odmianę znaczenia tak wyjaśnić można:

Ditcy byli dawniey urzędnikami, późniey zaś publicznymi sługami do wykonania kar, exekwowania podatków i innych posług, ludowi cierpienia zapowiadających, przeznaczeni. — Sama przytomność ditskich była ludowi straszną y nienawisną. — Podobne skutki strachów, przykrości i utrapieniâ lud prosty także złym duchom przypisuje. Niedziw tedy, że tych złych duchów teraz ditkami mianuje.

Подав М. Возняк.

Віршові проби Юліяна Величковського.

(До питання авторства Шашкевичевої „Читанки“.)

В LVIII т. „Записок“ опублікував д. Тершаковець „Причинки до життєпису Маркіяна Шашкевича та дещо із його письменської спадщини“, де на ст. 3 стоїть таке: „Із зібраних нами матеріалів покаже ся дальше, що Марк. Шашкевич не був автором деяких віршів дидактичних, нпр. „Отець і син“ та „Не хочу багатства ані гроші мати“, як думано до тепер; його роля обмежила ся до поправлення готового первовзору. Властивим автором згаданих двох віршів був Юліан Вислобоцький, знаний під псевдонімом Василя Зборовського, редактора віденського „Вѣстника“ (1852—1860), „Домової школки“ (1854—1856) та „Отечественного Сборника“ (1853—1859). Що се як раз так, переконає нас невироблене дрібне письмо, неугарна поетична форма Вислобоцького в противенстві до гарного, чіткого письма та плавного вірша Маркіянового, а передовсім се, що Шашкевич сам не вважав себе творцем згаданих віршів і вказав на властивого їх автора, бо ініціали псевдоніму В. З., якими Вислобоцький підписав ся на брудіоні, Маркіян, переписуючи на чисто, репродукував ініціалами його властивого імені Ю. В. Все те вишло відай тим способом, що Вислобоцький прислав був Маркіянови трохи свого матеріалу (дидактичних віршів та казок) до задуманої останнім „Читанки“. Що було в тім ліпшого, те Шашкевич вибрав, поправив і виготовив до друку“. Підчеркнув д. Тершаковець і непевність Маркіянового авторства байок, „бо з рукописів виходить, що деякі з них, як пр. „Потѣк и рѣка“ — то рівнож поправлені перерібки чужого твору, таки того самого Вислобоцького“ (ст. 4). Що до авторства інших байок, зазначив автор свій сумнів.

Коли оперти ся на некрольозі Вислобоцького в 41 ч. „Слова“ за 1871 р., де сказано, що він умер в 53 р. життя, вірші, які приписує йому д. Тершаковець, припали би на сімнадцятий, а найдалі вісімнадцятий рік його життя. В цензурі була Шашкевичева „Читанка“ вже 2 грудня 1836 р., отож на сей рік або на 1835 припадають згадані вірші. Як що взяти під увагу сучасні обставини, що товаришили першим поривам на літературнім полі Маркіяна та його товаришів, виступленне з пробами віршів в народній мові хочби в вісімнадцятім році

життя в молодця, що не стояв в ніякій звязи з Маркіяновим гуртком, було би свого роду феноменом. До того Вислобоцький ще в 1848 р. не знаєть ся особисто з Яковом Головацьким і пише до нього досить неграмотний лист з цікавими словами: „простите що не по лїтерацкіє бо — я не лїтерать — билше сердца ніж розуму у мене знайдете — працюю стараю ся однакожь сколько можна прывыкаю до нашої (!) бесѣды лубой“.¹⁾ Хто в 1848 р. щойно зачинає привикати до рідної мови, ясно, що не міг зложити згаданих віршів в 1836 р.

Треба дивувати ся отже, що ініціали Ю. В. розв'язав д. Тершаковець в той спосіб, якого не підкріпив ніякими науковими даними, а внїє тільки замішанне в наукове розробленне Маркіянової епохи та діяльності, притягаючи туди неприємних людей. Загально звїсний факт, що 1836 р. по фєріях виголосили три наші питомці проповіді в рідній мові, а саме Шашкевич в церкві св. Юрія, Юліян Величковський в Успенській, а Микола Устїянович в св. Параскеви, уйшов уваги д. Тершаківця.²⁾ Тимчасом і ладженне „Читанки“ й виступ із проповідями припадають на 1836 р., а одночасність сих фактів повинна була допомогти вичитати в ініціалах Ю. В. імя Маркіянового товариша Юліяна Величкового. Тасмних ініціалів В. З. нема цілком на бруліоні Величкового.

Таким самим почерком, як писаний бруліон віршів Величкового, писаний також вірш „Моє желанне“ на двох сторінках чвертки сірого паперу. Зберігаєть ся він у бібліотеці „Народного Дому“ ві Львові межі нескатальтованими паперами. В підписі букви й числа, взяті в скобки, писані рукою Якова Головацького. В сїм текстї і дальших справляю тільки інтерпункцію.

Моє желанне.

Коб тѣ бѣти в сей сторонѣ,
Коб тѣ вѣковати,
Де природа ѣ коронѣ,
Льѣбзнаѣ мати!

Тѣтѣ тишини затока,
Тѣт враг незаходит,
Тѣт же л'ѣбовѣ заволока,
Дрѣжба танецѣ водит.

¹⁾ Др. К. Студинський, Кореспонденція Якова Головацького в лїтах 1835—49, Львів, 1909, ст. 261.

²⁾ Про се говорить ся навіть в шкільних підручниках, читанках і виборах в літератури, не то в історіях літератури чи працях, присвячених Маркіянови Шашкевичеві.

Тѣт лѣги цвѣтом сплавайст,
 Тѣт вѣтрец легенькій,
 Птицѣ свѣт спѣвом витайст,
 А дождик тепленькій!
 А царина! мовѣ як море,
 Золото волнисте,
 Облак свѣтлий й лєснѣ зори
 И жерело чисте.
 Тѣт дѣвицѣ крѣглолицѣ,
 Як калина в лѣсѣ,
 А свада тѣ невѣститєлє
 При родиннѣм крѣсѣ.

Гл'ад на Бескѣд вѣкопомнѣй,
 На верх верхол'єцѣй
 Та на Днѣстер водоповнѣй,
 Краснѣй та зрочнѣй.
 Силє окресть нєлє повилє,
 Молє тѣт рєдина,
 Тѣт природа нєлє приймилє
 За рѣского сина.
 Гай!!! тѣ жити, вѣковати,
 Природо, с Тобойс,
 Коб лиш горс ископати,
 Що перед Тобойс.

Ю(л). В(еличковскій)
 в Майс (1837).

По твердженню д. Тершаківця Шашкевич не був автором вірша „Отец а вчитель“, тільки „його роля обмежила ся до поправлення готового первовзору“. Чи так справді? Вірш Величковського має такий вид:

Нѣкий отец вчителєлє сєлє питає,
 Йкби свомє синє шастє дає
 В найкоротшѣй спосѣб?
 А вѣн нє чинити каже:
 Учѣ его Бога знати
 И читати таї писати,
 Дай нє в нєлє розєм лєснѣй,
 А так бѣде син твой шастнѣй.

По „справленю“ Шашкевича виглядає він ось як:

Отец ся один
 Вчителя питаў,
 Яким-бы свѣтом
 Сынок шастя маў?
 Сей нє отповѣвь:
 „Навчи Бога знати,
 Навчи хороше
 Читати, писати;
 Вмѣсто имѣнє
 Дай нє розєм яснѣй,
 Тогда твѣй сынок
 По вѣк бѣде шастнѣй.

Як виходить, з виїшкою ходу гадок і ритм і рим і що з того виплило — навіть слова змінені в тім віршикові так, що він є властиво духовим плодом Маркіяна.

То само треба сказати про „Невинне жадание“ Величковського, яке вийшло з його рук дуже незугарним:

Нехочґ богацтва,
Авѣ грошѣ мати,
Нѣ паном золота,
Нѣ королем бѣти;

Но в рад добрих дѣшей
Най ма небо прийме,
Потом мене щастє
Тай весь свѣт обийме.

Маркіян задержав, що правда, той сам ритм, але в нього прибрав сей віршик таку плавність і так гармонійні рими, що й сей віршик можна вчислити в віршову спадщину Маркіяна. Ось яку форму приймило „Невинне жадание“ по „справленю“ Шашкевича:

Не хочґ богацтва,
Ани гроши мати,
Нѣ паном, бояром,
Нѣ царем ся звати;

Лишь добрый най бѣдѣ
И Богѣ миленькій,
Най любят мя люди,
Тогда я щастенькій.

Не диво, що під обома віршиками, як і під віршами: „Марусенька мила“ та „Вже сонце красно“ нема ініціалів Ю. В. в рукописи „Читанки“ й на тих картках, на яких опер д. Тершаковець свій погляд, але є вони натомісць під віршами Величковського, які фактично тільки справив Шашкевич. Поправки Шашкевича, з якими ввійшов вірш Величковського в „Читанку“, есенціональні, не правописні, подаю в нотках. Ось перший вірш:

Ї нас всѣ¹⁾ стѣхи,
Ї малих дѣтей,
Играшки и²⁾ смѣхи
И много затѣй.
Ми бродим и³⁾ ходим
Гѣстенъким лѣсом,
Радѣ таньцюем⁴⁾
Шовковим лѣгом.

Кого невитко⁵⁾
В гаю пѣд⁶⁾ дѣбом,
Той бѣдет швитко⁷⁾
Сивим голѣбом.⁸⁾
Ик добре в поле^{(1),⁸⁾}
Де птах шебече,
Летит поволи⁹⁾,
Де лише¹⁰⁾ схоче.

1) часат. 2) играчки. 3) часат. 4) Раді гѣкаемъ. 5) не видко.
6) подѣ. 7) бѣде швидко. 8) вѣ поли. 9) по воли. 10) Кѣда лишь.

Тепер врахй¹⁾ нас,
 Много нас бсде?
 Єст²⁾ тс деслт³⁾ вас,
 Тож лѣс загсде!!
 Покѣсмо малѣ,⁴⁾
 Спѣваймо собѣ,
 Ик будем старѣ,
 втихнем лк в гробѣ.⁵⁾
 Ей подивижс⁶⁾,
 Лк мотильок⁷⁾ спит,
 Тихонько сѣнсьс⁸⁾,
 Бо вѣн⁸⁾ полетит.
 Он! дрѣгий, брате,
 товариш его,
 Лк с⁸⁾ стаѣ рвати —
 Пѣсти до него.
 Гей! дес' спѣває
 Красний соловей,⁹⁾
 Ген с⁸⁾ киває¹⁰⁾
 Галѣска¹¹⁾, гей, гей!
 Тихенькож идѣм,
 Щоб с⁸⁾ незлакаѣ,
 А голос хвалѣм,
 Щоб ще щebetаѣ.
 Злетиж но нище¹²⁾,
 любезенький мій¹³⁾,
 най чию (sic, чю) ближче¹⁴⁾
 Голосочок твій¹⁵⁾

Лкий ти красний,
 мій¹⁶⁾ паничикѣ,
 Спѣвай же щасний¹⁷⁾
 Хоть годиночкѣ!
 Ксда здавс⁸⁾?
 Ксда? Дес¹⁸⁾ пропаѣ!
 Може зболавс⁸⁾,
 Що л мѣ свистаѣ?
 Ах, онде си сѣвѣ,
 Нехоче ид нам.
 Ого! знов злетѣв,
 Негаразд ми¹⁹⁾ (sic, мѣ) там.
 Краснѣ²⁰⁾ цвѣточки
 Тѣтки²¹⁾ на лѣзѣ,
 Плетѣм вѣночки
 На тѣм мѣрзѣ.²²⁾
 Несѣм вже²³⁾ домѣв
 Тай дамо сестрам,
 А мати на стѣв²⁴⁾
 Даст²⁵⁾ смитани нам.
 Нѣж с⁸⁾ розходѣм
 Кождий во свом,
 Заѣтра с⁸⁾ вийдѣм²⁶⁾,
 Де тота стрѣл.
 Тай кажѣт мамѣ,
 Щоб с' небола²⁷⁾,
 Що пѣдем²⁸⁾ самѣ
 Заѣтра в Ксдала.

З поправками Шашкевича ввійшов до рукописи „Читанки“
 й вірш Величковського „Ксдала“:

Дѣти! вже в поли
 Сонце нас нече,
 Гей, блиско²⁹⁾, боли!³⁰⁾
 Потѣчок³¹⁾ тече.

Ми бавитис⁸⁾
 Зновѣ тѣт пройдем³²⁾,
 Гей, кснатис⁸⁾
 Загалом пѣдем.³³⁾

1) зличи. 2) Єсть. 3) деслт. 4) Покисмо малі. 5) нѣмі. 6) подиви с⁸⁾. 7) мотѣлик. 8) онѣ. 9) соловѣй. 10) хитає. 11) Галѣска. 12) нижче. 13) мой. 14) чѣсѣмъ блище. 15) твой. 16) мой. 17) ще щастний. 18) десѣ. 19) мѣ. 20) Красні. 21) Тѣтка. 22) На тѣмѣ морзѣ. 23) ахѣ. 24) стѣвѣ (столь). 25) Дастѣ. 26) вийдѣмѣ. 27) небола. 28) пѣдемѣ (пойдемѣ). 29) блиско. 30) побіч „боли“ в скобках: хвалабо. 31) Поточокѣ. 32) Зновѣ сюдѣ прійдемѣ. 33) Теперѣ всѣ пѣдемѣ.

От ѡгков травов
 Берѣг покритій¹⁾,
 А там²⁾ над водов
 Лѣсочок густий.³⁾
 Там сѧ розберем (зболочем)⁴⁾,
 Там скочем в водѣ,⁵⁾
 Плюскатсѧ бѣдем,⁶⁾
 Лѣк птах в погодѣ.

А хто сѧ боит,
 Най скраю стоит⁷⁾,
 Хто сѧ небоит,
 Най за мною иде.
 Не бійтесѧ⁸⁾, идѣт,
 Тѣт вода не рве,
 Дивѣтсѧ⁹⁾, дивѣт,
 Лѣк качка⁹⁾ пливе.

По самѣ¹⁰⁾ грѣди
 Пѣдѣ¹¹⁾ в глѣбинѣ.
 А тепер що¹²⁾ бѣде?
 От ѧ сѧ пѣрнѣ.¹³⁾
 Добре то ити
 Кѣпатисѧ в рѣкѣ.
 Гай, би спочити
 В милѣм холодкѣ.

Дивѣт, лѣк Матѣй
 Горѣниць пливе¹⁴⁾,
 А онде Андрий¹⁵⁾
 За дошков¹⁶⁾ сѧ рве.

Та не звалесѧ
 З конѧ твоего,
 Мѣцно¹⁷⁾ держисѧ,
 От лъизъ на него.¹⁸⁾

И от крѣжками
 всѣ разом стоат
 и¹⁹⁾ водѣ рѣками
 Пшмѣют, мѣтат.
 И лѣжесѧ смѣют,
 Що так хороши,
 Водов бризгают
 Собѣ ѡ очи.²⁰⁾

Онде качки²¹⁾ двѣ
 Ѥ берега ждѣт,
 До них малѣй!²²⁾
 Качата²³⁾ пливѣт.
 Одна з меже²⁴⁾ них
 Очима стреже²⁵⁾,
 Лебой²⁶⁾ пливѣщих
 Мѣшок она жеде.

А на пѣсочкѣ,
 Лѣк вѣвцѣ лежат,
 в краснѣм²⁷⁾ вѣнчкѣ
 вкрѣг малих лѣнат.
 Звѣри и птицѣ,
 Лѣк лиш пѣпрѣют,
 До сеѣ водицѣ,
 До нас сѧ тишѣт.²⁸⁾

1) Берѣжокъ порѣсѣ. 2) Горбокомъ. 3) розвѣсѣ. 4) зболочемъ (роз-
 дагнемъ). 5) Плюскати сѧ хочемъ. 6) Через неввагу пропущений.
 7) стае. 8) бойтесѣ. 9) Данько отъ. 10) самі. 11) Пѣдѣ.
 12) Теперѣмъ. 13) Бачте! и порнѣ. 14) плине. 15) Андрий. 16) На
 дошкѣ. 17) Цѣпкѣ. 18) Обѣрѣчѣ его. 19) вѣсат.

20) Ой ѣкъ сѧ смѣютъ,
 Що такъ вѣ пѣстотѣ

21) качокѣ. 22) При нихъ маленьки. 23) Качата. 24) зъ межи. 25) стриже.
 26) Либонѣ. 27) краснимъ.

28) Отъ! бачте, дѣти,
 Скотинѣ и птицѣ,

Водовѣ мѣтаютъ
 Оу очи собѣ.

Пѣстѣтъ, пѣстѣтъ,
 До сеѣ водицѣ.

Но годѣ кипатс¹⁾,
вжеж бѣлий, аѣ снѣг,
Час одѣватс²⁾,
Час вже на берѣг.

На тѣм мѣрзѣ³⁾
Бѣдем лежати,
А по тѣм⁴⁾ лѣѣ
Бѣдем бѣгати.

Під обома сими віршами стоять в рукописи „Читанки“ ініціали Ю. В. — говорю в рукописи, бо в друкованій ті вірші пропущені, хоч надруковані Шашкевичеві складання. Очевидно особа, що мала нагляд над друком „Читанки“, відай Яків Головацький, знав дійсне відношення Маркіяна до одних і других віршів.

Цілком не ввійшли до рукописи „Читанки“, а в бруліоні просто перечеркнені „Радний хлопець“ і „Час молодцей“ як невідповідні.

Радний хлопець.

Гарний, харний и порадний
Хочѣ бѣти, аѣ жадний,
Не аѣ хлопець оприскливий
И кождѣмъ противливий.
Бо хто рѣчи, книги, сѣкиѣ
З замолоду казит, дре,

З того и на старѣсть
Не велика радѣсть.

Гарний, харний и порадний
Бѣдѣ же аѣ, аѣ жадний,
Аби о миѣ сказав свѣт:
Ото хлопець аѣ цвѣт.

Час молодцей.

Любѣ дѣти,
Рѣѣт ви цвѣти
В весенний час,
Рѣѣѣ, лѣлѣѣ
Лиш свѣжа смѣѣ
Красити нас.
(Бо ледви вѣтри
На краснѣ цвѣти
Надходат)
Пѣд ледом зимѣ
Красное сѣѣѣ
Несходит,

Виноград давний,
З молодѣ славний
Неродит.
Пробѣгне скоро
В вѣчности море
Молодость,
Днина кождаѣ
Дѣѣ нас новаѣ
Во старость.
На земли ледво
Що лѣѣто видно,
Аѣк день,

Рѣѣѣ и день лине,
Молодость гине,

Аѣк тѣѣнь (день).

Не виключені і польські першовзори таких віршів.

1) Годѣ кипати-сь. 2) одѣвати-сь. 3) тымѣ мѣрзѣѣ (мѣравѣ).
4) тимѣ.

Порушив д. Тершаковець і справу байок у „Читанці“, але також не з більшим успіхом. Байка „Потѣк и Рѣка“ се переклад „Potoku i Rzeki“ Красіцкого. Польський текст байки звучить ось як:

Potok z wierzchołka góry płynący z hałasem,
Śmiał się z rzeki: spokojnie płynęła tym czasem.
Nie stało wód u góry, gdy śniegi stopniały,
Aż z owego potoku strumyk tylko mały.
Co gorsza: ten, co zaczął z hałasem i krzykiem,
Wpadł w rzekę, i nakoniec przestał być strumykiem.¹⁾

Величковський переложив сю байку тим способом:

Потѣк з громом, шѣмом из гори текѣщий
Смѣлавсѧ з рѣки, в той час тихенько пливѣщей.
А як свѣги згибли, верх води недаѣ,
Той зтого потока поточок сѧ стаѣ.
А що гірше, що бѣг прѣдким скоком, током,
Полѣчен з рѣкою, а стаѣ бѣти потоком.

По „справленю“ Шашковича вийшов переклад такий:

Потокъ зъ громомъ, шѣмомъ изъ горы текѣщій
Смѣлавсѧ зъ рѣки, въ той часъ тихонко идѣщей.
А якъ свѣги згибли, верхъ воды недавъ,
То и зъ того потока поточокъ лишь ставъ.
А що гірше, що бѣгъ прѣдкимъ перше скокомъ,
Сплившись зъ рѣкою, не бѣвъ вже потокомъ.

Хто зъ шѣмомъ въ свѣтѣ самъ сѧ величае,
Вже добръ славъ самъ си розганѧе.

Інша байка „Lis młody i stary“ має в Красіцкого такий вид:

Młody lis nieświadomy myśliwych rzemiosła,
Cieszył się, że sierć nowa na zimę odrosła.
Rzekł stary, bezpieczeństwo tych ozdób nie lubi:
Nie masz się z czego cieszyć, ta nas piękność gubi.²⁾

„Старий а молодий лис“ Величковського виглядає так:

Молодий лис, которий стрѣльца незнаѣ,
Утѣшав сѧ, як новѣ краснѣ шерсть дѣстаѣ.
А старий рекл: безпечность тих лѣпот нелюбит,
Неутѣшсѧ тим, бо таѣ краса нас губит.

¹⁾ Bajki i przypowieści tudzież bajki nowe Ignacego Krasińskiego, Львів, 1849, ст. 6. ²⁾ ibidem, ст. 7.

Шашкевич змінив в 1 рядку „которий стрѣльца“ на „который ще стрѣльцѣ“, в 2 р. „Стѣшав“ на „Оутѣшивъ“, „дѣстаѣ“ на „доставъ“, в 3 р. „рекл“ на „рѣкъ“, а в 4 р. „там, бо таа краса“ на „ними; сеса красота“. Крім того додав моральне поученнє:

Не все, що красне
Єсть для насъ щастне.

Переклад Величковського третьої байки Красіцького просто перечеркнув Шашкевич. Се „Щиглик и Дрозд“.

— В одном садѣ
Сидѣв щиглик з дроздом в свадѣ,
Хто з них в(р)асше вaspѣвае.
Видат, що их пташник ѣважае.
Просат са сѣдити.
Вѣи им каже в клѣтки, що маѣ, летѣти,
Але жаден нейде, но каже:
Волю вѣлним гѣрший, нѣж в темници перший.

Се лихий вільний переклад польського тексту п. в. „Szczygieł i Kos“.

Po nad wrzosem
Szczygieł z kosem
Powadzili się o to, kto z nich lepiej śpiewa.
Koło drzewa
Widząc, iż się przemyka,
Zdali sąd na ptasznika:
Ten przyjaźni zadatki
Chcąc dać, prosił do klatki.
Ale i kos i szczygieł powiedzieli na to:
Lepsza zwada na dworze, niż zgoda za kratą.¹⁾

Коли зважити, що при згаданих байках маємо до діла з перекладами, а не самостійними творами, праця Шашкевича показуєть ся вартнішою від перекладу Величковського. А в такім разі можна зіставити переклад тих байок таки за Маркіяном.

З Красіцького переложені для „Читанки“ віршом також байки: свобідно „Плѣшка и Соловѣй“ (Słowik i Szczygieł), так само вільно „Щѣка и маленька рыбка“ (Rybka mała i Szczupak), та „Дѣти и жаби“ (Dzieci i Żaby), а деякі провою. Вказав на

¹⁾ ibidem, ст. 97—98.

се ще 1896 р. проф. К. Студинський в студії „Geneza poetycznych utworów Markiana Szaszkiewicza“ (ст. 25—26¹⁾), в XXVII т. „Rozpraw Wydziału filologicznego“ Краківської Академії Наук і особно), але сього не завважив д. Тершаковець. Менше дивно, що в 1906 р. зробив на ново се відкрите історик, д. Ів. Крипякевич, у замітці „Чи Шашкевичеві вірші?“ Починаєть ся вона словами: „Звертаю увагу дослідників творчости М. Шашкевича, що байки зібрані в рукописній збірці Маркіяна (тут покликують ся д. Крипякевич на „Причинки“ д. Тершаківця) не оригінальні лиш перекладені — Шашкевичом чи ким иншим — з польського письменника І. Красіцкого“.²⁾ На жаль відкрить того роду в літературі про Шашкевича є більше.

Навіть переклади Величковського байок Красіцкого з поправками Шашкевича не можуть вдоволити, тим дальше до чогось подібного перекладам Величковського в первіснім виді. Слабі вони, як і всі його віршені складання. І коли я заговорив про них, тільки задля звязий, які лучили Величковського з Маркіяном, тільки задля щирої його охоти прийти з помочию Маркіянови в його свідомім намірі старати ся збудити свій сонний народ до такого життя, яке проявило ся не тільки в славянських народів, але й у закордонних братів. В рукописи „Читанки“ рукою Величковського переписані „Повѣсти изъ Святыхъ книгъ“, але на основі того ще годі твердити, що се плід його ума, бо прим. усі байки переписані рукою Вагилевича, хоч між ними є безсумнівні переклади Шашкевича.

Пізнійше оголосив Величковський друком тільки в 1849 р. ві Львові „Стихи Юліана Вьсличковского, Священника. На привитаніє высланникѣвъ руского народа, котри именовъ его сложили Его Величеству Цѣсарю и Царю Францѣшкѣ Іосифѣ І. желанія, произнесенъ (sic) на вечерній забавѣ руской 18. Лютого 1849“. Всього дві картки 8°, на одній заголовок, на другій текст вірша, друковані в Ставропигійській друкарні.

Весело днесъ рѣскаа грѣдь оддыхае,
 починаєть ся се панегіричне незугарне віршоплетінне,
 Днесъ солнце рожано взошло на свѣй тронъ;
 Бо рѣскаа родина послѣвъ свихъ витае,
 Бо сердце пѣзнало родимый полонъ.

¹⁾ В українськїм виданню „Генези поетичних творів Марк. Шашкевича“ (Львів, 1910), ст. 48. ²⁾ Зап. Н. Т. ім. Шевч., т. LXX, ст. 171.

З цілого краю зібрали ся мужі, щоби „Царю принести одъ
Рѣсиновъ въ даръ смирность Галича“. Цісар приймив дарунки та

Въ замѣнъ шлетъ рѣскѡй родинѣ въ ихъ край,
Що тѡлько оугодно для нихъ понимае,
Бы Галича земля одѣла са въ рай.

Зъ престола шлетъ царскю милость и ласкѣ,
А Народомъ рѣскѣ родинѣ Онъ зве,
И вѣрности рѣскѡй дае Онъ честь Царскѣ,
Тамъ картѣ загѣбы на вѣки Онъ рве.

Тому засидае до Бога молитву о довголітѣ для цісаря
і віддае честь висланникам народу, які посередничать межи ці-
сарем і людом. Нанушисті, беззмістові, часто й нелогічні слова
вдяки для послів склесні в пусті вірші. Найплавнійший ще кі-
нець вірша :

Летѣвъ Орель чорный надъ тихимъ облазомъ
И крикнѣвъ въ оутѣхи на рѣского Льва:
Невгине рѡдъ рѣскій, бо всегда Мы разомъ
Храпити Го бѣдемъ одъ всякаго (!) вла.

Храпити Го бѣдемъ, одѣмъ Го въ славъ
Крѣпити достоитъ Галичины рогъ
Розтопчемъ и змію влѣ, лютѣ, кервавѣ,
А що мы неможемъ — поможетъ намъ Богъ!

Наведені виписки кидають достаточне світло на поетичний
талант і погляди Величковського. Був звичайненькою дитиною
своего часу.

Подав *М. Возняк*.

Наукова хроніка.

Українознавство в російським покажчику для самоосвіти.

(Н. А. Рубакінъ. Среди книгъ. Опытъ обзора русскихъ книжныхъ богатствъ въ связи съ исторіей научно-философскихъ и литературно-общественныхъ идей. Изд. 2. Томъ I. Языкованіе, литература, искусство, публицистика, этика въ связи съ ихъ исторіей.. Москва, 1911, ст. XXIV + 191 + 424 + 8 нен. + 80 + 8 нен. + 42, ч. 3 руб.).

Видане московським видавництвом „Наука“ „справочное пособие для самообразования и для систематизации и комплектования общеобразовательныхъ библиотекъ, а также книжныхъ магазиновъ“, як називає свій „Опытъ“ д. Рубакін, матиме безперечно широкий ужиток усіх, хто стоїть коло книжкової справи. Скромний бібліографічний покажчик 1-го видання „Среди книгъ“ (1906 р.) розріс ся в величезні два томи, з котрих один перед нами, а другий має вийти в кінці сього року. З двадцяти тисяч укаваних в 1-м вид. книжок розросло ся друге в 75 тисяч! Покажчик обіймає різні галузи знаття і крім загальної передмови, присвяченої бібліотечній і бібліотечарській справі, досить до речі сорокатої (в се свого роду ціла філософія в погляді бібліотечарського, про смішність котрої автор очевидно не догадуєть ся!) подає вступи до кожного відділу, в котрих читач має знайти огляди історії і сучасного стану тої області знаття, література котрої далі слідує.

Очевидно така велика праця як покажчик д. Рубакіна, роблена до того в части за кордоном, не може бути вільна від помилок. Уже при побіжнім перегляді книжки можна побачити деякі хиби і недостачі, ряд пропусків, помилок, плутанину... Сам упорядчик признаєть ся, що праця його не без похибок. Одначе в усім тим вона знайшла дуже прихильне-прийняте в російській поступовій пресі і без сумніву знайде широке-розповсюдження.

Найчастішими помилками являють ся пропуски при вказаних книжках місяця або року їх видання, сторін, ціни. Правда автор не мав на увазі строго наукового опису книжок, але вказанне року, місяця, сторін і ціни книжки має величезне значінне і чисто практичне, як для бібліотекаря, так і для читача, отже тут слід би було бути пильнішим і дбайливішим. Не спиняючись на дрібніших помилках (часто вказані старі або гірші видання замість нових або ліпших, помішані або не вірно подані назвища авторів, і т. д.),¹⁾ ми вкажемо лише важніше, а саме — на певну неясність або й плутанину ріжних відділів, по яким розсортував автор свій матеріал, а часто й самого матеріала.

Особливо багато такої хаотичности в відділах історії літератури, критики і публіцистики, де нерас зрозумієш, чому та або ся книжка в тому, а не иньшому відділі. Та найбільше хаосу мабуть в розділі Б відділа II-го. Сюди, в § 122 („Представители главнѣйшихъ теченій русской общественной мысли 1800—1911 г.“) можна би втиснути властиво цілий покажчик, коли йти за системою д. Рубакіна. Тут перемішано все — і белетристика, і публіцистика, і історія, і фільзовофія і т. д.

Справді, знаходимо тут і поезії і драму К. Аксакова, ріжні твори Амфітеатрова, Аскоченського „Кієвъ съ древнѣйшимъ его училищемъ“, „Духоборы“ и „Малеванцы“ Бирюкова, „Собраніє Сочиненій“ акад. А. Веселовського і т. д. і т. д., не кажучи вже про те, що заведено сюди майже всю „явочну“ брошурну літературу революційного періоду, так що врешті переставш розуміти, якої засади тримав ся упорядчик, укладаючи сей відділ. Дійсно, замість улєкшити орієнтованне в книжних скарбах сей відділ хіба, навідворіт, утруднить сю орієнтацію, остільки він загальний і такі ріжні річи криє в собі.

Властиво сей §, рівнож як і §§ 126—130, треба би розсортувати по відповідних рубриках оглядів історії літератури і громадського життя.

З куріозів § 122, крім спеціально українських, про які нинше, відмітимо сі, що до головних представників „русскихъ“ суспільних течій відніс д. Рубакін і Поляків, як от Пільца, Дмовського, навіть др. Ст. Кутшебу (а саме його книжку в історії державного і суспільного устрою

¹⁾ Напр. Чернышева, Законы и правила русскаго произношенія є новіше виданє (88), Горбачевскій, а не Горобчевскій (153), Лянгеншейдтъ, не Лянгенштедтъ (128 і далі), в популярних рос. словарців чужих слів не показано видань Іогансона, хоч вони ліпші, як заграничні видання Гарне, і т. д. Замітимо ще тут до речі, що д. Рубакін майже зовсім не углядняє таких наукових видань, як видання Акад. Наук., „Журн. Мин. Нар. Ар.“, Московські „Чтенія“ і т. д., тим часом як в них містять ся маса наукових праць невичайної ваги, а що для ріжних студій сі праці просто необхідні — про се здасть нема що й казати!

Польщі), Жидів і інших „инородців“ вкупі в Українцями. З недостач практичної натури треба піднести також брак у горі кожної сторони вказівок на §§, до яких належить вичислений на сих сторонах матеріял.

Але всі сі браки не уймають праці д. Рубакіна певної практичної ваги, як користного підручника для книгозбірень і книгарень. Та крім сього загального інтересу має вона для нас і свій спеціальний, зачеплюючи і нашу українську літературу і літературу по українознавству взагалі. На сій частині праці д. Рубакіна я й хочу спинити ся трохи докладніше.

Вже в першій виданню свого покажчика відвів д. Рубакін осібно місце нашому письменству, але не густо вказав книжок. Тепер українські відділи у нього значно розширені.

Отже в сім першій томі нового видання „Опыта“ д. Рубакіна знаходимо такі рубрики: языкъ малорусскій (украинскій) (ст. 9, § 14), малорусская (украинская) литература (ст. 72—79), малороссійская литературная критика и публицистика (ст. 334—335). Крім того різні книжки присвячені українознавству (на укр. і рос. мовах) знаходимо і по інших відділах (загально-російських), але про них низше, а поки що приглянемо ся вичисленим в горі рубрикам.

Отже найсамперед загальне вражіння таке, що впорядчик не однаково відносить ся до матеріялу російського і українського. Видко, що в українознавством він не ознакочлений і українські книжкові скарби йому чужі. В передмові своїй д. Рубакін згадує, що в основу його праці положена безпосередня знайомість з книжками (див. ст. X), але українські відділи не зраджують такого знакочства. Видно, що книжки без особлившого розбору списували ся здебільшого просто в катальогів (в примітці на ст. 73 бачимо й сі джерела — се катальогі: львівської книгарні Наукового Тов. ім. Ш. і книгарні „Київської Старини“).

Очевидно, що сама знайомість в катальогами без обзнайочлення в предметом не дає нічого (крім баламуцтва — для несвідомої людини). От хоч би правопис книжок. Деякі в них подав д. Рубакін фонетикою, а не офіціальною рос. ярижкою, в якій вони дійсно виїшли. Помилка виїшла саме через безкритичне виписування в катальогів, де останніми часами кожде видання фігурує в фонетичній одежі. В передмові кличе д. Рубакін „робітники книжної справи уоружуйте себе бібліографічним знаттем!“ (ст. 188), але в українських відділах свої книжки подає приклад повної безоружности в українських справах. Шкода що ніхто в Українців, які допомагали так чи инакше впорядкочкови, не звернув його уваги на те, що без перегляду прийаймні „К. Старини“, „Записок Наук. Т-ва ім Ш.“, „ЛНВістника“ не мож-

ливо укладати українські відділи. А як раз знайомости з сими джерелами ми й не бачимо. Впорядчик, здасть ся, не мав у своїх руках навіть студентської роботи д. Д. Дорошенка („Указатель источниковъ для ознакомленія съ Южной Россіей, Спб. 1904), бо й звідти міг би взяти чимало матеріалу. Тим часом книжка ся повинна була бути знана д. Рубакіну, бо про неї він згадує в першій виданню свого „Опыта“. Треба ще хіба згадувати, що правописъ назв укр. книжок кульгає на обі ноги, що автори попереплутувані і т. д.? Се ж звичайна річ у Росіян — нікого і ніщо так вони не перекирчують, як нашу мову і наших письменників. Але що можна вибачити звичайному смертельникови, того не можна простити бібліографови, хоч би він і не мав наукових задач, а лиш чисто практичні.

Всіх прикладів перекирчувань очевидно наводити не буду — надто се невдячна і зайва праця: погляньте в відповідні відділи і найдете самі їх подостатком. Ось кілька вразків: Огановський названий Огановским (§ 48), Коцюбинський — Коцюбінским, а серед збірок його маємо „У грѣшний свѣтъ“, у Франка — „Безъ праці. Кавка“, На лони природи, у Руданського „Співолочки“ і т. д. На кождім кроці, в кождім слові сила правописних помилок через плутанину ярижного і фонетичного письма, тож не спинаючись на сих помилках перейдім краще до матеріалу сих відділів.

Отже — українська мова (§ 14). З чималої наукової літератури, присвяченої історії нашої мови і взагалі нашому язиконавству, знаходимо ледви кілька праць, а з галицьких видань тільки відбитку Огієнка. Не показана також жадна граматика галицько-укр. видання (слід би подати хоч См. Стоцького і Гартнера), пропущено словарь Желехівського, популярні словарці Дубровського, Доманицького і дра Кузелі та М. Чайковського, а натомість в укр. відділ чомусь попав білоруський словарь Носовича. Нема й популярного букваря д. Русової.

Багато замітів викликає й відділ укр. красного письменства (§§ 48—51). Найсамперед — альманахи подані разом з окремими творами¹⁾, а серед сих останніх крім пропусків важних і сюди належних творів знаходимо й таке, що або не варте згадки, або не відносить ся до сього відділа. Отже в Грінченка відмічено „Веселий оповідач“, — ніби се його оригінальна річ, а не народні анекдоти, а не подано „Під тихими вербами“, (повість „Средь темной ноці (sic!)“ вазначена, помилка перейшла ще з першого видання). Дніпрової Чайки відмічено лише одно опов. „Чудний“. „Виборець“ (надр. „Віборець“) Кобринської при-

¹⁾ Чи варто було вазначувати такі річи, як „Багаття“, „Перша Ластівка“ і т. и.?!

писано Кобиланській. З Куліша зазначено також „Хмільщина“ (Хмельниччина!), хоч се популярне історичне оповідання до красного письменства не належить. До сього відділа зачислені й „Казання сільського пастиря“ о. Степанківського. З Черкасенка пропущена „Хуртовина“. З Шевченка не згадано новіше видання його „Творів“ (Яковенка). З галицькоукр. авторів взагалі (крім Фанка, Кобринської й Кобиланської) мало що подано, а деяких цілком не подибуємо: напр. Маковея, Щурата. Не згадані збірники „Руської Письменности“ вид. львівської „Просвіти“ і т. д.

З багатой літератури укр. народної словесности згадано дуже невзначе число видань (див. § 51). З видань Наукового Т-ва ім. Шевченка попало тільки дві книжки „Етнографічного Збірника“ (тт. II і VII), хоч досі, крім інших важних видань (напр. „Матеріалів до укр. етнології“), маємо коло 30 томів самого „Етногр. Збірника“! Для чогось до творів фольклористичних зачислені байки Боровиковського і розправа покійного академіка А. Веселовського „Южнорусскія былины“.

Крім сих баламуцтв чимало наплутано і в коротенькім вступі („Предварительныя замѣчанія“) до згаданого відділу, особливо в тій його рубриці, де говорить ся про час виступлення на літературній арені того чи иншого укр. автора. Отже Мордовець віднесений до 80 рр., Кониський до 90 рр., Грінченко до 900 рр. і т. д.! Поділ творів по темах також повен помилок, а вже зовсім кумедне твердження, що Франків огляд укр. письменства в „Енциклопед. Словарі“ Брокгауза та Ефрона написаний „з соціалістичної точки погляду“! (див. ст. 73). В рубриці „Українські поети“ (ст. 74) до поетів почислені й Сковорода, О. Стороженко, Борисъ Лепкій, Н. Старицькій... Крім сих дивоглядів незрозумілий ще й сам порядок в яким ідуть поети: Шевченко, Франко, Глібов, Костомаров, Котляревський, Воробкевич, Грінченко і т. д. без кінця. Ні тобі тут хронологічного, ні азбучного порядку — правдивий хаос, який виказує хиба ігноранцію д. Рубакіна в укр. літературі, а не якесь знаття і повагу. Та зачисливши як ні як Лепкого до поетів д. Рубакін далі в огляді літератури подає лише одну збірку його оповідань. В § 48 („Общіе обзоры укр. литературы“ (ст. 75) подано ледви кілька праць, при чім не згадано нічого з творів Сумцова, не згадана прекрасна розвідка Житецького про Енеїду Котляревського в звязку з укр. літературою XVIII в., за те двічі подана книжка проф. Н. Петрова „Очеркъ истории укр. литературы XIX столѣтія“, другий раз вона приписана М. Поршеви. Не згадана тут також книжка д. О. Грушевського, подана в рубриці „Головні представники російської громадської думки XIX в.“, як твір проф. М. Грушевського, пропущені також популяризаціі дра Франка і д. Б. Лепкого. Взагалі історії укр. письменства відведено мало

місця (навіть Шевченкови, хоч багату літературу про Кобзаря міг би впорядчик знайти в відповіднім покажчику д. Комарова) і те, що поза згадками в с'єм огляді знаходимо в відділі „української літературної критики і публіцистики“ (§ 137), зовсім не вистарчає, тим більше, що в с'єм останнім відділі переплутана історія і література, критика і публіцистика в бібліографією і навіть дослідями фольклористичними.

Тут така каша і так багато пропусків, що тільки руками розводиш! Чому напр. наводячи книжки по історії (про брацтва) не згадана „Історія Укр. Руси“ проф. Грушевського, де про брацтва і про суспільний і літературний рух XVI—XVII вв. можна знайти прекрасні розділи, ліпші за всі вказані книжки! Чому в критичних писань д. Єфремова знаходимо лише дві брошури? Чому в історико-літературних статей і розвідок д. Сумцова маємо лише одну маловажну відбитку в „Изв'єстій Спб. Академіи Наукъ“! Чому нема жадної праці Франка, Дашкевича та інших? Чому подаючи один розділ в монографії Кониського про Шевченка не наведено цілої книжки? Чому, згадавши популярну річ Коваленка про Гребінку, не згадано праці Лесевича? На якій підставі до сього відділу віднесена збірка рецензій „Народная укр. литература“ д. Д. Дорошенка? Чому... але сих „чому“ можна плодити без ліку. Зауважимо ще, що є новіше (2-е) виданне брошури Кранихфельда про Шевченка. Всі сї пропуски відносять ся головню до історії укр. літератури, але згадуємо їх на с'єм місці через те, що автор всадив до відділу „критики і публіцистики“ головню книжки по історії літератури. Річи в строгім значінню публіцистичні д. Рубакіну zostали ся майже невідомі. Очевидно тут треба було згадати „Сповідь“ Антоновича, статі Костомарова, Куліша, Драгоманова, Франка, Гринченка, М. Грушевського, С. Єфремова та інших. Деякі відповідні праці декого з перечислених авторів знаходимо в загально-російськім відділі „Главнѣйшіе представители русской общественной мысли“, (див. особливо на ст. 252 рубрику публіцистів, що писали „проти виключного становища окраїн“), але раз що не багато, а друге — се не упряняло впорядчика пропускати їх в належнім місці.

Згадував я, що по інших відділах також подибуємо Українця. Отже в загальнім відділі російської літератури бачимо перемішаними укр. і рос. літературу старих часів, як сього зрештою й можна було чекати від росіянина (див. „Русская литература XI—XVIII столѣтія“, ст. 67—72). Теж саме подибуємо в відділі „Исторія литературы, критики и публицистики“... et cet., див. ст. 330—334: „Книги, относящіяся къ литературно-общественной исторіи XVIII столѣтія“ і „Книги... і т. д. XI—XVII вѣка“. Як уважно складали ся сї відділи видно в того, що до XVIII віка віднесено Галятовського (див. N. 5508), Вишенського (N. 5509) (книжки Сумцова). Навіть книжка д. Харламповича „Западнорусскія православныя

школы XVI и начала XVII вѣка“ віднесена до літератури про XVIII в. † Дещо знаходимо ще в відділі про театр і драматичну штуку. Нарешті Українця помічаємо і в відділі „Представители главнѣйшихъ теченій русской общественной мысли в XIX ст.“ (в такім самім відділі для XVII—XVIII в. Українці крім Прокоповича і Яворського не згадані). Тут подибуємо проф. М. Грушевського (ст. 263), до писань котрого всадив д. Рубакін і книжку його брата Олександра „З сучасної укр. літератури“. За те пропущені історичні праці проф. М. Грушевського, не згадані навіть важні статі його в „Сборнику Статей по Славяновѣдѣнію“, вид. Спб. Академії Наук, хоч вони вийшли і окремо. З праць Єфремова не згадано його статей в „Русскомъ Богатствѣ“. Костомарова публіцистичних праць не наведено. З Франка чомусь згадана лише брошура „Як я став казенним радикалом“. Коли долучимо сюди ще згалки за деякі праці Драгоманова та дві брошури М. Лозинського, то й вичерпаємо все. Ба не все! У вступі до цього відділу подають ся короткі характеристики суспільно-політичних течій і напрямків в Росії XIX в. Отже до російських приділено й Українців, але як! В огляді „Сорокових років“ нема й натяку на Кирилметодієвське Товариство, лише побіжно згадуєть ся „українських Славянофілів“, Костомарова і Куліша, котрих знов (з додачею В. Антоновича) згадано і в огляді „60-років“. Серед діячів 70-рр. згадано „федералиста и отчасти панслависта“ М. Драгоманова, „українскаго демократическаго соціалиста“ Франка, А. Єфименкову, осібю згадано А. Русова. В „80 роках“ бачимо знову М. Драгоманова і Франка, котрих названо сим разом „українофилами-соціалистами“ і до котрих додано А. Грушевського (з покликом на твори проф. М. Грушевського)! Вони, мовляв, „належали в 80 роках до соціалістичного крила „русской“ громадської думки“ (ст. 238). Серед російських діячів 90-х років указано А. Єфименкову, Павлика і А. Грушевського (з покликом знову на твори М. Грушевського). На сей раз вони фігурують серед „народників-областників“ (ст. 242). В огляді „900-х років“ Українці зникають, не вважаючи на те, що саме тепер після революції виникає в Росії укр. преса і виступає ряд публіцистів (не кажучи вже про Галичину¹⁾).

Як бачимо — не багато знає д. Рубакін про укр. громадський рух і взагалі про укр. справи. І коли російська частина його книжки

¹⁾ До речі: Вчисляючи найголовніші російські часописі публіцистичні д. Рубаків поминув „Українській Вѣстникъ“ 1906 року, хоч про „Основу“ згадав і „Кіевску Старину“ не пропустив і всадив до публіцистики (долю її ділить і рос. фільовофічна часопись „Вопросы Философії и Психології“). За те часописей на укр. мові він зовсім не знає.

не вільна від разячих помилок і недочет, то за українську повинен він просто червоніти! Побажаємо, щоб у 2-м томі (де має бути між иншим історія) українські його інформації були докладніші, не такі уривкові, випадкові, а часто (дуже часто на жаль!) і просто невірні, баламутні та перекручені! Та, як би ми не відносили ся до самого виконання, поставлених д. Рубакіном в укр. відділах завдань, проте не можна не похвалити самого наміру осібно вилучити сі відділи. Бо хоч можна очевидно вважати недорічним подавання в російській бібліографії чисто українських книжок, але з практичних причин ознайомлення як найширших кругів російського громадянства з українською книжністю очевидно спробу д. Рубакіна можна лише привітати. Шкода тільки, що випала вона так невдало!

Вол. Дорошенко.

Бібліографія

(Оцінки, реферати, замітки).

Преісторія, археологія, історія штуки.

В. А. Городцовъ — Первобытная археологія. Курсъ лекцій, читаннихъ въ Московскомъ Археологическомъ Институтѣ. (На правахъ рукописи). Москва, 1908. Стор. 1—416+ IX табл.

Археологічна наука зібрала вже деякий матеріал, що відносить ся до території Росії. Одначе досі російська наука майже не мала праць загальнішого характеру, які мали би на увазі дати загальний огляд, критичну систематизацію і певне освітлене вже зібраного матеріалу. Одинокою працею, яка давала хоч і стислий, але повний і критичний огляд усього археологічного матеріалу, що правда лише на території України, й на підставі його відтворювала перед нами доісторичне життя, треба уважати відповідні розділи в першого тому „Історії України-Руси“ проф. Михайла Грушевського. З цього погляду українська наука далеко випередила російську.

Нарешті ми маємо один такий загальний курс, заголовок якого написано в горі. Але мусимо сказати, що зміст його зовсім не справдив тих надій, в якими ми приступали до його читання. Насамперед, він дає огляд лише кам'яної культури (палеолітичної й неолітичної); сам по собі сей факт очевидно не говорить про внутрішню вартість книги, належить одначе зазначити, що се зменшує її вагу, бо поза її межами лишаєть ся таким чином величезна маса матеріалу з часу мідяної доби, а сей матеріал давно вже вимагає систематичного оброблення. Як курс науково-популярний, обчислений на ознайомлене в елементарними здобутками західно- і східно-європейської археології

ширших кругів інтелігентної публіки, сей курс міг би бути добрим, особливо коли взяти на увагу той факт, що російські переклади курсів Габрієля Мортіле і Любора Нідерле вже вийшли з продажу. А саме такий популярний характер і має курс д. Городцова. Він дає в суміш огляд головнішого археологічного матеріалу в західній й східній Європі кам'яної доби разом з характеристиками культурного стану людности того часу. Він вибирає й систематизує лише загально признані в науці факти, і робить се не лише відносно матеріалу західно-європейського, але й східно-європейського. Тому його праця не має більшого наукового значіння. В російській мові найповнішим, а також найціннішим оглядом східно-європейської археології будуть відповідні розділи в ново виданій праці проф. Грушевського „Кіевская Русь“. Можна лише пожалувати, що д. Городцов не взяв ся до справді наукового, хоч без порівняння тяжшого, систематизовання й оброблення цілої маси нагромадженого вже археологічного матеріалу.

М. Залізник.

Э. Р. фонъ Штернъ — Краткій отчетъ о раскопкахъ на о. Березани въ 1908 г. (Записки отд. общ. исторіи и др. XXVIII с. 39—48.)

— Отчетъ о раскопкахъ на островѣ Березани лѣтъ 1909 года (ibid. с. 80—91.)

С. Д. Пападимитріу — Древні свѣдѣнія объ островѣ Березани (ibid. с. 97—112.)

Останніми роками звернув на себе увагу археологів о. Березань, в сусідстві старої Ольбії. З під слідів Ахілевого культу пізніших, римських часів, що перед усім на себе сю увагу звернули, пробні розкопки витягли старші сліди, іонійської доби — сліди мілетської культури VI в., а дальші досліди вияснили зовсім виразно, що маємо тут стару мілетську факторію з часів заселення Ольбії. Розкопки 1908—9 рр., описані проф. Штерном (почасти використані вже ним в його рефераті на берлінському конгресі 1908 р.) мають докладніший образ сеї факторії. З здобутків її проф. Штерн підносить: влоговини — останки осель, як він думає — з епохи першої доби, коли приїзжі Мілетяне тільки прибували сюди на літо, для рибальства і торгу; далі — останки похоронів іонійської доби, в ямах, коло своїх домів, або і в самих хатах; вкінці — досить добре заховані останки хати пізнішого часу, кінця VI або поч. V в. З пізніших століть дослідник не знаходить нічого — аж до останків Ахілевого культу з римських часів: святочних обрядів, що справляли тут приїзжі Ольбійці.

На сїм пунктї вийшла маленька полеміка між проф. Штерном і Пападімітріу. Сей другий, констатуєчи, що давнїйше Березань не була островом, і тому старші звістки говорять про оден тільки острів, присвячений Ахілеви — про Лявку (Зміїний), коло Дунаю, і тільки від Страбона починаєть ся мова про два острови (оден з них Левка, другий — теп. Березань), — доводить, що у Геродота іде мова про Березань під назвою „емпорія Борістенітв“, у пізнїйших — під назвою Борістена. Проф. Штерн виступив против такого толковання на тїй основі, що осади на Березани пізнїйше як в початку V в. уже не було, значить — Геродот не міг говорити про нього. Але аргументація Пападімітріу досить важна, і сама традиція імени (Борістен — Березань, народня етимологізація старої назви) досить промовляє за його висновками. Острів св. Етерія він теж уважає за Березань (не кінець Тендрської коси, як иньші).

Розкопки на Березани не закінчені, а з тим іще можна сподівати ся ріжних вияснень що до історії сеї цікавої старої факторії.

М. Грушевський.

Aleksander Hajdecki — Vestigia artificum Polonorum Viennensia (1590—1750) (Przewodnik naukowy i literacki 1910 r., с. 431—445, 536—548, 612—624, 732—746, 833—848).

Жерелом до сеї розвідки послужили автору метрики віденських парохій в 1550—1750 рр. і регести протоколів померших в 1648—1750 рр.; вібрано тут звістки про артистів Поляків і чужинців, що були чимнебудь звязані в Польщю, — а в сїм періоді проживали у Відні. Для української штуки знайти тут щонебудь — тяжко сподівати ся; але все таки можна знайти в сїй збірці українські прізвища, а навіть виразні вказівки, що деякі артисти родили ся на Україні. Хоч сї люде відчужили ся від нас, — всі вони без виїмку належать до католицьких парохій у Відні, — все таки їх імена можуть бути важні для нас хочби тим, що дають вказівки, куди дівали ся наші артистичні сили ізза недостачі відповідної атмосфери на рідній землі. Подаємо рядок прізвищ, що звучать по українськи, не рішаючи очевидно, чи всі ті майстри були в Україні і чи були Українцями:

Горинський Іван, родом з Поділя, друкар, 1654 р. (с. 616).

Красовський Максиміліян, золотник, 1743—45 р. (с. 546).

Крутиловський Іван, маляр, 1670—72 р. (с. 737).

Островський Іван Теобальд, портретист, 1709—13 р. (звичайно -Ostraski, Osteraffski — с. 743).

Санковський Іван Яков, золотник, 1722—49 р. (теж Самковський, може Шанковський або Жанковський — с. 543—4).

Самковський Севастіян Леандр, золотник, 1720—25 р. (с. 544).

Самковський Ігнат, 1745 р. (с. 544). *І. Крип'якевич.*

Адарюковъ — Добавленія и исправленія къ подробному словарю русскихъ гравированныхъ портретовъ Д. А. Ровинскаго Сп. 1889 г. Спб., 1910.

Хиби „Словаря“ Ровінського, поправленого тепер д. Адарюковим, ті що він був багато випустив з тих своїх матеріялів, які вважав не-невними (нпр. портрети удільних князів), далі, де чого він не вніс туди через ті чи інші свої погляди (польські портрети), а, врешті, те що сам Ровінський не зміг опанувати всього величезного портретного матеріялу й тим допустив ся до різних пропусків (випущені такі портр. Олсарія, Вітсена, Сегюра й др.), невірних пояснень різних портретів (деякі портрети приписані не тим особам, кому треба), різної плутанини (між портрети Ровінський вніс багато картинок, ілюмінацій, баталій, краєвидів) і навіть куріозів (нпр. „портретъ kota“ царя Алексѣя Михайловича).

Тепер Адарюков, використавши свіжі матеріяли, що з'явили ся протягом останніх 20 років з часу видання „Словаря“ Ровінського, вва-вує в своїх додатках ті пропуски й подає нові портрети, що були не-відомі Ровінському.

Серед останніх є портрети й українських діячів, нпр. портрети Петра Могили (ст. 69), Богдана Хмельницького (ст. 63), портрет П. Дорошенка (ст. 59), Ів. Мазени (ст. 49), Кир. Разумовського (ст. 53) й т. д.

До декотрих портретів автор дає свої коментарії й між иншим міркує над портретом невідомого гетьмана роботи Нікітіна в петерб. Академії Художеств. Адарюков вважає його портретом гетьмана Скоропадського, покладаючись на пробування Скоропадського при дворі царя одночасно в Нікітіним.

Зрештою не позбавлені деяких пропусків й поправки Адарюкова. Він зовсім ігнорує львівські гравюри ХІХ в. й між ними дуже ров-повсюджені в Росії портрети Митрофана Вороніжського (Т. Варт. Via-sion.)

К. Широчський.

Музей Подольскаго Церковнаго Историко-Археологическаго Общества. 2. Опись предметовъ старины. Составилъ прот. Е. Сѣцинскій, Камінець Подільський, 1909, ст. 105.

Музей Подільського Церковно-Археологічного Т-ва у Каменці Под. існує від 1890'р. й перше називав ся Древнехранилищем Подільського Епархіального Историко-Статистичного Комітета, а в 1903 р. переіменено той комітет на Под. Церк.-Арх. Т-во. Будучи самотнім на рос. Поділю громадським збором старины, музей сей збирає все, що відносить ся до

археології, історії й етнографії згаданого краю. Головно одначе приходять церковні річи. Завідує музеєм о. Є. Сіциньський.

В 1904 р. видав був д. Сіциньський докладний опис старих друків згаданого музею.¹⁾ Тепер виготовив він опис усіх предметів старини взагалі, подаючи для повноти також і короткий спис стародруків з деякими поправками і додатком набутоків після 1904 р. На черві стоїть опис архіва.

Всіх предметів у музею було по 1909 р. 7684. З того: памяток первісної доби 114, передісторичних й історичних 266, хрестів, медальонів, складнів 138, ікон, плащениць, хоругов, різблених образів і статуї 140, антимінсів 687, церковно-богослужбених риз 41, церковно-богослужбених посудин й ин. 110, памяток церковної архітектури 7, портретів, картин й ин. образів 666, грамот 39, рукописів 121, стародруків (з дублетами й дефектами) 998, старинних карт, плянів, атлясів 14, монет, асигнат і грошових значків 2968, медалів, жетонів, ордерів й ин. 71, етнографічний відділ 1304.

Інтересніші предмети: срібна київська гривна, портрет Гонта, портрет Кармелюка, 3 збірники поучень і проповідий XVII—XVIII вв. писаних українською мовою й ин.

І. Кривецький.

Евг. Кагаровъ -- Современныя теоріи происхожденія религіи и міеовъ. (Лѣтопись историко-филологическаго общества при Импер. Новорос. Унив. XVI, ст. 1—22). Поданий короткий огляд теперішніх теорій походження релігії і мітів. Автор поділив їх на пять груп: порівнюючо-мітологічна теорія Куна й Макса Міллера, яка виводить релігійні думки людства з сонішних мітів; теорія міграцій Бенфея, що вияснює подібність релігійних вірувань виключно перейманнем одного народу від иншого; демонологічна теорія Шварца й Маннгардта, яка виводить релігію із первісної віри в низші мітичні ества; критично-філологічна школа К. Міллера та Вілліамовітца-Меллендорфа, яка опираєть ся головно на ріжних місцевих, племінних культурах; вкінці найновіша антропологічна школа, переважно англійських дослідників, твердить, що звісні міти, обряди, перекази по-стають у ріжних народів цілком самостійно на означеній степені їх культурного розвою. Огляд далеко не повний і не критичний. Тому й не в силі познайомити зацікавленого з дійсним станом проб розвязки питання про походження релігії і мітів, до якого дійшла наука. *М. В.*

Dr. Emil Fischer — Die Herkunft der Rumänen nach ihrer Sprache beurteilt (Korrespondenzblatt der deut-

¹⁾ Опись старопечатныхъ книгъ Музея Подольскаго Церковнаго Историко-Археологическаго Общества. (Труды Под. Церк. Ист.-Арх. Об. в. X); окремо К. П., 1904.

schen Gesellschaft für Anthropologie und Urgeschichte, XL, 1909, ст. 2—9). Автор виказує, що мова румунська є вложенням продуктом романщини і славянщини і наводить та обговорює славянські елементи в мові і в її характері. Особливо характерні славянські слова взяті з щоденного ужитку, так наприклад метеорологічні терміни, слова на означення частин хати, недуг, деякі терміни знярядів людського тіла, риби і т. д. Коли Сінас числив лише 2600 слів, що опирають ся на латині, а аж 3800 славянських попри 650 грецьких, 500 мадярських і 50 альбанських, то автор на підставі словаря L. Săinean'a побільшує число щиро румунських слів до 3976 (+ 3401 термінів взятих з мови інтелігентних верстов), але все таки находить 3242 слів з славянського попри 1353 словах з грецького, 833 з турецького, 342 з мадярського і т. д.

При тім підчеркує звісну зрештою річ, що румунська інтелігенція старає ся запопадливо очистити свою мову із чужих, особливо славянських елементів і заступає їх французькими, відчужуючи їх тим самим від рідної народної мови. Фішер бере ся також доказати, що не лише мова, але і ціла душа Румуна на скрізь славянська і називає Волохів мішанцями, що злучили в собі романські і славянські признаки в одну органічно нероздільну індивідуальність.

Dr. Emil Fischer — Die Haar- und Kleidertracht vorgeschichtlicher Karpathen- und Balkanbewohner (Archiv für Anthropologie. Брауншвайг 1909, XXXV, N. F. VII, ст. 1—15). Автор констатує багато схожости в одіжі і уборі голови карпатських та балканських народів і використовує се також для своєї теорії, що Румуни повстали через змішку Траків і Славян. Повніші схожости приводить автор в звязь з передмикенською культурою і приписує се трако-ілірійському племені. Праця Фішера дотикає Українців доволі мало, хоть одіж наших гірняків і буковинських Українців підходить загально під тип поданий автором. Ся схожість в одіжі варту-б ближших розслідів, але поки що в не так далекій минувшині, яку тяжше відгадати.

Hermann Sökeland — Dunkelfarbige Marienbilder (Zeitschrift des Vereins für Volkskunde 1908, XVIII, стор. 281—295). Автор застановляє ся над нерозв'язаним ще питанням про походжене образів Матери Божої в темним лицем і іншими відкритими частинами тіла і доходить до висновку, що мальоване темних лиць треба завдячувати атооським малярам, які тримали ся своїх старих малярських приписів. Як відомо до того типу належать між иншим образи Богородиці в Ченстохові, в Москві і в Казани.

Ostgalizische Holzkirchen (Mitteilungen der k. k. Zentralkommission für Erforschung und Erhaltung der Kunst- und historischen Denkmale 1910, стор. 390—394, в 7 ілюстраціями). Дуже приємно нам констатувати факт, що і консерватори і центральна комісія звернули більшу увагу на наші дерев'яні церкви. Попереднього року було про се справоздане проф. Фінкля, нині долучують ся до того нові замітки про 5 дальших церков у Брошневій долиньського повіту в кінці XVIII ст., Осташівнях зборівського повіту в 1747 р., Цилієві гусятинського повіту в 1700 р., Ярославі на передмістю Гарбарі в 1634 р. з цінним іконостасом і в Неховичах рудецького повіту, яку перебудовано нещадно без відома консерваторів. Центральна комісія обіцяє вистарати ся для захованя церков окрему державну субвенцію і висказує ся за захованем церков у Брошневій і Цилієві. *З. К.*

Ол. Новицький, Т. Шевченко як маляр (Літературно-Наук. Вістник, 1911, кн. 4). Автор високо цінить малярські здібности Кобзаря, підносить оригінальність і різнородність його сюжетів, спираючись спочатку на вплив Брюллова на Шевченка. Шевченкові малюнки розглядає д. Новицький і по групах (відповідно до сюжетів), а в них на особлих малюнках. *В. Д.*

Е. М. Кузьминъ — Тарасъ Григорьевичъ Шевченко (Искусство, 1911, № 2—3, ст. 54—67, 99—110.). Подаючи оцінку праць Шевченка як маляря, автор звертає увагу на те, що так само, як в іменем поета звязують ся початки всякого руху на полі культурному, який би він не був, — повинно звязувати ся і народина української штуки. Спираючись на даніх біографічних він показує стремління Шевченка: стати малярем як основне стремління його життя, щоби тим способом ширити ідею прекрасного серед громади. Правда, поезія, яка стихійно вилівала ся в душі Шевченка затемнила його славу як маляря. Кузьмин думає навіть, що Шевченко як маляр не міг мати перед собою великої будучности: „пильний розслід праць Шевченка — пише він — заставляє подекуди сумнівати ся в тому, щоб в нього виїшов гарний живописець“; він не чув краски, а в трактованю малюнка чуєть ся скрізь манера. Шевченко не міг визволити ся з під впливу Брюллова, хоч потім на васланю сотворив деякі річі в дусі більше реалістичному. Але до знаменитих результатів дійшов він як офортист і може причисляти ся до кращих офортистів не лише свого, але й нашого часу. І остаточно поет під кінець життя рішив закинути зовсім живопись, посвячуючись майже виключно гравюрі аква-тінта. *М. Ф.*

Історія політична і культурна.

А. Л. Бертьє-Делагардъ — Къ історіи христіанства въ Крыму. Мнимое тысячелѣтіе, Одеса, 1909, ст. 113 (в Записок Одесскаго общ. історіи и древностей т. XXVIII).

Статю сю принотовую більше з огляду на її титул, що обіцяє далеко більше, ніж дає сама статя: вона містить в собі історію монастиря св. Георгія коло Балаклава, славного красою свого положення, але вічим поза тим не замітного — і власне доводить, що монастир сей не має ніякої історії. Привід до того дало святкованне тисячолітя сього монастиря, справлене 1891 р. Автор в першій часті своєї праці розбиває скомпоновану ріжними письменниками „історію“ сього монастиря, в другій виясняє, що дійсно реального знаємо про нього. Доводить, що археологічні сліди — дуже одначе бідні і невизначні (головно базилічна церква, звисна в малюнків кінця XVIII в., тепер знищена) — не показують на часи ранійші від XV в., а письменні звістки не сягають назад поза другу половину XVI в. Потім знову звісток про монастир нема довго, аж до другої половини XVIII в. Автор доводить з того, що монастир не мав ніколи більшого значіння і зявив ся не ранійше XV в. Перше досить правдоподібно, друге — тільки гіпотетичне.

В додатку до розвідки додані всі тексти і документи, що згадують про монастир св. Георгія.

Вартість праці — чисто негативна, як бачимо з сього.

М. Грушевський.

Полное собрание русскихъ лѣтописей, изданное Имп. Археографическою комиссією, т. XIV, 1 половина, Спб., 1910, ст. 1+154.

Полное собрание русскихъ лѣтописей изданное Имп. Археографическою комиссією, т. XXI, 1 пол. Спб., 1908, ст. VII+342.

Два томи літописного корпусу містять пам'ятки московської історіографічної роботи.

Никонівська збірка властива закінчила ся в XIII томі „Полного Собрания“, в I-ім випуску XIV т. знаходимо екстраваганції трох кодексів Никонівської компіляції — Акад. XV, Публичного — Строгановського і Троїцького III: „Повѣсть о чествѣмъ житіи царя и вел. кн. Феодора Ивановича“; т. зв. „Новый лѣтописецъ“, від р. 1584 до 1633. Сей „Новый лѣтописецъ“, що описує смутну добу московської держави, належить до найбільше популярних утворів московського письменства і зохвав ся в великій числі рукописей. Зовсім натурально було подумати

про видання його текста на основі всього рукописного матеріалу. Однак редактори цього тому відступили від своєї гадки: переглянувши кількадесять копій і переконавши ся, що текст „Нового літописця“, скомбінований в них з иньшими повістями про смутні часи, які значно різнять ся між собою, вони рішили видати текст тільки в тих трох кодексах Никонівської компіляції.

Друга половина XIV т. буде містити показчики до Никонівської компіляції, себто IX—XVI тт. „Полного собрания“ — він буде таким чином служити продовженням до виданого вже давніше показчика до перших восьми томів „Полного собрания“.

В XXI т. уміщена одна з найпопулярніших московських компіляцій, „Степенная Книга Царского родословия“, зложена в 1560-х рр. „благословеннем“ митр. Макарія. Видана в 1775 р. Фр. Міллером, вона давно вже стала незвичайною бібліографічною рідкістю, але тільки тепер діждала ся нового видання. Доконав його оден з петербурських молодших істориків Платон Васенко, що зайняв ся спеціально її студіюванням і результати своїх студій опублікував в 1904 р. в спеціальній монографії, в Записках петербурського університета („Книга степенная царского родословия и ее значение въ древнерусской исторической письменности“ ч. I), а чотири роки пізніше випустив першу половину тексту „Книги“, кінчаючи десятою „гранею“ (Іван Калита, митр. Петро, Михайло Ярославич Тверський).

З великого числа рукописей, видання робить ся тільки на основі чотирох. В основу положено дві найдавніші рукописи, другої пол. XVI в., старша — другої редакції, і трохи молодша від неї — першої; дві инші належать до XVII в. (першої і третьої редакції).

Для нас особливий інтерес має в сій компіляції життя митр. Петра, списане митр. Кипріяном (с. 321—331 цього видання) — неважаючи на весь свій шаблонний риторизм цінне деякими звістками з найбільш глухої доби в історії Галичини. *М. Грушевський.*

Stanisław Smolka — Grunwald i Beresteczko, Краків 1910, ст. 20.

Грунвальд і Берестечко — в очах польського публіциста обі битви, переділені більше як двома сотнями літ, якое дивно в собою лучать ся: „обі мають оден спільний рис, обі відбули ся під знаком — бути або не бути“... Про козаччину маємо ряд заміток, — зрештою добре нам відомих. „Чим була та козацька чернь — доказала кампанія під Берестечком. Великанська, страшна дикістю, але слаба неладом, безсила, стала ся нараз — нічим, від коли не стало їй старшого, що сам оден вмів споїти її в якусь цілість, використовуючи для самолюбних цілей

низькі інстинкти черни і справність її проводирів. Нічим була в своїй величч без Поляка шляхтича (= Хмельницького!), що її опанував"... „На вістку про берестецьку побіду, в церкві св. Петра в Римі, у віденській катедрі св. Стефана, навіть Парижі залунало святочне *Te Deum*. Розумів добре християнський Захід, що на Волини розгравала ся справа між найдалшою його станицею на сході і варварством Сходу"... Характеристики, як кажемо, добре нам відомі. Одна тільки нова думка: хто зорганізував Запороже. Звичайно приймало ся в польській історіографії, що початки організації в козацчину внесла польська шляхта; у автора знаходимо нову концепцію: „Січ... довго не була нічим иншим, як зборищем авантюриків, без визначних прикмет національних, а особливо конфесійних, поки Туреччина, — так Туреччина не перетворювала її в передню сторожу схизми, своїм агітаторським званням, через грецьких монахів, архієреїв і патріархів"... (с. 18). Автор звертає увагу передовсім на особу Кирила Люкаріса: він був „злим духом“ Константина Острожського й утвердив його в православ'ю, потім як царгородський патріарх служив Порті „ділою силою незвичайної інтелігенції, енергії й ненависти до Польщі“, — його ділом мала-б бути місія патріарха Теофана на Україну 1620 р. і відновлення православної єрархії..

І. Крип'якевич.

Dr. Eugeniusz Barwiński — *Dyaryusze i akta sejmowe r. 1591—1592. (Scriptores rerum polonicarum t. XXI),* Краків, 1911, стор. XXX+458.

Сей том публікації соймових дневників обіймає діярії й акти віздів 1591—1592 рр. і сойму „інквізиційного“ в 1592 р.; матеріал вібраний дуже старанно, навіть в далеких і малодоступних бібліотек; під текстом подано назвиска сенаторів й урядників, при кінци індекси.

До українських справ дає виданне небагато матеріалу. Королівська інструкція на соймки 1592 р., де подано звістки про козацьку своєволю, а спеціально про напад на Переяслав і Трипілля (с. 90, 100—102), була вже видана в експерті в Жерелах до історії України т. VIII, ч. 43; тажже під ч. 44—47 війшли і инші соймикові матеріали про козацькі рухи, які видавець публікує в повнім тексті. Ближші пояснення знаходимо до одної справи: під чимю зверхністю мають стояти козаки. Краківське воєводство на прохівськїм соймку 12 серпня 1592 р. вискажує бажання, щоби козаків віддано під „регімент“ коронного гетьмана (с. 174). На соймї 12 вересня підняв ту справу канцлер Ян Замойський, називаючи се „дероґацією“ гетьманського уряду, що козаків не віддано під зверхність гетьмана, але поставлено над ними окремого старшого, снятинського старосту, Мик. Яеловецького (с. 222). В сїм

дусі предложив 16 жовтня краківський воєвода Мик. Фірлей разом з канцлером „конституції“: „...зверхість над низовими козаками, на де-ротацію і шкоду коронного гетьманства заведені, зносимо...“ (с. 310, дор. експерт в Жерелах VIII ч. 49). Тоді-ж виставлено проєкт оружно́ї комісії против козаків (с. 312, 337); видавець не помістив в своїй збірці докладнішого нарису конституції на козаків, який опубліковано в Же-редах т. VIII ч. 48: хоч сей нарис не має дати, але із змісту видно, що він належить до союму 1592 р.

І. Крип'якевич.

Fr. Rawita Gawroński — Bohdan Chmielnicki, том II, Львів, 1909, стор. 487 + ілюстр.

Перший том цього видання був вже рецензований в Записках¹⁾ і там схарактеризовано книжку Равіти-Гавронського як твір, якому „надежить ся хіба по правді мовчанка“. Тимчасом вийшов другий том „Богдана Хмельницького“, а краківська Академія Наук признала книжці віданачене... Так приходить ся знов реферувати працю п. Фр. Равіти-Гавронського і знов розбирати ті погляди, які вносить автор в польську історіографію і суспільність.

Своє завдання ставить п. Равіта-Гавронський дуже широко, на вступі навіть мало не попав він в метафізику, називаючи козаччину „фата-лістичною силою, силою майже недослідною, якої відомі є прояви, але невзаний дух, психіка“ (I, с. 1). По жаялах про недостачі польської історіографії, переходить автор до вьяснювання значіння козаччини і ге-неви повстання Хмельницького.

Причини народніх повстань згагалі п. Фр. Равіта-Гавронський ма-лює так: „Державний устрій цілої Європи був цього рєда, що — беручи річ в найзагальнійшій понятю — одна частина горожан, та, що сотзо-рила державу і кермувала нею, взяла на себе оборону, друга мусіла працювати на першу. Найвисшій вожд військової сили старав ся керма-ничів, оборонців, а своїх помічників вивєштити, вивінувати, заохотити до-вірности. Звідси йшли привілеї одних коштом других, більше богатство-їх, більша сила. Зі зростом відрубности сеї веретви, що ставала ся чим-раз виразнійше правлячою клясою, на котрій опирала ся держава, збіль-шало ся пониженне і вигнєк робочих сил всіх тих, що їх можна було вважати державним матеріалом, пасивною силою, важною і потрібною-о стільки, о скільки держава вміє її ужити. В горі отже буда власть, сила, достаток, навіть розкіш, здобути коштом суспільних низин. Звідси вивязав ся антагонїзм між клясою правлячою й роботною... Нічо див-ного, що в сірій масі щодєдних робітників, позбавлєних часто державної

¹⁾ Т. LXXV, с. 196—9, рецензія дра С. Томашівського.

справедливості, відданих на ласку своїх піби-опікунів, а найчастіше використуваних, горіла тиха ненависть до тих, кого вважали своїми гнобителями. Все те, що мав багатий, убогі вважали мало не своєю власністю. Коли тільки знайшовся хтось, що зумів долити оливи до вогня, піднести сю ненависть, заохотити до переведення справедливості самому собі, міг бути певний, що знайде послух...“ (I, с. 19). Се схема, в яку автор вкладає всі народні рухи, всі — окрім козаччини. Бо коли приходить до розсліду козацької історії, п. Равіта Гавронський не має відваги примінити власної теорії. Киньмо оком на відносини України в переддень Хмельниччини. Пануючою верствою є магнати і шляхта: в їх руках знаходять величезні лянфундії, в їх руках всі уряди, суд, військо — майже необмежена власть над иншими верствами. Селянство до недавня ще досить незалежне дістає ся чимраз більше в панщизняні порядки: тратить особисту свободу, право на землю, дістає ся під пашський присуд. Козацтво від останнього повстання розбите, обмежене до невеликого числа голів, без самоуправи. Православна церква в гнеті і пониженню. Вся українська людність була під ярмом одної верстви — „віддана на ласку й неласку своїх піби-опікунів“. Коли тримати ся теорії п. Гавронського, то повстання сеї гнобленої маси було б тільки природним вислідом таких відносин. Але, як сказано, автор не має відваги витягнути консеквенцій, а шукає всяких бічних доріг, щоби козацьке повстання поставити в иншім світлі.

Передовсім вважає він пересадними жалоби на се, немов пани використували економічно решту людности. „Посполство мало всього багато, збіжа, худоби, пасік“ — каже п. Гавронський за Самовидцем і констатує загально, що між народом „добробут був занадто великий“ (I, с. 55 — 56). Натомість жерело жалоб треба бачити в лінивстві селянства, в неохоті до правильної, рівної, спокійної праці, — дальше також в занадто великій особистій вольности. Своєволя хотіла розбити всі державні порядки, бо вважала їх занадто тісними і тяжкими для себе. „Против запорожського веселого неробства кожда найлекша праця видавала ся тягаром, кожде жадання сповнити обовязки — кривдою, а против абсолютної вольности на Понизю кожде державне або звичаєве право зростало в їх понятю — в тяжку неволю“ (I, с. 54, 55). Так само неоправдані жалі на гнет урядників, бо хоч деколи трафляли ся надужитя державців і старостів, то се були тільки надужитя, не мали характеру державного гнету (I, с. 3, 56, 276). Бажанне більшої релігійної толеранції було мабуть одипоке справедливе жадання о стільки, „що сей спір мав всі прикмети боротьби двох обрядів за багато вивітовані монастирі, а річпосполита державною повагою попірала унію“ (I, с. 277).

Так отже п. Равіта-Гавронський в супереч з власною теорією на-

родніх рухів не знаходить в суспільних і політичних відносинах ніякої серйозної і оправданої причини до невдоволення українського народу. Хоч всі інші народні повстання були вислідом сучасного громадського життя — на Україні дивним дивом було зовсім инакше. Тут приходить сам характеристичний слог виводів польського історика. Причини козацьких повстань треба шукати не „в крайностях, в гнеті підданих“, вона знаходила ся де инше, „вона лежала в глибині характеру руської суспільности, в її психіці і дримала як потвора, що збудивши ся в відповідній хвилні, дала почути свою дику силу“ (II, с. 167). Який же сей характер руської суспільности, українського народу? Автор має тут свою спеціальну теорію. „Про руський нарід не можна поважно говорити. Коли вживаємо сього виразу в віднесенню до Русинів, то радше через наліг, привичку, нестислість, бо понятє народа, широке й політичне, містить в собі різнородні верстви, виділені в лона людю, що взяли перевагу над сірою масою народньої сили і змогли втворити в неї державний організм і в житю сього організму взяти або кермуючу або визначну участь. На Руси нічо подібного не мало місця. Сама назва її чужа для народнього коріння, „бо від Варягів назвали ся Русею, а перше звали ся Словянами...“ Отже чужі заходні, звисні з розбійничого характеру в цілій Европі, морські рабівники заложили державні завязки в Новгороді й Києві, на звір оборонних Січий і початків пізнійшої козащини... Вони не лише знищили завязки словянської державности, засновані дорогою культурної еволюції, але до словянської суспільности ввели зовсім невзаний принцип — жите в рабунку, жите чужим коштом, чужою кровю й одчайдушність, получену нероздільно в таким способом життя. Козащина в тім часі не мала ще назвиска, але дух її, пошесть її, що так скажу, вже була запущена в кров словянських народів, яких „заходні Варяги“ втягали до своїх розбійничих дружин... Козак... вроджений отже в норманської крові, обвіяний її духом, перенятий ідеєю рабунку, що лежала в цілій діяльності Варягів на Руси, переховав сі історичні здобутки і використовував їх в однаковою дикістю на морі і на суші“ (I, с. 8—11). Сі переконуючі виводи дають ключ до зрозуміння характеру козащини. Жорстокість і кровожадність се найголовніші риси козацької психіки; ціль козацького життя — жити в чужої кривди, нищити, робивати, гнобити; у козаків нема пошановання для чужого права, для культури і праці; супротив слабшого козак є без милосердя, супротив сильнішого повний покори й гіпокризії; се морально скривлена суспільність. Характеристики п. Равіти-Гавроньского просто епічні: „walka dla takiego bohatera nie miała niczem zakreślonych granic: chleptanie krwi w oczach jego i współtowarzyszy nabierało uroku rycerskiego czynu“ (I, с. 55); „fala czerni, najlichszych

wybiórków społecznych, najbrudniejszych szumowin“ (II, с. 31); „ogrom na poły dzikiej tuszczu“ (II, с. 61); „dzikie fale nowych Hunów“ (II, с. 133); „fala mętów społecznych“ (II, с. 242) і т. ін., і т. ін.

Коли п. Равіта-Гавронський таким чином розсвітлив всі прикмети козаччини, стало йому ясно, що козаччина не могла мати ніяких глибших програм ні ідей. „Антонович підсуває тій темній народній масі свої власні доктрини, погляди і компроміси. Впевняє, що „народ“ жадав якоїсь „автономії, що мала стояти під опікою державної власти“, а також „права на умовий і духовий розвиток“. Але-ж ніяке з тих бажань не було сформульоване,—а-коли Хмельницький в своїх переговорах з Москвою говорив про самоуправу, то говорено не про політичну автономію, але про звичаєву...“ (I с. 14). „Козаччина... не змогла витворити самостійного організму, бо не мала ні одного політичного мужа і не мала матеріалу до будови“ (I с. 3). „Коли можна про козаччину поважно говорити, то се не був ніякий устрій, з якого виростають державні організми...“ „Про державу і її завдання, цілі, обов'язки не мала сформульованого поняття...“ (I с. 6).

Ясно також для автора, в чім була суть боротьби козаччини з Польщею: се була просто боротьба „викривленої суспільної ідеї, що знайшла відважних вождів, в державною ідеєю“ (I с. 22). „Річпосполита не могла ніяким чином дозволити, щоби козаччина розростаючи ся приносила шкоду не лише польській державі, але й власному народови, щоби здержувала його культурний і цивілізаційний розвиток, дегенерувала моральні поняття, витворювала фальшиві поняття заслуг і героїства, щоби її сила, піччим не стримана, ставала грізна для спокою і цілоти держави...“ (I с. 59.) Вся внутрішня політика Річпосполитою йшла в тім напрямі, щоби Україну піднести культурно. Польща бажала передовсім привичаїти українську людність до правильної праці, „з напів кочовничого життя привести на висший ступень культури, до осілости“. Селянству зборопено виходити на Низ на се, щоби не привикало до „авантюричних мандрівок“ і „розбійничого хліба“. Козаччині зменшено реєстр, ослаблено її організацію, — тому, щоби перестала займатися розбійництвом, а взяла ся до хліборобства і промислу. „Підносив ся через те етичний уровень людей, сили марновані на розбої, йшли до культурної праці...“ (I с. 57—58). Боротьба Польщі з козацтвом се була „боротьба суспільного порядку з своєю волею, цивілізації з варварством“ (II с. 133.)...

Богдан Хмельницький є для автора типовим репрезентантом козаччини — значить, її хиб передовсім. „Дикий козак“ — улюблений епітет, який дає Равіта-Гавронський гетьманови. „...Душа його жадна була не мира, але крові і пімсти“ (I с. 169). „До боротьби з Річпосполитою

вела козацького гетьмана нестримана амбіція, дика жадоба нищити все, що не подібне до його бажань і ідеалів“ (II, с. 449). Визначався „великою перфідністю, що витиспула неморальне пятно на цілій його діяльності від початку до кінця“ (I, с. 49). „Хмельницький знав, що вживає фальшивих кличів, але зовсім не дбав о їх правдивість“... (I, с. 20). „Гордість, пиха, дикість, покора, облуда метали на переїмну його душею“... (I, с. 209).

П. Равіта-Гавронський при тім всім не може заперечити, що Хмельницький був одиницею незвичайної міри. „Хмельницький зарівно серед польської як і руської суспільности стояв самотний — великий, сильний, талановитий, дикий, зависний — з усіма хитами некультурного чоловіка“ (I, с. 47). „...Низьке походження підніс великим розумом“... (I, с. 49). Великий талант Хмельницького підчеркується ще кілька разів, разів, а спеціально дипломатична зручність гетьмана. Н- можна також відмовити Хмельницькому виробленого політичного світогляду, — але польський історик бажає його обмежити до тісних границь. „В умі Хмельницького без сумніву зродила ся ідея державної відрубности, одинок і найбільша, що свитала в сїм чоловіці, повнім суперечностей. Повстала вона не в любови для народа, але радше як проява сили, яку посідав у данім моменті, як династична ідея... До здійснення сеї ідеї не ішов одначе ніколи з ясним зрозумінням ціли. Тільки грозив здійсненєм. Був би безперечно виконав її, якби мав ясну свідомість потреби. Але не мав її“... (I, с. 14). „Його бажання і змагання були рівно безбережні, необмежені, неясні, як ціла його духовна натура нерівна і неспокоїна. Одно тільки було очевидне: се пиха чоловіка зісцутого щастем, кидаючого ся між страхом відповідальности а охотою удержати ся на здобутім становищі“ (II, с. 25). „Темні народні маси, виховані на татарських взорах, були йому тільки матеріалом, не цілею праці“ (II, с. 449).

Здається буде вже досить висновок, щоби схарактеризувати вихідні пункти роботи Фр. Равіти Гавронського. Не менше інтересна дорога, якою доходить автор до таких наукових результатів. Про се говорить п. Гавронський доволі докладно. „Чому давав я перевагу тим або иным жерелам, чому користав за мало з чужих, хоч сучасних, тяжко було-б оправдувати ся. До чужих прибігав тільки в рішачій хвилі, де здавало ся, що знайшов факти ясвіше виложеві, ліше освітленне. Се приходило рідко. Наші брали участь в акції, тамті оповідали про неї в третіх уст найчастійше. Чужість що до народности надавала свою прикмету праці. Не можна жадати від чоловіка, що припадком замешкав серед нас і мешкав не довго, щоби видав справедливий суд. Найправдивійші реляції в їх оповіданнях часто викривлявали ся“... (I, с. 23). Метода безперечно дуже вигідна.

Обмежуємо ся на самим зреферованню загальних поглядів п. Ф. Ра-віти-Гавровського. Входить в близкий розслід праці, в критику і полеміку — було-б річю надто невдячною і безкорисною. В кінці тон, в якім держана вся книжка навіть увільняє від потреби полемізовання.

І. Крип'якевич.

Dr. Raimund Kaindl — Das Deutschtum in der Bukowina (Deutsche Erde, 1907, річник VI, стор. 92—96).

Знаний дослідник історії Німців в прикарпатських краях подає тут короткий огляд розвою, стану і заслуг німецької колонізації на Буковині.

Наплив німецької людности почав ся вже перед окупацією Буковини Австрією і концентрував ся в містах, одначе що йно з кінцем XVIII і з початком XIX столітя проявив ся в цілій силі і обгорнув не лише міста Чернівці, Серет, Сучаву і Радівці, але і села. Німецькі впливи не зменшили ся навіть в часі взлуки Буковини в Галичиною між роком 1786 а 1849, бо крім урядників і війська поселило ся на Буковині багато ремісників і купців, що загорнули в свої руки торговлю і промисл.

Перед приходом Німців жила ще Буковина примітивним житєм, обходила ся на приклад до 1785 р. лише одною аптикою а до початків XIX столітя одним-одніським годинникарем; тоді ще шкляні шибї уважали ся так великим люксусом, що коли прийшло ся вставляти їх в однім будинку, то ніхто не мав певности, чи можливо їх буде дістати у Сереті. З приходом Німців отворено копальні і шкляні гуті, довкола котрих повставали німецькі оселі: Mariensee-Kirlibaba (1797), Luisenthal (1805), Eisenau (1808), Freudenthal (1809), Althutte (1793). З часом почали напливати і німецькі хлібороби і осіли коло Чернівців на Рошу, в Молоді, Жучці, а далі в Фратівцях, Милішівцях і т. д. З початком XIX ст. привандрували Німці із Чехії і нозаймали ґрунта по цілій Буковині. Німецька колонізація тревала аж до 40-их років XIX ст. і устала що йно тоді, коли уряд перестав нею займатися. Все-ж таки ще й пізнійше без підмогою з боку уряду прибували до краю німецькі колоністи і дали почин німецьким колоніям в Гліті в 40-их роках, в Августендорфі (1850), в Сторожинці (1851), в Глібоді (1857/8), в Долішних Станівцях (1860) і т. д. В 1863 р. виемігрували деякі німецькі родини в Брігідау в Галичині і осіли на 311 морґах, куплених у барона Василька, а за ними прийшло в 1869 р. дальших 30 родин і заложили нову оселю. Так ще недавно повстали колонії Александерсдорф і Катарінендорф.

Далі описує автор заходи Німців коло піднесеня краю, хлібороб-

ства, торгівлі (перший, хто зачав торгівлю деревом, був 1816 р. Німець Штейрер) і просвіти і бачить в шкільництві і в університеті найбільший слід німецької культурної роботи. Забуває лише додати, що сей благодатний вплив відбивався не конче добре на національним розвитку місцевих ненімецьких народів, які почали що йно тоді підносити ся і розвивати, коли по довгих заходах введено в части національні мови до шкіл народних і середних.

З. Кузеля.

Kazimierz Kaczmarczyk — Ciężary ludności wiejskiej i miejskiej na prawie niemieckiem w Polsce XIII XIV w. (Przegląd historyczny т. XI, ст. 12—30, 144—160, 288—311). Автор ставить собі завдання розслідувати й докладніше означити повинности, які накладало на польські села німецьке право. В порівнянню з часами перед німецькою колонізацією зміни були великі. На річ двора селяне складали давніше тільки як дань збіжжя, мід, рибу, — тепер заміняють ся ті повинности на грошовий чинш, а дань в натурі є лише додатком до грошей; роботи поперед не унормовані тепер означують контрактом, звичайно 2—4 дні в році. Десятина на річ церкви лишається, але складається не в снопах, але в збіжжю або грінши; приходять нове „мешне“, вате зникає „коляда“. На річ держави себто на удержання княжого двора повинности майже зовсім зникають, лишаються деякі послуги; все те також докладно унормоване привілеями. Найважливішим наслідком німецької колонізації вважає автор введення гроша в загальне уживання; з тим вязала ся також переміна натуральної господарки на грошеву.

Antoni Prochaska — Bohater grunwaldzki. Charakterystyka Zbigniewa Oleśnickiego (Przegląd historyczny т. XI, с. 1—11, 133—143.) Се загальна характеристика краківського біскупа, оден похвальний неан на честь „грунвальдського героя“. Автор бачить в Олесницькім всякі найгарніші прикмети, „рішучість у важних, а лагідність в інших справах“, „недостачу привати“, „лагідність у каранню“, „любов Словян“, — зве його „ворогом національного шовінізму“ (с. 1). „Ніжне його серце вмє заболіти над Русею, піднести гарні сторони характеру її мешканців, яких від Риму відтягає радше привычка і упередження, як переконання“... (с. 10). Редакція Przeglądu hist. замічає в нотці, що до опії висловлених у статі не прихильєть ся. *I. Кр—ч.*

Dr. Karl Völker — Der Protestantismus in Polen auf Grund der einheimischen Geschichtschreibung Leipzig, I. C. Hinrich'sche Buchhandlung, 1910, ст. VIII+238+[II]. Книжка Фелькера подає огляд польських і латиських праць писаних

в обороні протестантизму або проти него від початків руху в 16-ім ст. аж до найновіших часів і збирає друкований матеріал та оцінює його вартість для історії протестантського руху на цій території історичної Польщі. Автор старає ся не попадати в односторонности деяких своїх попередників (нпр. історика Wotschke) і бути об'єктивним, хоть, очевидно, не заслонює своїх протестантських симпатій. О скільки можна провірити, вичерпав автор польську і латинську літературу доволі повно: не використав лише праць, дотикаючих протестантизму на Україні і то так творів XVII—XVIII ст. як і новіших праць і матеріалів, через що образ вийшов в дечім неповний. Впадає теж в очи велика сила більших і менших недоглядів і помилок особливо в цитованю польських назвиск і заголовків.

З. К.

П. Зенбидкій — Сміхотворныя басни (Живая Старина, 1910, кн. I—II, ст. 49—53). В 1689 р. вислав львівський єпископ Й. Шумлянський до гетьмана Ів. Мазепи з листом шляхтича Климка Дома-рацького. Його зловили Росіяни та він веспів якось викрутити ся. Тоді єпископ іменував його архимандритом Друцького монастиря, повіривши йому очевидно при тім також якусь місію. Російські власти не чіпали його там, а лише пильнували, аби він не дістав ся до Київа. В 1698 р. схопили його дійсно під Київом, відобрали листи, а самого вислали за границю з заврозою, що як іще раз спіймають, то вишлють його „вдальніє города“. Між тими відобраними листами були власне „сміхотворныя басни“, ніщо инше, як анекдоти та дотепи типу міхгавзіяд, очевидно письмєнного, а не народнього походження. Автор опубліковує їх власне, але треба завважати, що вони зовсім не замітні нічим — поза часом повстаня.

В. Г.

Клим Явецький, Галицький Сойм перед 50 роками. (Діло 1911, чч. 91—93 і 95—97). На основі власних і чужих записок, споминів і згадок оповідає автор про діяльність Галицького Сойму в першій його каденції (15—26. IV. 1861 р.). Руських послів було тоді 47, вглядно 50 супроти 99 Поляків.

В. Д.

Е т н о г р а ф і я.

В. В. Даниловъ — Изъ народной жизни въ Малороссіи (Живая Старина, 1909, I, ст. 34—39, 1910, кн. I—II, ст. 18—21).

Під сим заголовком автор подає наперед три замітки з життя Українців у Ніжин. пов., Чернигів. губ. В першій з них говорить про грища, які відбувають ся від Різдва до Йордану, при чім звертає увагу на їх старинність, бо про них згадуєть ся вже в літописи. Грища — се ніщо-

инше, як наші музики, на які складають ся хлопці й дівчата і на яких одні танцюють, а другі забавляють ся інакше, як грою в карти, перебиранем за инші особи, відправлюванем похоронів, при чім одна дівчина лягає на лаві, а инші заводять. Танець авторови не подобаєть ся, бо тяжкий і одностайний, а надто тратить своє первістне значіне, коли в ньому танцюють хлопці лише з собою і окремо дівчата лише з собою.

В другій замітці мова про церковні рушники. Коли в Ніжин. пов. ховають мерця, то перевязують усе хрест, який несуть перед мерцем, рушником. По похороні сей рушник стає власністю церкви. Коли так наскладаєть ся більше число рушників, їх продають на дохід церкви, а закупувають дівчата на відданю, щоб ними поперевазувати колись молодого, старостів та бояр. ¶Опісля перевязують ними знов хрести і тим чином можуть переховувати ся рушники довший час. Цікаво було би дослідити, чи переховуєть ся де сей звичай у нас у Галичині та Буковині.

В третій замітці говорить автор про старинну міру поля на упруги і на дни. Упруг виносить приближно нашого пів морга, день півтора морга.

В четвертій статейці автор згадує, що тепер нема на Україні фатових плачок, які наймали би ся за винагороду плакати на похоронах по мерцеві. З сього одначе не виходить, щоби їх не було давнійше, про що й згадує вже в XVI ст. польський письменник Сев. Кльонович. С. Шелухін, що займав ся також сею справою, заперечував такому фатові, говорячи, що найманих плачок висміювали на Україні. Д. Данилів наводить кілька анекдотів про плачок, найманих і ненайманих, і докажує зовсім справедливо, що в них не висміяні самі плачки, лиш комічні ситуації, в які плачки нераз попадають. Правда одначе, що на Україні нема таких заводових плачок, як у Великоросії, тому то й українські голосія не мають таких усталених форм, як великоруські, а представляють радше довільні імпровізації.

В. Г.

Владимірь Даниловъ — Красный трауръ въ малорусскомъ погребальномъ обрядѣ (Живая Старина, 1909, IV, ст. 31—37).

В отсій статі порушує автор дуже цікаве питанє про походженє уживаня червоної барви, як жалоби, в українськїм похороннїм обрядї. З огляду, що в піснях згадуєть ся лише про козака, що йому по смерти „червоною китайкою оченька (або головку) накрито“, виводить автор, що се був лише козацький звичай. Шукаючи-ж за його причиною, добачує її в козацькій номі, в якій переважала червона барва, бо шапки були в червоними денцями, жупани червоні, а коли синї, то тоді мали ви-

пуски і підшевку червоної; коли був синій жупан, тоді під сподом черкеска все була червона; пояси були червоні, а чоботи також. Наслідком того козака по смерті накривано червоною китайкою, видертою в жупанів; а „въ слѣдствие болѣе или менѣе частной повторяемости случаевъ обертыванья и покрыванья труповъ казаковъ, убитыхъ въ походѣ, красною китайкою, оторванной отъ одежды, могла образоваться извѣстнаго рода ассоціативная связь между представленіемъ смерти и краснаго цвѣта, и послѣднему въ сознании казаковъ могло придаваться сословно-ритуальное значеніе“. Ставлячи таку гіпотезу, автор повинен був заглянути до історичних жерел і опертись на них, бо сама аналогія переваги червоної барви в носі з червоною барвою жалоби не може послужити тут основою.¹⁾ Найліпший доказ того маємо в носі Гуцулів і то в суперечливих словах автора, що „въ настоящее время красный цвѣтъ, вообще, отсутствуетъ въ малорусскомъ похоронномъ обрядѣ, какъ отсутствуетъ онъ и въ одеждѣ современныхъ малороссовъ“. У Гуцулів, як відомо, чоловіки носять червоні холошні (гачі), онучки і часто червоні сердаки; жінки — червоні фоти (замість спідниць), онучі і звичайно хустки (чи цілком червоні, чи з перевагою червоної барви) — у всіх же вишивках і прикрасах червона барва переважає. Супроти того можна би припускати на підставі гіпотези д. Данилова, що в них жалібна барва також червона, коли тимчасом ні. З другого боку сам автор цитує у своїй статі опис похоронного обряду на Волині і в Харківщині (Кіев. Стар. 1889 і 1899), в яких вгадується про червону барву, як жалібну. Треба б отже дослідити при помочі спеціальних квестіонарів та місцевих людей, чи дійсно не уживають уже тепер червоної барви, як жалоби, на українській етнографічній території, чи уживали її колинебудь і де саме та коли і чому перестали уживати, бо на основі такого скупого матеріалу, як в автора, трудно щось певного сказати і в одну і другу сторону. Зверну ще при тім увагу, що в нашій церкві уживано довгий час червоної барви, як жалоби, про що свідчать вказівки в церковних книгах, коли належить уживати „багряннаго фелона“. *В. Гнатюк.*

Народныя пѣсни Холмскої Русі. Випуск першій і другий, Холм, 1909 і 1910, ст. 36 і 40 (відбитки з „Холм. Народн. Календара“ на 1909 і 1910 р.).

В першій брошурці надрукований коротенький вступ про Холмську Русь та вказано, звідки взяті надруковані даліше пісні: з „Памят-

¹⁾ Червона фарба як колір жалоби, явище розповсюджене широко за межами України і йде і у нас і в інших краях глибоко в часи передісторичні — див. *Dühhn Rot und Tot* — *Archiv für Religionswiss.* 1906, *Історія України М. Грушевського* I² прим. 3 й ин. *Ред.*

никовъ русской старины въ Западныхъ губерніяхъ“ П. Н. Батюшкова, вип. 7—8, з „Матеріаловъ для этнографіи Сѣдлецкой губерніи“ И. В. Бессараба, з рукописного збірника пісень учителя Луки Сподилюка. Всіх пісень у брошурці 39, поділених на: колядки і щедрівки (ч. 1—3 гуморист. колядки, ч. 4 — обхід із козою на Маланки, ч. 5—10 щедрівки, ч. 11—12 новорічні щедрівки, названі „новогодня“ (п'єсни); гайвки (ч. 13—18); веснянки (ч. 19—35; з того ч. 29 і 35 побутові пісні); купальські пісні (ч. 36—39, в дійсности лише ч. 36 се купальська пісня, ч. 37 побутова, а ч. 38—39 — се веснянки).

В другій брошурці подані весільні пісні, числом 80, без обряду. З того ч. 7 — се відривок із вірші, а ч. 53 — пісня гумористична. Загалом пісні покривають ся більше з галицькими варіантами та волинськими, ніж із київськими або лівобережними. Правопис у збірничках стара, офіційальна, мова декуди поперекручувана, хоч не дуже. Ширшого наукового значіння збірнички не мають, але як окремі українські видання в Холмщини заслугують на згадку.

В. Гнатюк.

Д. Святскій — Крестьянскіе костюмы въ области соприкосновения Орловской, Курской и Черниговской губерній. (Живая Старина, 1910, кн. I—II, ст. 3—17).

З причини, що докладна етнографічна границя між Великоросами, Білорусами й Українцями не проведена доси ще подрібно, автор статі, який займаєть ся дослідями народньої носі, знаючи, що вона для установлення границь має не менше ваги від діалектології, виїхав у названу в наголовку територію, щоби на місци сконстатувати, які стрічають ся там ріжницї в народніх одягах. Переїхавши ряд місцевостей і закупивши колекції носі для петерб. Музея ім. Олександра III, установив для неї сім окремих типів (автор говорить лише про жіночий одяг); з того 5 великоруських типів (в Сівьскім пов., Орлов. губ. і Дмитрівськім пов., Курської губ.), 1 тип білоруський (в Трубчевськім пов. Орлов. губ.) і 1 український тип (у Сівьскім пов.). Сі типи описує автор подрібно, не забуваючи при остатніх типі згадати і про українські „рушники“, зовсім незнані Великоросам. На тій підставі констатує, що етнографічна границя між Українцями й Великоросами покриваєть ся з географічною границею, що відділяє Орловську губернію від Чернігівської. Що до етногр. границі між Великоросами й Білорусами, то автор схиляєть ся до думки проф. Е. Карського, що вона йде приблизно рікою Десною.

В. Гнатюк.

Dr. R. F. Kaindl — Das deutsche Ansiedlerhaus in Galizien und sein Einfluss auf die einheimischen Bauernhäuser (Globus 1910, XCVII, ст. 104—110, 117—123).

Німецькі колоністи, що прийшли до Галичини за Йосифа II, принесли з собою питомий спосіб будованя, одначе не могли його проявити, бо будинки мусіли бути будовані по одному пляну виложеному в „Hauptnormale über das Ansiedelungswesen“ в 1787 року. Кождий дім німецького колоніста складав ся з великої світлиці, меншої кімнати, сінний, кухні, комори а далі із відповідної стайні. Докладно були теж приписані розміри, матеріал до будови, покритє а навіть і внутрішнє урядженє. Та при усіх приписах панувала все таки в різних околицях різнородність, особливо що до будівельного матеріалу і господарських будинків. Автор обговорює доволі докладно усї переміни в способі будованя на основі актів міністерства справ внутрішних і подає та описує нинішні типи німецьких домів в Галичині (між иншим в Бандрові).

Нас обходить більше друга частина праці, де говорить ся про вплив німецького типу домів на місцевий галицький.

Коли німецькі колоністи осіли в Галичині, застали звичайні курні хати без коминів. Доми складали ся лише з одної кімнати, в якій велику частину місця займала обширна піч. Камінь і цегла належали до дуже рідко уживаного матеріалу, чистота була теж досить рідким гостем. В актах стрічаємо ся проте часто з жалобами німецьких колоністів, що їх порозніщувано по курних хатах, де як приміром в Рожанци, мусіли ставати поживою всіляких комах. Німці жадають усюди домів „nach deutscher Art“ і тому власти кажуть їм приладити до тимчасового мешканя камеральні будинки. Взагалі виглядали тодішні галицькі доми дуже нужденно. Окружний комісар Герман в Нового Санча зве їх „Rauchlöcher“ і каже, що вони не можуть дати захисту ані людям ані худобі. Ще гірші відносини панували на Буковині (1780 р.). Тамошні хати були малі і розкинені, переважно без города, подвіря і керниці. Очевидно причина того занедбаня не лежала в місцевім населеню, а в нещасливих панщизняних відносинах. Тодішні старости і комісарі підносять при різних нагодах, що людність не дбає про свої хати, бо вони не є їх власністю і „ніхто не знає, чи мешкати-ме за 50 літ в тій самій хаті“. Комісар Герман заявляє навіть рішучо: „Solange die Häuser und Gründe den Untertanen nicht erblich übergeben werden, solange ist auch an keine Verbesserung zu denken“. Німецькі власти виступають проте з всілякими проєктами: так приміром окружний комісар Зігштеттен в Нового Торгу описуючи в 1787 році будівляню мізерію свого округа, радить наказати домініям під карою 12 дукатів, щоби рік-річно в кождім селі будовано принайменше по два доми з стайнями на німецький спосіб, причім громада мала-б доставити на місце дарований матеріал і прищильнувати будови. Коли-б підданий, що мав будувати такий взірцевий дім, не слухав приписів, належало-б його покарати 25 буками,

а дім виставлений инакше збурити. Велику вагу клали власти на муроване коминів, особливо по містах. Маємо про се багато документальних звісток в Сандеччини, Бережанщини, Станіславівщини і Тернопільщини. Де задля убогости годі було комини мурувати, там раджено бодай плести їх в прутя і обкидувати глиною. Усі ті заходи були не лише на те, щоби викоринити неприємний дим, але ще більше для того, щоби зменшити незвичайно велике число пожеж, що нищили нераз цілі села і міста. Так на приклад довідуємо ся із справозданя в 1783 р., що в Бродях погоріло перед 20 роками 900 домів, перед 8 роками 600, в 1782 р. 100 а в 1783 р. 211 на загальне число 1198. Спершу думали власти зарадити усім будівельним хибам всілякими „патентами“. Одначе се не помагало і тому деякі практичніші радили ужити доброго прикладу. Радник Кресль радить в 1782-ім році будувати взірцеві доми і віддавати їх німецьким кольоністам, від яких місцева людність вчила ся би порядку і иншого ладу.

Львівська губернія бере ся ще за лінший спосіб і видає 1784 р. розпорядженє, що „zur Erzielung eines besseren Häuserbaues auf den Dörfern, jenen Bauern, die ein hölzernes mit Zween mit Öfen versehenen Stuben, mit einem über das Dach führenden Rauchfang und mit einem für ein gesatteltes Kavalleriepferd hinlänglich hohen Stall erbauen, eine fünfjährige, jenen dagegen, die ein derlei Haus von ägyptischen (bloss an der Sonne getrockneten) Ziegeln herstellen würden, eine zehnjährige Befreiung vom Militärquartier-Beitrag als von der Einquartierung bewilligt werde“. Власти дбали далі про зміну печий і поручали навіть всілякі системи, про які автор згадує докладнійше.

Німецькому впливови належить проте приписати уживанє коминів і кухонь так як і багато дечого иншого в домашнього господарства. Від Німців перенято також багато господарських термінів. *З. Кузеля.*

Юрій Соколовъ — Весна и народный аскетический идеаль. (Къ исторіи духовнаго стиха „Разговоръ Йоасафа съ пустыней“). (Рус. Фил. Вѣсти. 1910, т. LXIV, ст. 79—91). Автор розбирає пісню Йоасафа в кутейського виданя 1637 р. і духовні стихи, подані Безсоновим із рукописів та приходить до виводу, що й первістна редакція пісні Йоасафа не протиставила весну, красу природи і любованє ними — аскеві, а навпаки піддержувала се, як агідне в занятях аскета. Церковно-релігійна поезія, духовний стих і іконографія свідчить про се давно, тож автор говорив про очевидне. *І. С.*

Orest Janiewitsch — I. Der Mohn als Schutzmittel gegen die Toten und Vampire. II. Zu Friedrich v. Duhn Rot und Tot (Archiv IX, 1—24). (Archiv für Religionswissenschaft.

Липськ 1908, XI, ст. 405—407.) В двох невеличких замітках подає автор кілька заміток в обсягу українського і білоруського культу померших. В першій замітці говорить про силу маку відганяти духів і уперів і цитує відповідні місця із Грінченкової збірки *Изъ усть народа* (ст. 172), статі Д. Лепкого (*Зоря* 1890, ст. 152) і Етнограф. Збірника (I, 1895). Очевидно число паралель дасть ся значно побільшити. В другій замітці интересна звістка з Матеріалів Шейна про звичай обвязувати трумну червоною ниткою.

З. К.

В. В. Даниловъ — Малорусская легенда о трехъ братьяхъ, основателяхъ селъ (*Живая Старина* 1910, I, с. 175). Автор наводить переказ про повстанє сіл Андріївки, Бокаївки та Заудайки і порівнює його з переказом про повстанє Києва.

В. Г.

Ю. Кміт — Рівдяні свята у Бойків. (Неділя 1911, ч. 2). Автор коротенько оповідає про віруваня і обряди, звязані у Бойків з Рівдвом.

В. Д.

R. F. Kaindl — Beiträge zur Volkskunde des Ostkarpathengebietes, (*Zeitschrift des Vereins für österreichische Volkskunde*, 1908, XVIII, ст. 92—98.) Великий, хоть не завсіді певний етнографічний матеріал, подають щоденні часописи. На се звертали вже нераз увагу не лише Гам, Шенбах і Кайндль, але і наші етнографи, прим. Сумцов. Вязанку такого матеріалу, що дотикає буковинських, а в окрема українських обставин, оповіщує тут як дальшу серію проф. Кайндль (ч. V: „Модерні чарівники“).

Dr. Albert Hellwig — Eine gefährliche Körperverletzung infolge Hexenglaubens. (*Archiv für Strafrecht und Strafprozess*, hrg. v. J. Koller. Берлін 1907, т. LIV, ст. 132—146). Автор звісний з багатьох розвідок в обсягу кримінальної антропологии і етнології, подає тут опис процесу о злочин тяжкого ушкодження тіла і наводить деякі акти, між иншим листи обжалованого, що зранив тяжко свого сусіда, підозріваючи його о чарівництво. Про працю, в якій подані також всілякі паралелі, згадую тут в надії, що чей і в нас знайдуть ся раз судії і адвокати, які схотять попрацювати на поли кримінальних і взагалі юридичних вірувань і подадуть до загального відома хоть частину того матеріалу, в яким щоденно стрічають ся.

Emil Horský — Čech Jan Prač, sběratel ruských písní 1790 (*Časopis českého Muzea. V Praze* 1910, т. 84, ст. 441—6.) Автор подає звістки про I. Прача, що в збірці „Собраніє народныхъ русскихъ пѣсень съ ихъ голосами“ (С.-Петербургъ 1790. 2 виданє 1806, 3-е 1815, 4-е 1897) надрукував і українські пісні і використовує книжку: *Velikoruská píseň v lidové harmonizaci. Napsala E. Liněvá. Přeložila z ruštiny Věra Krivánková. Petrohrad* 1906, ст. 39, 8°.

Jiři Polívka — Neue Arbeiten zur slavischen Volkskunde. 3. Russisch (Zeitschrift des Vereines für Volkskunde 1908 XVIII, st. 318—331; 1909, XIX, st. 441—457). Знов занотуємо обширний і основний реферат проф. Полівки, що вичерпує найновішу східно-славянську етнографічну продукцію в найширшій розуміню сього слова. Українському відділові присвячені стор. 328—331. *З. К.*

Житє суспільне і культурне.

Die Bevölkerung der Erde. Periodische Übersicht über neue Arealberechnungen, Gebietsveränderungen, Zählungen und Schätzungen der Bevölkerung auf der gesamten Erdoberfläche, herausgegeben von Alexander Supan. XIII. Europa (Mit 1 Karte im Text). (Ergänzungsheft № 163 zu „Petermanns Mitteilungen“). Gotha, z. Perthes, 1909. Стор. VI+144, 4°.

Публікація Зупана, що дійшла вже до 13 тому і може на нїм спити ся наслідком іменованя автора професором у Вроцлавї і покиненя готайського географічного інституту, сповнює побіч історично-статистичних таблиць Юрашека, Гартлебена і Гібнера ролю статистичного лексикона і тишить ся славою докладного і солідного підручника. Опираючи ся на найновіших переписах і на обчисленнях видобутих в офіціальних статистичних бюр подає автор докладні дані що до стану і розділу людности в усіх краях Європи і увагляє при тїм також густоту, національність і релігію людности. Щільну увагу приєвячено географічним обставинам і територіяльному розділові, як також людности міст. Австро-Угорщина займає тут сторони 25—41, Росія сторони 129—144. Число Українців згідно в офіціальними датами в 1900 р. подано

в Австрії на	3,375.576
на Угорщині на	429.447
на Україні на основі переписи в 1897 р. на	<u>20,750.203</u>
разом на	24,555.226

При тїм не показано числа Українців в Боснії і очевидно в російській Азії та в колоніях. Відчуває ся брак статистики Боснії.

Попри малярську термінологію подано теж і німецьку, одначе не завадило би переломити леди і умістити і важнійші славянські назви.

З. Кузель.

Итоги переселенческаго движенія за время съ 1896 по 1909 гг. (включительно). Составилъ Н. Турчаниновъ. Изданіе Переселенческаго Управленія. Спб., 1910, ст. 86, 4°.

Під отсією назвою в жінці минулого року переселенське управління випустило книжечку, повну дуже цікавого матеріалу що до переселенського руху в різних губерній Росії до Сибіри.

Містячи в собі виключно сирі статистичні відомости, праця переселенського управління розпадаєть ся на три частини — таблиці. Таблиця I подає матеріал про рух переселенців і ходоків в Сибір і в Сибіру через реєстраційні пункти в Челябінську та Сизрані за останні 14 років (від 1896 по 1909 р. включно), з поділом пройшовших по губерніях Європейської Росії. Се найголовніша і найцікавіша таблиця. Вона малює нам не тільки динаміку такого видатного соціального явища, як переселення, але й подає відомости для характеристики участі різних губерній, ео ірсо до певної міри і різних націй, в колонізації Сибіри. На жаль в сій таблиці, як і в інших двох, не має абсолютно віяких відомостей що до національного складу переселенців.

Таблиця II малює нам „рух переселенців і ходоків в Сибір і в Сибіри через реєстраційні пункти в Челябінську та Сизрани за останні 14 років (від 1896 по 1909 р. включно), з поділом пройшовших по місцях оселення“. Шодаючи докладний матеріал про те, як що року загальна сума переселенців в Європейської Росії розселяєть ся по окремих губерніях і областях Сибіри, таблиця ся, на жаль, не подає жадних даних про походження переселенців. Коли б ми мали відомости про те, в яких губерній родом поселенці, що осідають в окремих пунктах Сибіри, перед нами вставала б виразна картина утворення тих чи інших національних колоній. Аналіз західно-європейської еміграції показує, що як би низько не стояла національна свідомість емігрантів, стихійна сила національної атракції на стільки велика, що колонізація йде в напрямі національному. Недостачу відомостей про се ми вважаємо дуже великою, ледве чи не більшою, ніж вище наведеноу. Навіть приблизних висновків що до національного напрямку колонізації Сибіри ми на підставі таблиці II не можемо.

Нарешті, таблиця III містить в собі матеріали що до „руху переселенців і ходоків в Сибір і в Сибіри за останні 14 років (від 1896 по 1909 р. включно), з поділом пройшовших по місяцям“. Ся остання таблиця, як і друга, має в собі обидві хиби.

Придивімо ся тепер ближше до тих висновків, котрі можна скласти на основі матеріалу нової праці переселенського управління.

За 14 років, власне кажучи доволі короткий час, до Сибіри прийшло ходоків і переселенців разом 3,629.398 осіб обох полів, вернуло ся в Сибіри 875.948. Коли ж візьмемо самих переселенців, тоді відповідні числа будуть виносити 2,926.432 пройшовших та 392.879 повернувших

ся, с. т. зовсім емігрувало 2,533,553 душі, більше ніж було людности в цілій Вороніжщині після перепису 1897 р.

Вся ця величезна сума емігрантів так поділяла ся по окремих районах Росії:

	Пройшло в Сибір	Повернуло ся з Сибіри за 14 років	Лишило ся в Сибіри
1. Україна (9 губ.)	1,179.475	137.563	1,041.912
2. Литва (3 губ.)	58.490	6.542	51.948
3. Біда Русь (3 губ.)	382.541	29.990	351.551
4. Надбалтійський край (3 губ.)	19.968	2.083	17.885
5. 8 великоросійських губерній промислового району	89.875	8.882	80.993
6. 9 великоросійських губерній центрального хліборобського району	799.432	100.072	699.360
7. Вся Росія	2,926.432	392.879	2,533.553

Таким чином, в сеї таблиці ми бачимо, що Україна і абсолютно і відносно до її людности займає перше місце в переселенському рухові до Сибіри. Навіть більше. Переселенський рух з 9 українських губерній значно переважає еміграцію з 17 великоросійських губерній центрального, промислового і хліборобського районів і сміливо можна сказати, навіть переважає переселенський рух з усіх суто великоросійських губерній Європейської Росії. Тим значнішою буде ся перевага українського руху над великоросійським, коли приеднати до 9 українських губерній українські повіти Курщини, Вороніжщини, Люблинської, Бесарабської губерній, округи і виділи Кубанщини і Донщини і т. д. Натурально, ся перевага — то *privilegium odiosum*. Країни і краї, котрі розвивають ся промислово, не знають, або майже не знають еміграції. Таж сама вище наведена таблиця дає нам підставу для сього другого висновку, а саме, що райони промислові грають безмірно меншу роль в переселенському рухові, ніж райони суто хліборобські, де є сила зайвого, так званого „либыточного“ населення.

Впливаючи з причин економічного характеру, як от брак землі для хліборобства селянських мас, за малий розвиток індустрії, високі арендні ціни і т. и., переселенський рух на протязі вище згаданих 14 років — 1896/1909 — не міг підняти ся чи навіть зростати рівномірно з року на рік. Ось як еволюціонував еміграційний рух з Європейської Росії до Сибіри:

Роки	пройшло в Сибір	повернуло ся в Сибірі	осіло в Сибірі
1896	178.400	22.906	155.494
1897	68.896	21.555	47.341
1898	148.317	18.317	130.000
1899	170.136	21.311	148.825
1900	166.248	42.582	123.666
1901	88.964	33.255	55.709
1902	81.921	25.716	56.205
1903	94.289	20.027	73.262
1904	40.001	9.961	30.100
1905	38.760	8.066	30.694
1906	139.064	13.659	125.405
1907	427.339	27.195	400.144
1908	664.777	45.102	619.675
1909	619.320	82.287	537.033

Разом 2,926.432   392.879   2,533.553

Тут не місце робити аналіз причин, котрі в той чи инший рік впливали на зріст чи підупад переселенського руху. Але не можемо не звернути уваги на те, що найменш інтенсивним був він за часів тих 5 років (1901—1905 рр.), на котрі припадає економічна криза 1900—1903 рр. і доба японської війни та революції, а більш інтенсивним за часів першого п'ятиріччя, а найбільш за останні чотири роки — роки „землеустроєства“ та „поощрення“ переселенського руху:

осіло в Сибірі

1896—1900 рр.   605.326

1901—1905 „   245.970

1906—1909 „   1,682.277

Таким чином, за останні 4 роки переселило ся до Сибірі в 2 рази більше, ніж за перші 10 років. Так вплинула урядова політика на доброду грунті хронічного земельного голоду останніх двохдесятиліт та величезних неврожаїв останніх років.

Погляньмо тепер на еміграцію в Україну.

Як ми вже знаємо, в Україні осіло в Сибірі 1,041.912 осіб обох полів. По окремих роках ся скількість емігрантів поділяла ся так:

Роки	пройшло до Сибірі	повернуло ся	осіло
1896	91.454	10.509	80.945
1897	27.932	9.751	18.181
1898	22.563	4.615	17.948
1899	36.543	2.943	33.600
1900	69.449	8.273	61.176
1901	43.165	10.058	33.107

1902	38.037	7.593	30.444
1903	35.135	3.776	31.359
1904	25.907	3.817	22.090
1905	25.804	3.761	22.043
1906	60.909	7.973	52.936
1907	165.326	11.568	153.758
1908	262.598	19.486	243.112
1909	274.653	33.440	241.213
Разом	1,179.475	137.563	1,041.912

Ті самі ріжницї в еволюції переселенського руху по окремих періодах, котрі ми зазначили для Европ. Росії, виступають і на Україні: за п'ятиріччє 1896—1900 рр. переселило ся 211.850, за слїдуюче п'ятилітє 1901—1905 рр. 139.043, нарешті за останні 4 роки 691.019. Правда, на Україні сі ріжницї окремих періодів виступають далеко не так різко, як по цілій Росії. Очевидно часові причини у нас менше, ніж в пїлій Росії затемнювали основну причину переселення — хронїчний земельний голод хлїборобської людности на тлі малого розвитку промисловости.

Не однаковий удїл в переселенчеському рухови брали окремі часті України — губернії і райони. Так за 14 років оселило ся в Україні в Сибїри:

	пройшло до Сибїри	повернуло ся назад	осїло в Сибїри
Полтавщина	282.156	28.922	253.234
Чернигівщина	229.701	23.546	206.155
Харківщина	141.626	18.171	123.455
Лївоб. Україна	653.483	70.639	582.844
Київщина	152.288	13.989	138.299
Подїлє	51.190	7.849	43.341
Волинь	40.392	5.063	35.329
Правоб. Україна	243.870	26.901	216.969
Катеринославщина	120.624	14.353	106.271
Херсонщина	83.772	16.434	67.338
Таврїя	77.726	9.236	68.490
Степова Україна	282.122	40.023	242.099

Таким чином Лївобережна Україна не тільки займає перше місце в нашій країні по кількості переселенців¹⁾, але і переважає Правобережну

¹⁾ По переписи 1897 р. Лївобережна Україна мала 7.568 тис. людности, Правобережна 9.567 тис., Степова 8.295 тис.

і Степову разом мало не на 125 тис. Серед губерній же перше місце належить Полтавщині і то не тільки на Україні, а і в цілій Росії: за 14 років в неї виселило ся до Сибіри 253.234 душ.

Ще більше різниці між окремими районами виступлять перед нами, коли ми подамо відомости по еволюцію переселенського руху з окремих районів:

Роки	Лівоб. Україна	Правоб. Україна	Степ. Україна	Разом
1896	73.660	2.087	5.198	80.945
1897	13.241	1.271	3.669	18.181
1898	11.370	4.143	2.435	17.948
1899	23.035	4.473	6.092	33.600
1900	44.302	5.687	11.187	61.176
1901	18.411	5.322	9.374	33.107
1902	16.334	5.490	8.620	30.444
1903	17.000	4.525	9.834	31.359
1904	7.975	3.865	10.250	22.090
1905	9.856	5.261	5.926	22.043
1906	24.639	13.894	14.403	52.936
1907	91.979	45.346	16.433	153.758
1908	127.252	61.871	53.989	243.112
1909	102.790	53.734	84.689	241.213

В сій таблиці звертає нашу увагу, особливо на початку дослідженої доби, величезна різниця між Лівобережжєм з одного боку, та Правобережжєм і Степовою Україною з другого. Найбільшу участь в еміграції до Сибіри бере дрібноселянська Лівобережна Україна, тим часом коли рух в Правобережній і Степовій Україні, в котрих перша має розвинену гірничу промисловість, друга цукроварну, при доволі значному капіталістичному хліборобстві в обох, стояв далеко позаду від еміграції в Лівобережжє. Але ся різниця останніми часами стає все меншою і окремі райони України зближують ся між собою розмірами своєї еміграції до Сибіри. Очевидно, і промисловість і сільське господарство спорівнюючи економічно розвинених частин України не виявляють помітного поступу і зайва сільська людність — сей тягар сільського господарства збільшуєть ся і тут надзвичайно швидким темпом. Найбільше інтенсивний сей зріст зайвої людности ми бачимо в Степовій Україні, бо тільки в неї одної еміграція збільшилась в 1909 році аж на 31 тисяч і то в той час, коли рух з Лівобережної України зменшив ся на 25 тис., а з Правобережної на 8 тисяч

Не маючи змоги, за браком відомостей, змалювати, в яких краях Сибіри утворює Україна свої колонії, зазначимо, наприкінці, хоч напрям колонізації загальноросійської.

Вся загальна сума переселенців за 14 років, 2,533.553 душ, розселила ся по таких місцях Сибіри:

в Томській губ.	1,094.922
„ Єнісейській губ.	269.404
„ Тобольській губ.	185.425
„ цілій Сибіри	1,546.720
„ Акмолінській області	421.507
„ Турчайській „	143.954
„ Семипалатин. „	68.100
по цілому степному краю і Туркестану	665.249

Ось куди головню йде еміграція з Європейської Росії, очевидно й еміграція в України. Останніми часами, коли еміграція наша йде під наглядом спілки земств України — Краєвої Земської Переселенської організації — переселенський рух в Україні певно не розпоршуть ся і творить і творитиме далі великі українські кольонії в російській Америці, в Сибіру.

Ми майже вичерпали цікавий для нас зміст нової праці переселенського управління. До хиб її, опріч вище наведених, треба додати ще брак тексту в загальними висновками і аналізом закономірности переселенського руху. Ся хйба робить його мало приступним для ширших кругів громадянства. Нарешті здивування викликає групування губерній в райони, котре ми здйбуємо в отсій праці. Маємо тут тільки два райони — „Черноземную и Степную полосу“ та „Нечерноземную полосу“. Невже не можна було додержати тієї класифікації, котру прийнято хоч би в статистичних виданнях міністерства хліборобства, в склад котрого входить переселенське управління? Групування на два вище наведених райони надзвичайно утруднює користування працею для тих чи інших цілей.

М. Порш.

Dr. Josef Stark — Deutschböhmisches Ansiedlungen in Ost-Oesterreich. Beiträge zur Geschichte der Deutsch-böhmen in der Bukowina. Липськ, К. Фогельберг, 1910, тт. 36 + мапа 8°.

Книжечка д-ра Штарка складає ся з трьох розвідок і мапи розселення німецьких Чехів на Буковині.

В першій розвідці: Die deutschböhmisches Ansiedlungen in der Bukowina (стор. 5—16) обговорює автор початки, розвій і сучасний стан німецьких кольоній на Буковині. В перше зачали чеські Німці приходити на Буковину з кінцем 18-го столітя, щоби заняти ся експлуатацією лісів і фабрикацією шкла і заложили в тій ціли оселі Althütte,

Neuhütte, Karlsberg і Fürstental. По раз другий прибули кольоністи того само племена в 30-их роках 19-го столітя в напрям осісти на вільній землі. Вони заложили Ліхтенберг, Гліт (де живе теж українська меншість), Бухенгайн, Борі і Шварцтал і Августендорф. З тих осель-ровійшла ся відтак німецька людність по околиці і потворила нові громади, присілки або кольонії в Ільскігітте, Путні, Арборі, Сольці, Стульпканах, Острій, Чузині, Сторожинці, Городнику, Давиденгах і т. д.

В другій статі: *Böhmerwäldler und egerländer Ansiedelungen in Galizien* (17—29) віставлені дати про чеських Німців в Галичині і про їх культурний стан. Переселенці в Чеського Ліса і Хебу групують ся головню коло Махлинця в Стрийщині і коло Пехерсдорф в Болахівщині. Махлинецькі Німці найзаможнійші і найбільше свідомі. Мають свій громадський уряд, німецького католицького пароха, німецьку школу, рай-файзенку і молочарську спілку і доховали німецький характер села, за-ложеного в 1836-ім році. Чисто німецькі теж кольонії в Контраверс (вал. 1899 р.), Корнейвці (вал. 1836 р.), що має німецьку школу і Пехерсдорфі (вал. 1836 р.). Громадами живють чеські Німці також в Новім Селі (600 Німців на 800 душ взагалі від 1836 р.), у Волі Облазниця (170 на 220) від 1868 р., в Ізидорівці (140 на 820) від 1840 р., в Люб-ші (170 на 980) від 1838, в Мазурівці (80 душ) від 1838 і Ниневі гор. (150 на 410). В инших німецьких громадах змішані вже чеські Німці в Швабами. Се чисто німецькі громади Аннаберг коло Стрия (220 душ, вал. 1836), Карльсдорф коло Стрия (300 душ, вал. 1836), Людвигівка (700 душ, вал. 1828), Коломийські передмістя Маріягільф (700 душ, вал. 1811), Флеберг (280 на 290 людности, вал. 1840) і Феліцієн-таль (460 на 290 душ людности, вал. 1836) і мішані Ямерталь коло До-лини (98 Німців, вал. 1842), Яворів (90 Німців на 470 душ людности), Красічин (70 на 255), Корост коло Дрогобича (100 Німців, вал. 1836), Новий Мізунь коло Долини (100 Німців, вал. 1840) і Бересівка коло Долини (104 на 121, вал. 1818 р.).

Німецькі кольоністи заховали свої старинні звичаї так, як їх при-несли із родинного краю і тому затримали навіть не одно, що в Чехії затримало ся вже під впливом культури. Заховали також рідну мову і не випародовили ся мимо утисків і шикан зі сторони польських адміністративних і шкільних властей. Щоби дїтворя не пропадала в темноті або не затрачувала національности, позаводили приватні школи, в яких учать переважно місцеві церківники за невеликою оплатою. Так дістає при-міром учитель в Пехерсдорфі 24 К місячно а в Тересівці навіть 12 К мі-сячно і кожного тижня у иншого газди харч.

Як звісно з часописий, упоминають ся Німці, що живуть коло Стрия, о німецьку гімназію і хотять її заложити за приватні кошти. Се

спинить сильну польонізацію Німців по польських гімназіях, про яку подає тільки вістий „Deutsches Volksblatt für Galizien“. При тій нагоді звертаю увагу на статю тоїж часописи з лютого с. р. п. в. „Lernet ruthenisch!“ де редакція виступає переконуючо проти того, що Німці ходять лише до польських шкіл, а обминають руські, де їх ніхто не старав би ся винародовити і учать ся тільки по польськи, хоть мешкають між Русинами. Редакція звиває проте Німців, щоби зачали ходити до руських шкіл і пізнавали мову і життя того народу, що повинен бути їх союзником в борбі о справедливість.

Третя частина книжки Штарка містить: Ein Ansiedlungsvertrag vom 3. November (ст. 30—36), угоду паном Нового села Михайлом Добровольським і німецькими переселенцями Фрі Бріком і товаришами.

З. Кузеля.

Forst- und Jagdstatistik für das Jahr 1908 (Zusammengestellt im k. k. Ackerbauministerium). (Statistische Monatschrift 1910, N. F. XV, стор. 149—189).

Dr. Hugo Forcher — Beiträge zur Statistik der Jagd (ibidem, стор. 201—413).

В першій статі зіставлені дані про поступи заліснення і експлоатації лісів, про ціни дров, про лісові пошкоди, про лісові резервати, про поділ або продаж громадських лісів, про лісові школки, про запомоги на залісненє, про відшкодованя за шкоди зроблені звіриною та про польованє. Вирубунє лісів у Галичині поступає далі бистрим кроком: в 1908 р. вирубано взагалі 1496·7 га ліса (найбільше в пов. Тарнобржеґ 616·5 га, Сокаль 185·6 га, Кольбушова 80·6 га, Бібрка 76·8 га, Коломия 76·6 га, Стрий 66·9 га, Заліщики 63·4 га, Мостиска 58·4 га), заліснено лише 638 га (з того 375·7 га в пов. Тарнобржеґ, 89·8 га в пов. Стрий, 48·7 га в Кольбушовій, 37·9 га в пов. Товмач а 26·3 га в пов. Мостиска). На Буковині вирубано 264 га, заліснено всего на всего 7 га.

Усіх шкід в галицьких лісах було сям разом не дуже багато. Вітри і сніги понижили 6·405 га в 53 повітах (найбільше в повітах Долина 2·340 га, Турка 461 га і Тернопіль 405 га), комахи зробили шкоди на 1905 га а огонь знищив дерева на 14 280 К (найбільше в повітах Новий Санч 3·150 К, Дрогобич 1620 К, Ніско 1240 К, Малець 1048 К, Заліщики і Косів по 800 К, Надвірна 766 К і Кросно 720 К). На Буковині було від вітру шкоди на 43 га, від комах на 63 га, а від огню 305 га на суму 29 356 К (найбільше в повітах Кімполонт 14·363, Радівці 6·750 К і Сторожинець 6·000 К).

Лісових резерватів було в Галичині 3·301 га, на Буковині 651 га, на загальне число коло 26·000 га.

Шкілок удержувано в Галичині 18 на просторі 3·43 га, на Буковині 6 на просторі 1·08 га.

На лісову культуру видано в Галичині і сим роком дуже мало, бо лише 7·999 К з державних, а 6·750 К з краєвих грошей на загальну суму виплачених підмог 426·200 К, з державної а 248·281 К з краєвих кас.

За шкоди спричинені звіриною виплачено в Галичині в 925 випадках 16·915 К відшкодованя майже виключно в угодівій дореві, на Буковині 20 К в однім випадку.

Мисливство стоїть в Галичині все ще дуже низько і не видержує порівняня з альпейськими або судетськими краями. Се бачимо ясно з широко закрової праці Г. Форхера, до якої й відсилаю усіх, що хотіли ся б ближше про се поінформувати. Крім численних статистичних виставлень важні тут графічні таблиці, які ілюструють виводи автора.

3. Кузеля.

М. Гехтер — Українське жите в Росії в 1910 р. (Літературно-Науковий Вістник, 1911, кн. 1 і 2).

Вол. Дорошенко — Російська Україна (короткий огляд жита закордонних земляків). Календар львівської „Просвіти“ на р. 1911, ст. 231—252.

Оба автори вібрали в своїх статях біжучий матеріал з жита російської України: перший за цілий рік 1910 (по ст. ст.), другий за час від жовтня 1909 до жовтня 1910 і нотують як факти різних заборон урядових, що мають на цілі спинити укр. рух, так і факти иншої натури, що свідчать про стихійний зріст сього руху. Обі статі продовжують статью д. С. Сфремова, „Бюрократическая утопія“ (Изъ ликвидационной практики на Украинѣ), в кн. 3 „Руссаго Богатства“ 1910 р., в котрій вібрано той самий матеріал за час від „ліквідації“ до початку 1910 р.

М. Гехтер — Економічне жите України в 1910 р. (Літ. Наук. В. 1911, кн. 3). Автор на підставі біжучого часописного матеріалу характеризує різні сторони економічного жита — кризу в промисловости, становище села і селянську політику уряду (землеустройство), урожаї, домашні промисли, спиняючись вкінці на становищі робітників фабричних і сільсько-господарських.

В. Дорошенко — Український науковий рух в 1910 р. (Літ. Наук. Віст. 1911, кн. 2.) Бібліографічний огляд наукових розправ і статей, які вийшли на українській мові в Росії і Австрії; крім сього автор принотував Ucrainica в російській мові.

М. Гехтер — З українського життя: Шевченківські дні (Літ. Наук. Вістник 1911, кн. 4). Автор спинаєть ся на тих обставинах, в яких прийшло ся святкувати в Україні російській 50-літя смерти нашого Кобзаря, спинаючись вкільці на зрості свідомостя серед селян, як її показують відносини села до свята. В статі своїй говорить д. Гехтер і про святкування ювілею в імперії за межами України.

М. Порш — На повороті (Літ. Наук. Вістник 1911, кн. 3). Автор в своїй цікавій статі оглядає промислове життя в Росії останніх років і виказує певне оживлення в ній, а рівночасно й підвищення пульсу громадського життя.

М. Гехтер — Нова культура на Україні (Літ. Наук. Вістник, 1911, кн. 5). Автор спинаєть ся пробах культури бавовняника.

Ю. Будяк — Записки учителя (Літ. Наук. Вістник 1911, кн. 1—6). Се закінченне нарису сучасної народної школи на Україні, розпочатого друком ще давніше. Кінець вийшов, як се зрештою признає й сам автор, трохи збитий. Автор ще надієть ся вернути до своєї теми і докладніше її обговорити, але і в своїм дотеперішнім вигляді „Записки“ д. Будяка дають багато цінного матеріалу для історика нашого шкільництва на російській Україні.

С. Мазуренко — Два візди загально-російської Селянської Спілки (Діло 1911, чч. 25—28). Автор, один із визначних діячів і організаторів селян на Донщині, оповідає про перші два візди Загально-російської Селянської Спілки, — оба у Москві 1905 р. один (тайний) 31 VII і 1 VIII, а другий (отвертий) після жовтневого маніфеста. Автор подає деякі приговори сільських (українських) громад Донщини і ухвали віздів. Статя цікава як матеріал до історії визвольного руху в Росії і участі в ньому наших селян. *В. Д.*

Spaun — Zur griechisch-orientalischen Kirchenfrage in der Bukowina (Oesterreichische Zeitschrift für Verwaltung 1909, стор. 21—23, 25—26, 29—30, 33—35). Автор відповідає тут докладно на промову румунського посла А. Ончула в соїмі 1907 р., навіязуючи до своєї давнішої праці, уміщеної в 4 томі часописи Verwaltungssarchiv (за 1907 рік). Автор обговорює ряд питань про повстання і правий стан посілости гр.-ор. релігійного фонду і зачіпає при тім також інші актуальні справи як приміром справу зв'язання церковного конгресу. Через те, що автор, секційний шеф в пенсії, користував ся при писанку розвідки неприступними архівними актами, заслугує його праця на більшу увагу.

Landestreu (ibidem, стор. 58—59). Звістки про німецьку колонію в полудневій часті калузького повіту, про її історію і теперіш-

ний стан. Статя прикрашена образом євангелицького костела і групою шкільної дівчор.

A. Bromberg — Von den neuen Grundgesetzen des russischen Reiches (Zeitschrift für international. Privat und öffentl. Recht. Липськ 1908, XVIII, стор. 1—16). Автор обговорює виборчі закони до Думи в 6. серпня 1905 і 3. червня 1907.

Paul Martell — Die Arbeiter versicherungsgesetze in der russischen Montanindustrie. (Zeitschrift für Sozialwissenschaften, X, 1907, стор. 305—308). Коротка стаття, що дотикає в часті і Українців, бо як доказує сам автор, в між копальняними робітниками около 30% Українців і Поляків (а 70% Великоросів і Білоросів).

G. Kriwtschenko — Die ländlichen Kreditgenossenschaften in Russland (Münchener volkswirtschaftliche Studien, 100). Штутгарт, Котта, 1910, стор. VIII+124. З М. Звертаю увагу на книжку Кривченка, в якій представлено причини селянської біді і браку кредиту, історію кредитових товариств в Росії, їх теперішній стан та розвиток Союзу кредитових товариств.

K. Wobly — Beiträge zur Wirtschaftsgeschichte Polens (Zeitschrift für Volkswirtschaft, Sozialpolitik und Verwaltung 1909, XVIII, стор. 355—389). В двох розділах дає автор загальну характеристику польської господарки за часів Станіслава Августа (1764—1795) і описує проби розширення промислу в Польщі в другій половині XVIII століття. При тім обговорює політичне значінє шляхти, упадок міст, положенє крепаків, організацію панського двора, господарку нижшої шляхти і селян, внутрішню і заграничну торгівлю, комунікацію, цехи і положенє ремісників.

Bruno Simmersbach — Die landwirtschaftlichen Verhältnisse im diesseitigen Kaukasien (Asien. VI, 1906/7. Берлін 1907, стор. 82—86). На підставі справоздання А. Борхардта в 9-ім зошиті офіційального німецького видання Berichte über die Land- und Forstwirtschaft des Auslandes подає референт головні дані про хліборобські обставини в європейським Кавказі.

Dr. Leopold Caro — Unsere Auswanderer in Brasilien (Österreichische Rundschau. Відень 1909, том XVIII, стор. 173—188). Про полудневоамериканську колонізацію а з окрема про місцеві умови, серед яких приходить ся жити нашим емігрантам, маємо так мало певних звісток, що радо треба повитати невелику розвідку п. Каро, написану на основі статистичних урядових і приватних даних. Автор переходить по черзі усі бразилійські провінції, подає при кожній геогра-

фічне положення, кліматичні, господарські і політичні обставини та історію і стан колонізації в головному углядженні австрійської і характеризує усеюди відношення місцевих властей до напливової людности. Спеціальну увагу звертає Каро на вигляди колонізації і на внутрішні відношення по колоніях, при чім наводить для пояснення статистичні дані. В Парані числить автор 60.000 Поляків і 20.000 Українців.

Dr. Franz Prinz Windisch-Grätz — Unsere Emigranten in Brasilien und der Aussenhandel. Vorschlag der Einführung des Kaffeemonopoles (Freistatt 1910, II, стор. 161—164). В статі по-обговореню заходів, потрібних на те щоб удержати емігрантів у близькій звязи з рідним краєм, промовляє ся за заведенням торговельних зносин з австрійськими переселенцями в Бразилії на підставі монополю кави. *З. К.*

Видання й статі обговорені в сім томі:

Наукова хроніка.

Н. Рубакинъ — Среди книгъ, изд. 2. Томъ I. Языкознание, литература, искусство, публицистика, этика въ связи съ ихъ исторіей, 1911.

Преисторія, археологія, історія штуки.

В. Городцовъ — Первобытная археологія, 1908.

Э. фонъ Штернъ — Краткій отчетъ о раскопкахъ на о. Березани въ 1908 г., 1909.

— Отчетъ о раскопкахъ на островѣ Березани лѣтомъ 1909 г., 1909.

С. Пападимитріу — Древніе свѣдѣнія объ островѣ Березани, 1909.

А. Найдєcki — Vestigia artificum Polonorum Viennensia, 1910.

Адарюковъ — Добавленія и исправленія къ подробному словарю русскихъ гравированныхъ портретовъ Д. А. Ровинскаго, 1889, 1910.

Е. Сѣцинскій — Музей Подольскаго Церковнаго Историко-Археологическаго Общества. 2. Опись предметовъ старины, 1909.

Евг. Кагаровъ — Современныя теоріи происхожденія религій и миеовъ, 1910.

Е. Fischer — Die Herkunft der Rumänen nach ihrer Sprache beurteilt, 1909.

Е. Кузьминъ — Тарасъ Григорьевичъ Шевченко, 1911.

Історія політична і культурна.

А. Берте-Делагардъ — Къ історіи христіанства въ Крыму. Мнимое тысячелѣтіе, 1909.

Полное собраніе русскихъ лѣтописей, изданное археографическою комиссією, т. XIV, 1 пол., 1910.

Полное собраніе русскихъ лѣтописей изданное археографическою комиссією, т. XXI, 1 пол., 1908.

S. Smolka — Grunwald i Beresteczko, 1910.

- E. Barwiński — Dyaryusze i akta sejmowe r. 1591—1592, 1911.
 Fr. Rawita Gawronski — Bohdan Chmielnicki, II, 1909.
 R. Kaindl — Das Deutschtum in der Bukowina, 1907.
 K. Kačmarczyk — Ciężary ludności wiejskiej i miejskiej na prawie niemieckiem w Polsce XIII—XIV w., 1910.

Е т н о г р а ф і я.

- В. Даниловъ — Изъ народной жизни въ Малороссіи, 1910.
 В. Даниловъ — Красный трауръ въ малорусскомъ погребальномъ обрядѣ, 1909.
 Народныя пѣсни Холмской Руси, I—II, 1909—1910.
 Д. Святскій — Крестьянскіе костюмы въ области сопрیکосновенія Орловской, Курской и Черниговской губерній, 1910.
 R. Kaindl — Das deutsche Ansiedlerhaus in Galizien und sein Einfluss auf die einheimischen Bauernhäuser, 1910.

Житє суспільне і культурне.

- Die Bevölkerung der Erde, XIII Europa, 1909.
 Н. Турчаниновъ — Итоги переселенческаго движенія за время съ 1896 по 1909 гг., 1910.
 J. Stark — Deutschbömische Ansiedlungen in Ost-Oesterreich, 1910.
 Forst- und Jagdstatistik für das Jahr 1908, 1908.
 H. Forcher — Beiträge zur Statistik der Jagd, 1910.

КНИГАРНЯ Наук. Тов. ім. Шевченка

у Львові Ринок ч. 10,

має на складі всі українські видання, висилає всякі книжки на всяких мовах скоро і точно.

Приймаєть ся передплата на 1910 рік

ЗАПИСКИ

НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

НАУКОВУ ЧАСОПИСЬ,

ПРИСВЯЧЕНУ ПЕРЕДОВСІМ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІЇ, ФІЛЬОЛОГІЇ Й ЕТНОГРАФІЇ
що виходить у Львові що два місяці під редакцію

МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

(ХІХ РІК ВИДАННЯ).

Журнал сей крім розвідок, заміток і матеріалів по українознавству — історії староруської, литовсько-польської й новійшої доби, історії літератури, етнографії, язика та иньшим близьким областям наук подає широко ведений перегляд наукової літератури, яка дотикаєть ся просто або посередно вказаних вище дісціплін — окремих публікацій і видань періодичних (коло 200 наукових часописей в перегляді), в виді критичних оцінок або рефератів.

Передплата для Австрії 12 корон на рік (поодинокі книжки по 3 корони) **приймає Канцелярія Наукового Товариства ім. Шевченка** у Львові і **Книгарня „Літературно-Наукового Вісника“** в Києві (Б. Владимирская № 28).

Тамже на складі всі **инші видання Наукового Товариства імени Шевченка**: Збірники секцій — історичної, фільологічної й природничо-математичної, Жерела (Fontes historiae ruthenicae), Памятки (Monumenta linguae nesnon litterarum ruthenicarum), Українсько-руський Архив, Українська Бібліотека, Історична Бібліотека і Матеріяли до української етнології, Етнографічний Збірник, Студі, з поля суспільних наук, Часопись правнича й економічна, Правнича Бібліотека, Матеріяли до української бібліографії.

НАША ШКОЛА НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНИЙ **ЖУРНАЛ.**

Орган Товариств українських учителів середніх

і висших шкіл: „Учительська Громада“ у Львові

і „Тов. ім. Сковороди“ в Чернівцях.

Виходить 4 рази на рік книжками 5—6 аркушів.

Видає *Редакційний Комітет*. — Відповідає за редакцію: *Ів. Кривецький*.

Умови передплати: В Австро-Угорщині: річно 10 кор., піврічно 5 кор.

Для заграниці: 12 " 6 "

Члени Товариства „Учительська Громада“ і „Тов. ім. Сковороди“ дістають журнал безплатно.

Редакція й Адміністрація: *Львів, ул. Сутинського, ч. 21.*

Книгарня Літературно-Наукового Вістника

в Київі, Вел. Володимирська 28,

має на складі всі українські видання, висилає всякі книжки
на всяких мовах скоро і точно.

Жертвуйте на пам'ятник Шевченка у Київі!

Жертви слати на книжечку

Краєвого Союзу Кредитового у Львові, ч. 5555.

ЗАПИСКИ

УКРАЇНСЬКОГО НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА В КИЇВІ

ВИХОДЯТЬ ВІД 1908 РОКУ.

Редакційний комітет:

Мих. Грушевський, Вол. Петру, Мих. Василенко.

Приймаєть ся передплата на серію третю (т. IX—XII): 5 р. з пересилкою в Росії, за кордон — 6 р., для студентів, учеників, народніх учителів — 3 р.

Восьмою книжкою скінчила ся серія друга. Передплатників просять поновляти передплату по адресі: Бюро Українського Наукового Товариства, В. Володимирська, № 42.

Ціна першої і другої серій в продажі 6 рублів кожна.

ЗМІСТ VIII КНИГИ: 1. Микола Стадник: Гадяцька унія (докінченне). 2. Олексій Новицький: Служебник святительський р. 1665. Мінятюри і орнаменти (з 4 образками). 3. Іван Франко: Молитва за ворогів. 4. П. Куліш: Українофиламъ, недрукована статя з передмовою Ореста Левицького. 5. Микола Стасюк: Економічні відносини України до Великої Росії і Польщі (докінченне буде). 6. Константин Михальчук і Еуген Тимченко: Програма до збирання діалектичних одмін (докінченне).

З огляду, що надсиланне передплати з Галичини на Записки Українського Наукового Товариства в Київі, очевидно, робить труднощі багатьом, Рада Товариства за порозумінням з Книгарнею Наукового Товариства ім. Шевченка постановила: замість передплати для Галичини завести продажу поодиноких томів Записок в тій книгарні по зниженій ціні, а власне том буде продавати ся в ній по 3 кор. 20 сотиків.

**ПРИЙМАЄТЬ СЯ ПЕРЕДПЛАТА НА 1911 РІК
НА НОВУ УКРАЇНСЬКУ НАРОДНЮ ІЛЮСТРОВАНУ ГАЗЕТУ**

„ЗАСІВ“

що виходить від марта сього року.

Ціна на пів-року 1 руб. 30 к., на 3 міс. 75 к.

Хто випише газету ЗАСІВ на цілий рік, той дістане всі числа СЕЛА, що вийшли в сьому році, безплатно додаток Календарь-Книжку на 1911 рік і інші додатки.

Адреса: Київ, В.-Володимирська, № 28. Редакція газети Засів.

Ті передплатники, що внесли за сей рік плату на СЕЛО, будуть одержувати ЗАСІВ без доплати. З Галичини передплачувати через книгарню Наук. Тов. ім. Шевченка у Львові.

ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВИЙ ВІСНИК

МІСЯЧНИК ЛІТЕРАТУРИ, НАУКИ Й СУСПІЛЬНОГО

виходить далі книжками 12—15 аркушів великої віс.

під загальним проводом проф. Мих. Грушевського.

Містить белетристику оригінальну й переклади — повісти, о драми, поезії, статі з української історії, літератури, суспільної й інших областей знання; огляди літератури, науки й суспільно-пол життя; критику й бібліографію.

Видає **УКРАЇНСЬКО-РУСЬКА ВИДАВНИЧА СПІЛКА.**

За львівську редакцію відповідає Василь Панейко.

Адміністрація у Львові: ул. Супіньського, ч. 21.

Редакція й адміністрація в Києві (лише для Росії):

Велика Володимирська, 28.

Передплата, платна у Львові, вносить:

В Австрії з пересилкою на пів року 12 кор., на цілий рік 18 кор.

В інших державах (крім Росії) передплата вносить 22 кор. (23 в Америці 4.50 долари, в Німеччині 20.40 мар.), і може бути тільки річна.

Книжки висилають ся раз на місяць; хто надсилав передплату п книжки, дістає належні книжки при-найближшій розсилці. Реклямувати мо пізніше по одержанню двох дальших книжок. Інші реклямації полагод тільки по вирівнаню належитости за книжку.

На зміну адреси треба присилати 50 сотиків; при тім треба і все не лише нову, але й стару адресу. — Всякі грошеві претенсії до передплатників платні і заскаржувані у Львові. Доки хто не по адміністрації виразно окремим письмом що перестав передплатувати, доти відповідає за всі вислані йому книжки.

Далі приймаєть ся передплата на р. 1911, нові передплат дістають усі книжки.

З огляду що останними часами ЛНВістник став розширювати ся серед заможних верств нашої суспільности, загальні збори Українсько-Руської Вичної Спілки з дня 9/VI. 1910 ухвалили установити річну передплату

для незаможних учеників і студентів висших шкіл, сї. несталих (провізоричних) учителів і учительок, підурядників тників і селян у висоті 14 корон.

ІЛЮСТРОВАНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Проф. **МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО**

популярно написана, багато ілюстрована книжка: 550 сторі ілюстрацій: портретів, знімків, старинних малюнків, карт і

Продаєть ся в книгарні Наукового Товариства ім. Шей Ціна без оправи 5 корон 20 сот., в оправі 7 кор. 20 сот. Хт вляє три примірники нараз, не платить порта.